Люборацькі (Сімейна хроніка)

ЧАСТИНА ПЕРША

Людей слухай, а свій розум май. Приповість.

I

Коло Умані, чи лучче — в Уманщині, і було і є сільце — хоч би й Солодьками його назвати. Город Умань в Київській паланці, та зараз же і Поділля починається, то в Уманщині лічаться і деякі села подолянські, — і Солодьки село подолянське. Славний то край, і люди там славні, і Солодьки дуже хороше село, тільки невеличке: так попід убіч хати пообгороджувані, коло кожної хати городець і садок. І церква в селі, як квіточка вбрана: обсаджена липами, тополями, всякою садовиною, а коло притвора дві комори, шопи, возовню видно, клуню і тік; на току скільки стогів ще торішнього хліба; за током ішов садок — великий та розкішний. Перед однією коморою стояла бричка, які й по лівий бік невдивовижу: зелена, черевата, — і упряж на землі. Як приїхали звідкільсь та коні випрягли, то так лоском і покинули все — так і лежало. По подвір'ї всяка птиця ходила й ті гуси, що носом ворота підкидають.

Та знать на вітерець збиралось, бо одна попала шлею в зуби й почала термосичь, аж бричка скрипіла. — "Аса! аса-ля!" — хтось гукав дерзким голосом. Та й знов: "Масю, піди-но! он бач — шлею рвуть!"

На сей гук побігла дівчина через подвір'я, — начеб яка шляхтянка. На Поділлю єсть спадки тої давньої гонористої шляхти, що "nie pozwalam" в сенаті гукала. Тепер вона звелась: і мову свою шляхетську забула, і віри відцуралась — словом, як там кажуть, та ж свита, та не так зшита. В своїх звичаях вони задержали — цілувать дівчат у руки і деякі слова: "проще", "добрий вечур", "добридзень", "падам до нуг" та

ще деякі, та й годі. Цим тільки вони й відрізняються від подолян-русинів, та ще одежиною: мають желетки тощо, а жінка зав'язують голову в хустку із купром — от трохи так, як київські міщанки; мають шляфроки — свого крою одежина, й в спідницях ходять та в черевиках; не носять також коралів. Русинки ж там завиваються в намітки, в коралях вся краса й багатство, ходять в запасках тощо. Дівчата русначки заплітаються там у дрібниці й в кожної сорочки з поликами, а шляхетські дівчата, чи просто шляхтянки, в дрібниці не заплітаються, а в ріжки, і поликів ні на очі. — Отака й то дівчина була, що побігла через подвір'я шлею боронити: просто в спідниці, в сорочці з виложистим коміром з шляркою, й заплетена в ріжки, на шиї мала низку перел, і боса.

— Аса! — крикнула вона, добігаючи до комори, й схопила дрючок з землі та й замірилась.

— "Бий же, бий!" — гукнув той самий голос. Дівчина кинула дрючком, та по-дівочому: козак дальше б кулаком досяг. Чечуга побігла, а навперейми вибіг з дрючком чоловік в довгополій одежині, в косах, в бороді й так почастував оту звірину, що бідолашна й крижі за собою поволокла.

— А щоб тебе піп із'їв! — заговорив він, заложив руки за спину й став серед подвір'я. Дівчина поралась коло упряжі.

— Закинь, — гукнув, — на візок!

Дівчина закинула на бричку шлеї й нашильника та й пішла до хати.

То був панотець парафіяльний, о. Гервасій Люборацький, а Мася — то старша дочка його.

— Гм! — почав о. Гервасій, — гм! куди б же? — І позирає кругом по селу. Село стояло на косогорі, то все видно, як на тарілці.

— А! — заговорив далі панотець, рушаючи з місця, — а! піду до Росолинського. — І потяг за ворота.

Росолинський — то був дідич в Солодьках. В тім краю пани все католики, то й Росолинський був католик. Як же воно так, що благочестивий панотець потяг до католика? І, як видно, не за ділом, бо в підряснику пішов, а якби за ділом, то убрався б у рясу.

Нема в світі більш празного люду, як деякі панотці: ні за холодну воду не візьметься. Та нема ж і таких, як були пани: тільки й знали, що погукували, як ще й погукували, а то за другими і цього не бувало. Так марудно сидіти самому, чи панотцеві чи панові, — і сходились іноді на перебенді. Є такі пани, що на попа тільки помий не ллють, та єсть і попи, що луччого не варті. Та тут — як пан був не з таких, так і о. Гервасій. Цей був з тих старих ще панотців — з тих, що у бакалярів вчились; після сам бакалярував, а там помаленьку і до попівства добився, женившись під сорок літ.

Всі такі панотці біду знали, виростали в громаді, то б шанували громаду, і громада їх, та й панів не цурались, бо знали, що коло пана можна поживитись; да таки більш того, що в панотцеві не пізнаєш, де лице, а де виворіт: з кожним зайде, а ні з ким до приязні не доходить — такі вже люди.

Росолинський був щедрий пан, то панотцеві й на руку: то нивку візьме до "zywocia", то який куль муки маримонської на проскури, то хуру-другу дров з ліса, тощо… Так помаленьку і піддався і вірив у пана, як турчин у місяць, і ходив до його, як додому. І це потяг, начебто йому треба в "коляндар" подивитись. Це діялось саме під косовицю, то мовби панотцеві і треба було знати, чи не віщує "коляндар" дощу, щоб сіно не білилось, як то кажуть, жартуючи, коли дощ пере покоси.

Отож панотець потяг до двора, а Мася вернулась до хати. Сама вона була на хазяйстві; паніматка пішла до шаровільника і наймичок забрала,

а дочці наказала всякої роботи: і масло бити, і сметану збирати, і сир відгрівати; і кабани, що в сажі аж два годувались, на її голові були, всяка птиця; та ще треба було і закришки на вечір наготовити. Так воно все діялось, і Мася завсігди справлялась. Паніматка, було, тільки підвечір одну наймичку пришле, а сама іноді аж з робітником прийде: одно що таки робуча була й сама, а друге, що як зійдеться з молодичками, то любила й побазікать. А в жінок не збуває до розмови: то дівування згадають, то се, то те, то про лиху долю не наговоряться, — і ще добре як скінчать на співах, а то й до плачу не раз доходить. Не так коли, як на случай паніматка нишком від панотця та одну-другу пляшечку оковитої підцобрить. Поминай тоді, як звали; наче батька ховають. Це не то, щоб паніматка та любила торкнути, а так собі: — частуючи робітника та дякуючи, що послухали. Чарочку кожна молодиця п'є, скривившись; по другій тільки губи обітре, а за третьою вже облизується, а там пішло як по маслі, сказано м'якеньке: ні кусати, ні жувати. Оттак і день до вечора прокуликають, як свято; а як будень та робота, що нема часу, то тільки полуднуючи та підвечіркуючи, і то не багато, — аби, знаєте, горло прополоскати, шоб смачніше з'їлось. Що очиці посоловіють, то це так собі, — хто його знає, чого їй було. Оце диво! і не пила і язик наче не твій! Хто його знає чого! Спасибі вам, матуню! дай вам, боже, і на рік мати, а нам у вас робить діждати!

Дивна діла твоя, господи! Здається, оці вчені та товчені панотці повинні б лучче громаді подобатись: і більш читав, і більш вчився — хоч з книжок та світ повинен би знати, і себе спізнати: а піди ж! вийде, наче з ліса, і в дяка вчиться правити, а в старости хазяйнувати. А в громаду вийде, що ясне сонце — високо-високо: як не вклонись, не догледить. Все мабуть, якісь великі та розумні думи думає, що й під ноги не дивиться. А що з того? Ні за собою, ні перед собою — дарма тільки батьки кошти несуть... Дивна діла твоя, господи! На простого чоловіка як гляне, то наче ворога в йому пізнав. Чи така вже наука, чи такий світ настав? А старі не такі були! От хоч би й о. Гервасій! Тих високих наук і в очі не бачив, і чути про їх не чував, і слухать навіть не любив; а піди ж до хазяйства — хоч якого битого господаря перейде. Або до відправи! — приведи татарина, що зроду-віку не чув божого слова — і той зрозуміє: і

голос мав да славу, і читав, як горохом сипле, — кожне слово наче виточене з його уст викачувалось. То й любо було в церкві постояти, набоженства послухати. Не так, як за нових, що мимрить-мимрить, наче теля ремінь жвакає... а ти в церкві стоїш, і спать хочеться, або таки дрімаєш. Не тільки в церкві та в своїй господі, — і у громаді о. Гервасій був чоловік з головою. Як розкаже, було, що з давнини, то наче з книжки вичитує, аж зітхнеш, слухаючи. Дасть же бог таку голову на в'язи! Здається, щоб другому попалась, то покотилась би, як кабак — не вдержалась би. Господи, господи! Тим і громада його поважала і любила, що малої дитини не промине, не сказавши доброго слова, а що з старим, то й до розмови стане.

— А де були, дядьку?

— Та там і там, отче чесний!

— А куди бог провадить?

— Та туди й туди!

— Боже помагай!

— Спасибі, панотченьку!

І підеш, і він піде, а на душі якось так легесенько, наче справді бог тебе веде, а не ноги несуть. Оттакий-то був о. Гервасій! оттака його паніматка!

І жили собі любенько. Господь благословив і діточками — четвірко їх мали: три дівчини, як зорі ходили, і хлопчик. Дівчата звались: старша Мася, літ мала вже з чотирнадцять, менша Орися — літ дев'яти, третя Текля — п'яти літ була. Хлопець був підстарший, звався Антосьо. Що то за хлопець ріс! вже, було, вмів на криласі читати, — міг би за дяка бути, хоч мав літ одинадцять. Панотець так-таки й думав, та прийшов указ від

благочинника, щоб у школи везти... То-то вже плачу було! Не так хто плакав, як мати; згадала покійника тата свого, що все, було, розказує, — з якихсь книжок вичитував, — що під кінець світа, як вже матиме анцихрист народитись, всюди будуть ученики і учителі; а то не учителі будуть, а мучителі; не ученики, а мученики; тож то плачу було! На маму дивлячись, і дочки слізьми заливались. Панотець же лиш сіп — не так за чим, як треба було гроші везти, то учителям, тощо. А Антосьові байдуже: бігав собі по дворі та батогом вихльостував — ще й рад був, бо не приганяли до книжки. Та все-таки заплакав, як прийшлось на бричку лізти. Високо так намостили, що наче дзвіницю на колеса взяли, — так то всячини напакували: і курей, і гусей — все печених, і печене порося начинене, і масла, і всього, всього, — сказано: дитина в чужий край виїжджала, в чужу сторону, аж за десять миль від дому, в Крути... Мати сама й відвезла, і оце тільки рік минав, що його не було дома, а тільки самі дівчата. Любили його сестри, і все, було, допитуються, чи скоро вже Антося привезуть. І ждали того Кирика й Улити, як великодня.

Та ще далеко було до п'ятнадцятого липня, тільки червень недавно почався; в хазяйстві всяка робота йшла, — весняна кінчалась, а літня до початку доходила. І паніматка була коло шаровільника, о панотець збиравсь сіно косити і пішов "коляндар" почитати, як бачили-сьмо. Мася ж, зоставшись сама з сестрами, Орисю заставила начиння мити, а сама справлялась коло дійва. І вже всюди вправилась, тільки ще оставалось бур'яну насікти для годованців. А вже з полудня звернуло, і сонце саме припікало.

В цю саму пору о. Гервасій тяг з двора — смутний та невеселий: борода йому аж кісткою на груди вперлась, так голову повісив; руки за спину заложив і волік патерицею за собою — не підпирався. Тепер в тій стороні причет у підрясниках ходить і з бородами, то панотці мусять ходить в рясі; а давнішніми часами причет був стрижений та голений, і зодягались, хто як міг: хто в сюртуку ходив, хто в свитині, а хто й добрий мав жупан, або бекешу; то панотці ходили без ряс: і по підряснику знати було, хто йде. І о. Гервасій, хоч без ряси йшов, та всі його пізнавали, хоч би й чужосторонні: борода, коси та доземна

одежина вже свідчили, що не проста людина йде, а батюшка. І хто їде, кожен шапку зніме, "помай-бі" скаже; хто йде, під благословенство підійде. О. Гервасій кожному, було, привітне слово скаже, нікого мовчки не пройде; а на цей раз і землі під собою не бачив, не то на подорожніх ще придивлявся б. То всі зараз і пізнали, що не мала туга в його душу завітала. "Бач, кажуть, чогось зажурились наші батюшка. Я підійшов благословлятись. — Га? кажуть. — А я: благословіть, кажу, отче чесний! — Боже благослови! — І більш ні слова. Адже цього не бувало?".

— Та ж ніт.

— Мабуть велика туга!

— І я скажу.

Справді на душі в о. Гервасія, як в казані клекотіло, думка думку випереджала, а більш того, що жодної не було, тільки за серце стиснуло. Так притяг він аж до дому. Текля бігала по подвір'ї, вгледіла і покачалась до його, кричучи: "татко, тат-ко!..". Погладив її панотець по головці, та, мабуть, не по-батьківськи, бо хоч мале було, а зараз спізнало, що він невеселий, і стало, приставило палець до губи, наче думає-роздумує: як зразу й кинулось по подвір'ї; метелик надлетів. Тимчасом о. Гервасій вже і поріг переступив. В сінях Мася заходилась коло бур'яну. Зглянув він на дочку, зітхнув і питає:

— А мати в полі?

— В полі, — відказала вона. — Може будете що їсти? Єсть плечінди.

— Ет! — озвався о. Гервасій, — дай мені чистий покій! — махнув рукою і пішов у покої.

Не вспіла Мася раз-два сікачем вдарити, як батько гука:

— Масю! Масю!

— Зараз, татку! — озвалась вона; обтріпалась і побігла до хати.

Тато сидів коло вікна на тапчані, тільки в шматті, розхристаний, аж груднину видно, і краплями піт тече по виду.

— Возьми, дочко, подушку та поськай мене, — заговорив.

— Нема часу, татку: я кропиву січу, —відказала дочка.

— Ти б не бралась не за своє діло, — заговорив він наче не своїми губами, — хіба ти мужичка чи що, щоб коло свиней ходити? Ти пошанувала б свої руки! Та по сонці мені не вганяй! Ти… та й не докінчив: чудно йому стало, що Мася дивилась на його на все око і аж плечима здвигнула, що ніколи цього не було, а тепер балака наче не до ладу, наче не те з губи вирвалось, що хотів сказати.

— Чого-сь так очі вивалила? — гукнув тато. — Бери подушку та ськай.

Пішла Мася в "валькир", як там кажуть, винесла подушку, гребінець, сама тільки в цицовій спідниці та в сорочці, і разок перел на шиї.

— Чого ходиш, як циганка? Чому не приберешся? — почав панотець, поклавши голову на подушку.

— Хіба хто приїде? — заговорила Мася, перебираючи йому в голові, а за пальцями аж волосся крячиться.

— Дурна ти! — озвавсь панотець. — А руки які! як у мужички, — додав далі, поклавши голову на подушку, і каже: гляди ж, щоб його

ходила мені вдягнена, і рук пильнуй, щоб білі мені були! Я останню хвостину збуду, аби й ти на людських дітей походила. Ох! — застогнав.

Не відповівши, Мася почала ськати й думала собі, ськаючи: "Що це сталось таткові? чи не слабі вони?" Та старий нагадав біле личко та вбрання, то піддав дівчині матеріалу і на скільки суток думати. От й пішла вона роздумувать, як то ходитиме чепурно-чепурно! А кругом робота аж горить, бо вона має час доглянути. Орисі тоді їй не треба — все наймичка поробить. Прийде мати з поля, всюди справно: понагодовано, понаповано, начиння перемите, й миски в миснику, ложки в горшку за комином, горшки на полиці, а що не змістилось — на тину по кілках проти сонця висить. Подивилась мати: "гарно, доню, — каже, — будеш попадею!". І в перший ярмарок набрала їй у найбагатшого крамаря найкращого краму.

— На, доню, — каже, — ти заробила.

От настане маковея. Вона вбереться і піде до церкви, як зоря ясна; а там з людьми піде, де будуть вінки святити — біла-біла! і лице біле, й руки білі! Всі дивитимуться і не надивляться на її вроду: "яка ж наша попівна хороша!" — скажуть. А дівчата аж зітхатимуть, що самі не такі... За цим у дівочу голову почали і старости навертатись: і двері від них не зачиняються; та все богослови, та все багаті та хороші! А вона перебирає: той поганий — рудий; той погано зветься — який-небудь Чупрійдас, або Череванський, або Тиририри! Той загострений, як швайка; той круглий, як качан... Аж тоді віддалася, як знайшовся такий гарний, такий гарний, як вона буде, — аж Росолинщанки пальчики облизуватимуть. І то не за богослова вийшла, а за академіста, що зразу протопопом буде, а вона протопопшею. А хоч би й за богослова, — думає собі, — та що? Він гарний, гарний та багатий такий! Як їхав, то коні аж землю рвуть копитами, а від коліс аж земля гуде!..

Так думаючи та передумуючи, і ськать не ськала, а тільки перебирала пальцями — та дарма: панотець давно пух і хріп, аж вікна деренчали. Як от забаглось дівчині подивитись на свою вроду: чи

справді вона така хороша, як думалось нишком, що аж всі зглядалися, — чи є хоч крихітка тієї краси, що придумала собі?.. Тихесенько підняла подушку, щоб батька не збудити, встала й глянула в дзеркало, і побачила, що собою була чорнобрива, повновида, коса густа, світліша від брови, губи складні, живо-червоні, і лиця аж горять. Нічого, — думає собі дівчина, — я таки не погана, тільки загоріла-загоріла! І притьмом побігла до скрині: прийшло їй в голову подивитись на себе ще в убранні. Недовго треба було чепуритись, бо не знала ні тих мод, нічого. Надягла нову спідницю та хусткою застелилась і стала перед дзеркалом, подивилась.

— Постій, — каже, — ще причешусь.

Достала самоділкової помади з-за шафи, розчесалась і заплелась в кулку (warkocz) та й знов до дзеркала; взялась в боки, постояла, подивилась та й назад обернулась і стала ощупуватись, та аж сплюнула: "чого я, — каже, — така молоденька! Та й рум'янцю мало!.." І ну щипать лиця. Нащипала донехочу і сіла, моститься: як то їй сісти, щоб ширше було, яку міну прийняти, щоб краще було? А на лицях аж синці знати, наче моравиця повиступала.

Якби за годинку перед тим Мася побачила, що хто робить такі штуки, сама просміяла б, а тепер ось як! Нагадав, кажуть, козі смерть… Лиця горять, зате гарно їй здається, зате хороше!.. Щоб панотець не кашлянув, обертаючись на другий бік, бо один вже заболів, то Мася ше сиділа б та пишалась; а так опам'яталась і втікла в сіни. Соромно небозі стало себе самої. Зачиняючи двері, знечев'я глянула на руки.

— А руки-руки! — каже. — Шерсткі та чорні! — І здумала полоскатись: "возьму, — дума, — висівок та витру добре, так витру, щоб аж злізла ця товста шкура — тоді білі будуть і хороші. Фе! які тепер погані, наче в молотника!" — Так думаючи, рушила в пекарню висівок шукати; та йдучи, спіткнулась на корито і аж у долоні плеснула: "лишенько моє! — каже — а кабани певно аж ревуть у сажі!" — Та хутчій за сікач. Де те й панство ділось і те бажання білих рук! Січе дівчина, а

коси розмотались і мушки лізуть в очі; поправила і знов січе, а волосся знов розкудовчилось… "А бодай того панування ніхто не знав! — каже. — Доїли ж ви мені живих печінок! — Цебто на коси сварилась. — Не буду більше так заплітатися: хай йому цур і все лихе! Тільки й роботи, що поправляйся".

Надвечір прийшла мати з поля і не нахвалиться; сама трудяща була, дбайлива, то й любила, хто робить добре.

Почув панотець голос жінки, прокинувся, позіхнув: "ам-ам!" та й сів; поводив очима, чи нема води рот виполоскати й гукнув:

— Масю!

— Зараз, татку! — озвалась вона.

— Води мені дай!

Як вродилась дівчина з кухлем в руках. Став панотець пити, а Мася й каже:

— Вам треба було мамуні? Вже прийшли. Набравши води повен рот, панотець не міг поспитать словом, і тільки міною показав, що питається, і загув крізь ніс. Далі встав на ноги, розхристаний, нечесаний, тільки в шматті, і пішов на двір. Мася пішла в пекарню. На порозі зустрів він паніматку, що горщик весла.

— Гм! Гм! — загув, показуючи рукою, що ніби — зійди на бік. Посторонилась паніматка, а він чвиркнув водою через поріг, застогнав і питає:

— Чи не маєш, серце, що смачненького з'їсти?

— Та чого ж тобі?

— Так чого смачненького, — відказав, чухаючись одною рукою, а другою держався за одвірок. Через годину панотець затирав сметану з свіжим сиром, випивши чарку оковитої. Таки добре підопхавши кишку, він згадав й паніматку, та й гука:

— Попаде, попаде!

— Та чого там? — озвалася вона. — Іди, серце, їсти!

— Їж, їж! — каже попадя. — На тім і скінчилось.

Вклав панотець півбуханця хліба та мисчину сметани з сиром, надяг підрясник і потяг за ворота, зоставивши мухам долизувати в посудині.

Вже паніматка і з робітникові вправилась і все, а панотця все ще не було зо двора.

Ми себе забули і своєї мови цураємось, а шляхтичі, — хоч які то вони на Поділлю: ні нашим, ні вашим, — не цураються своїх звичаїв, не соромляться… Та ще мало: вони думають, що наша правобіцька сторона — то Польща, і так діла повели, що там зовсім взяли верх. Якби в нас наука друга! — а так і не диво, бо сліпому що? — скачи, бо рів! Він і скочить, та в дуб головою… Хіба старі панотці свого не цураються; та й на них добрі сільця понаставляли; ще не так на самих, як на їх дітей.

О. Гервасій вчився по псалтирі і вийшов панотцем простим, людяним, почувався українцем і держався старосвітчини; та не знав більше світа, що в вікні. Росолинський, загнуздавши його, і сам того не тямлячи, почав огульну роботу: то на це, то на те подивляться в розмові; то на світ, то на світові потреби сьогочасні, і більше, й більше; звели й на дітей.

— А що, ksieze, — почав пан, чи ви учите своїх дочок? Я не знаю.

— А як же? вчу: старша вже по книжці молиться, корови доїть, а їсти як зварить, то не від'їсишся!..

— Ха-ха-ха! — почав пан. — То панна Марія корови доїть, їсти варить? Ха-ха-ха! То це в вас наука?! Та це тільки мужикам пристало; а ваша дочка панянка, — як таки можна!..

Як на шпильки посадив бідного панотця; зчервонів неборак і каже:

— А доїть дочка корови, і вівці навіть доїть, і їсти варить... Ге! — додав — ви не знаєте, мосці-пане, що моя дочка права рука в попаді! Навіть і за мене інде справиться. Як стане роя збирати, то наче зуби з'їла в пасіці... Добра дитина!

— Ха-ха-ха! — й знов засміявсь пан, — рої збирає!... хіба в вас пасічника нема?

— Та нема ж!

— Чому ж було не сказати? — заговорила панія.

— Та я й згадував колись, тільки не для того, щоб просить, — говорить панотець і, як заєць між хортами, так позира на субесідників, немов питає очима: хіба це що?.. немов каже: така й моя мати була, така й теща, така й жінка, така й дочка вдалася. І баба, прабаба така ж була, то чого ж тут?.. А серце йому так і тьохка, наче яке лихо віщує. О. Гервасій нічого так не боявсь, як божої кари за недолю дітей; і неба їм прихилив би, та був тяжко лінивий, то все відкладав та й відкладав.

— Я думаю, — почав далі пан, — що ваша дочка й по-польськи не вміє?

— Та ні ж, — каже панотець.

— Це мені не диво, — заговорив пан, — ви нігде не буваєте, нічого не бачите, що в світі діється, як і діди ваші, — то й дочку свою провадите, як вони своїх. Тепер не той світ настав: тепер як по-польськи не вмієш, то куди? Ні на торг, ні в гості… Ось подивіться! — І почав вилічувати попа за попом, що дітей повіддавали в науку і дома балакають все лиш по-польськи. — То чого ж ви ждете? — додав. Хочете, щоб ваші дочки й посивіли в дівоцтві? Кого ж бог каратиме за їх недолю?

Спроквола добираючись, заплутав панотця, як павук муху.

— Спасибі вам, — заговорив він, а сам як не плаче, — спасибі вам за добре слово! — і поклонився. — Дасть бог осінь, безпремінно відвезу Масю, а ті ще підождуть.

— Здайтесь, ksieze, на мене. Я вас люблю, шаную; то з хіттю возьмусь відшукати добру вчительку. Для ваших дітей і я не менше за вас щастя бажаю… Ага! може ви чували про паню Печержинську?.. — заговорив далі, мовби здогадавшись.

— Що в Тернівці?

— Еге ж.

— Та чув, тільки…

— Дотепна учителька, — перебив пан, — вмілая, і особа zacna. Я сам її знаю. І компанію там панна Марія матиме, бо дітвори в пані Печержинської чимало в науці, — сказано, дотепна учителька! А я, ksiezuniu, там сам буду на спаса на ярмарку і переговорю, щоб не дорого з вас взяла.

І знов подякував панотець за доброчинність і пішов додому, твердо вірючи, що всі предки його були хамство, дурні: не знали добра і не варті доброго слова; що попівна, як не вміє по-польськи, то не варта й того, щоб на неї сонце світило. І тяжко йому було, що дав дочці вирости до чотирнадцятого года, а не навчив і слова сказати по-людськи; і молився: "Господи, прости моєму невідінію!" — Отож і сумував так, додому йдучи, а на вечір знов потяг до двору на пораду.

Ніхто не бачив, як о. Гервасій вже на цей раз вертався з двору — чи смутний, чи веселий; а за ним два дворяки йшло: один ніс кошик з огірками, диню і кавун, а другий — пляшку вина і дві рому доброго. В руці у панотця ще був квиток на три сажні дров. Квиток треба показати лісничому, де є, а де нема лісничого — то лісному отаману. В квитку пишеться, скільки хур дозволено вивезти, кожна назначена оником (о): скільки хур вивіз, стільки онів проколе отаман. Поставивши отаманові око горілки, а козакам друге, можна вивезти втроє і вчетверо більше. Квиток до ліса — великий подарок для попа, де все під панами, що як не купиш, то й кілка ні з чого затесати. І рад був о. Гервасій, що пан так роздобрухавсь, і йшов, вилічуючи, скільки треба дати козакам, щоб вивезти ліса на клуню. Ще тепер, від літ десяти назад, панотці повинні мати хату з громади, а тоді все своє, — а де його взяти?

Дав панотець по чарці горілку дворякам і відправив, та й став гукати!

— Діти! попаде!.. новина! а йдіть-но сюди!

— Яка там новина? — озвалась попадя. — Діти вже сплять.

— Кавун, диня, огірки! — почав панотець.

— Дайте мені кавуна, дині, огірків, — почала Текля, прокинувшись.

— Нехай вже завтра! — озвалась паніматка.

— Завтра! — сказала Текля і знов заснула.

II

Все йшло, як треба, по косовиці жнива наставали, як і щороку. Хазяї не нарадуються, що бог благословив їх працю; та що ця радість, порівнявши до того, як радуються духовні школярі перед цим часом! У них аж приповість склалась: "настане май, в опуки грай; настане юнь, на ігри плюнь; настане юль, книжки стуль, та до дому сусуль!" Та як їм і не радуваться. Завезуть дитину хоч не в далекий край, а все в чужу сторону, і покинуть на божу волю в руках учителів-мордувавців. Сохне, в'яне дитина, всі мізки йому висушать; то як настане та благословенна пора, той розпуск, —так що рай! тут рай! чистий рай, правдивий; само царство небесне не дасть такого блаженства! А ще для дитяти, що зроду не бувало дальше свого сінокоса або хутора, як ще єсть.

Скакав Антосьо на Кирика й Улити — та як іще скакав! І другі скакали, йдучи з класу після публічного екзамену.

— Чуєш, Робусинський?

— Га! — озвавсь той.

— А підеш проти підводи?

— А ти?

— Як ти підеш, то й я.

— А я піду, як і ти підеш.

— Добре!

— То приходь же!

Так розмовляв Антосьо з своїм земляком, йдучи один від другого на сажень десять. І пустились бігти в долину, лиш поли мають та чоботи лопотять. І вся школа бігла.. Не один і книжки порозсипав. Та куди тут до книжки! Хай її миші їдять!

Це діялось у Крутих. Крути, місто на Поділлю в Балтянськім повіті. Стоїть воно на двох горах і має дві церкви. Лівобіцька і Правобіцька Україна — то все один край, одні люди і одна лиха доля; та хто не був по цей бік Дніпра, жодної тями не має про сьогобіцьку Україну; хто не був по той бік, не зна України тогобіцької. От хоч би й міста. Лівобіцькі міста для правобічан здаються селами — не більше, бо тамтешні ось які, — подивимось на Крути.

Крути мають в собі дві парафії: міську й другу, де нема жодного єврея. Як їхать від Кодими, то в'їжджаєш в міську парафію. Довгенько треба сотатись проміж хати й хатки, нім доберешся до "міста". "Місто" — то саме чоло містечка; по самій середині чотиригранястий плац, де ярмарок стає. Кожна сторона цього плацу впирається в ряд самих луччих домів, все єврейських. Нема в цих рядах жодної хрещеної душі, хіба єврейська наймичка, або хто ночує. Тут мало не кожен дім з заїздом, а постояльних дворів там і зазору нема, бо що заїзд, то й постояльний двір, а з заїздом, мовляв, мало не кожен дім. Кожен ряд домів там зветься перія: це поздовжня перія, то поперечна. Це саме чоло міста; тут найбагатші купці, тут крамниці й усе... Серед плацу колода стоїть. За главними періями, чим далі від міста, — дімки все дрібніші, євреї все бідніші, все більше неохайності.

Як іти та йти, то кинеться в очі, що вийдеш на пусте місце, де ні однісінької хати; а там знов починаються забудинки, і всі на другий штиль: де двірок стоїть, де просто як сільська хата. Це вже пішли хрещені люди. Там всюди, і нігде нема того, як в Правобіцькій Україні, що живуть мішма, що й не пізнаєш, де єврейська хата, а де не єврейська. За містом де-небудь особний плац, де також стають

ярмаркові, вже з кіньми та з товаром. Цей плац зветься торговиця і ділиться на кінську торговицю і на волову торговицю. Кому що завгодно купити, так і знає, куди вдаритись, де чого шукати. То таке місто Крути. Поза містом живуть хрещені люди, і місто наче в загорожі: на захід сонця поза місто йде поперечний яр, і яром вода слезить. Цей яр сходиться з поздовжнім, що ділить Крути на дві половини — міську і не міську. Ті кутки, що за містом та за ярами, звуть: ця магала, та магала, — нібито: ця сторона, та сторона; де хто живе, ту сторону і зве: ця магала.

Класи біля міста стоять на косогорі; як вийти за ворота від класів, то на ту магалу повертають в ліву руку і в долину. Сюди то і бігла школа ото, мовляв я.

Славна церква на тій магалі! Будував її князь Абомелік і не жалував грошей. І в хорошім місці поставив: обібрав круту гору, що до Балти по їй дорога лежить, вирізали плац на цвинтар і вигнали храм божий на диво дивнеє на ввесь край. Церква крижова б то зветься, а замість притворів — піддашки на товстих мурованих стовпах. Що вже повироблювано горорізьбою, то ніщо й казати! Долівка камінням виложена, плитами, і до даху так високо від землі, що торкни чоботом, то так і піде якийсь голос — не луна, а задзвенить — тр-р-р! З трьох сторін такі піддашки. На кожнім хрест, білою бляхою обкований, а самий дах червоний. Посередині, де вони сходяться хрестом, баня виведена скругла-гранчаста, — одна гранка більша, а друга менша, і на кожній більшій гранці вікно, а на меншій — замість вікна, маняк з чорного мармуру, кажуть; проміж вікнами по чотири стовпи, а над тими стовпами сама баня виведена, та ще не остання: на великій бані шия, тож з вікнами вже з білої бляхи, маняки, і тож з стовпами; на шиї — голова, там маленький перехват, і зверху яблуко, а на йому хрест стоїть. Тут дах критий білою бляхою, і як сонечко сяє, то він так і миготить, наче сріблом сипле. Гранки тепер помальовані що в сіре, що в зелене — хоч по-китайськи, проте якось до смаку, а тоді були тільки в сіре помальовані. Любо оком глянуть на цю церкву! Здалека здається, що вона на воздусі стоїть — так вище хатів, і будівля якась легесенька.

Незважаючи на те, що церква чимала махиня, а здається легка така, аж вгору зноситься, мовби летіти хоче і тільки жде, нім помоляться добрі люди, а там і вознесеться. І всередині церква хороша, багата, і малювання дороге: святі наче живі стоять, а над головою, над крислатим ліхтарем дух святий — і не так що, як проміння, там то вдатне змальовано! От як після дощу, коли хмара за гору засувається, і сонечко от-от має вигріти, то по небі якраз таким промінням стріля, як тут круг духа святого змальозано. А золота в церкві — аж капає. Може тепер і не так: я ще малюком туди заглядав… Минулося! А дивлячись на те золото, я думав молодим розумом; як це золота наче тече, капає — так капав кривавий з тих людей, що на його панщину робили!.. І дякував богові, що людські криваві хоч на його хвалу пішли, а не рандарям…

Дзвіниця коло тієї ж церкви ще дивніша: стоїть підмурок вище коліна скругла гранчастий. На підмурку по краях, саме де гранки сходяться, по обабіч помуровані стовпи — всіх шість пар, — здається, вишиною сажень в три; на тих стовпах мурований піддашок, як червоний поясок; на піддашку забудівля з дірами замість вікон. Тут дзвони висять. Поверх дзвонів баня, там шия, піддашок, швайба, яблуко, і на яблуці хрест. Стоїть собі дзвініченька, і хрест на ній наче пишається, наче йому величніше стояти на такім пишнім забудівлі.

В цій церкві колись-то був за дяка Волоський; любив бога хвалити, та любив і в горло лити. Так і вмер налиганий. Зосталась жінка; з того й жила, що школярів держала. Мала вона хату під горою, під которою й церква стояла. Тут-то жив наш Антосьо Любораченко, а просто писався — Люборацький Антоній!

Подивимось на ту хатину, де він бідував. Наче навмисне проти такої махині, як церква, ступнів тридцять в долину — наче купа гною. Мабуть, не одну обору вичистили, подумаєш, глянувши з гори. Та нащо це оринням його обклали? Аж дивишся — й курить, і комин стирчить. Ге! так це хата! Так єсть — хата, коли хатою можна звати бурдій, що тільки дах над землею, навіть вікон не видно. Тут жила Волоська. Як знадвору, так і всередині хата була однаковісінька: так нечепурно, неохайно.

Та не церемоньтесь, панове! зайдімо в бурдій, подивимось, як воно тут в школярській "станції". Тільки згинайтесь, бо будував цю хату низького зросту чоловік, і двері міряв по собі, то аби-сьмо гудза не набили. От заскрипіли поламані двері, загуркотали; перед нами наче гусятник який, — то сіни. Ступнів на два від сінешнього порога... ні, не так! Бачите — наче лежанка стоїть? А серед неї вмурований казан — бачите? І челюсті бачите, що наче в лежанці топиться? Коли це бачите, то гляньте ж ще вгору. Бачите, що ця наче лежанка вмурована під комином. Оце — "котуна", щоби-сьте знали! На-охрест коло казана діри, щоби дим проходив та полум'я, як топиться. В тім казані, якби по добрім хазяйстві, гріли б окропи, як шмаття золять, а тут варять куліш школярам. Та ходімо далі. Коло самісінької "котуни", з глухого боку двері до хати; нема ні клямки, ні кілка, а тільки ремінець висить. Тягнімо ж за той ремінець, чи не відчиняться, бо ні за що взяться. Ай-ай-а! що це за диво? Щось довге, наче шура, та таке довге, що з сіней і кінця не видно. Може подумаєте, що в нас очі погані? Ніт, очі в нас куди добрі, та ми стоїмо в сінях, і голова наша над дверима, то й бачимо тільки до півхати згори та вниз клином.

Нічого робить! треба зігнуться, коли хочете ввійти в хату. Ступнів зо три від порога стовп стоїть — сволок підпирає; коло самісінького порога — мисник, а по другий бік — піч. Ходім далі. Як минемо стовп, то наче в лазареті, кругом стоять кроваті, — аж шість. Все поперевертано, поперекидано, книжок купами по всій хаті, а з них коли одна знайдеться з палітурками, то ще хвалити бога. На столі лепу, хоч ріпу сій. Долівка вимазана жовтою глиною, а стіни білою, і підведено чорним. На глухій стіні килим висить, і на килимі колодка з-на п'ядь довжини, й на ній написано Nota. Ноту чіпляють тому, хто забалака по-наськи, — хто "мужичпть". Її доти треба носить, доки не спіймеш другого в такій же провині. Кожного, хто "мужичив", записують у журнал і за кару назначають вивчити скількадесять латинських слів підряд — до трьох раз, а там уже б'ють. Від ноти висить мотузок, як нашильник. Тут під стіною і кровать старшого. На дверях написано по первій значці кожного дня в неділі по ряду: Н, П, Р, С, Ч, П, С: і над кожною написано число дня, — останнє число п'ятнадцяте липня. Ці значки опріч того ще й так

толкують: (Н) не пий (П) попе (В) вина (С) сиди (Ч) читай (П) письмо (С) святе. В хаті — ні духу живого: хазяйка пішла до смотрителя просить, щоб школярам білетів не давав, бо не сповна їй заплачено; а школярі ще не поприходили. Як чути топіт, наче лошата біжать; далі крик, сміх, зойк. Це дітвора йде. Всамперед ввійшов у хату Люборацький, лап за шапку жменею і жбурнув на кровать та й тиць на стіл. Вбігає другий. Цей поскакав по кроватях. За ним третій, четвертий — одинадцятий, дванадцятий, — і закипіло, як в казані. Старшого не було — тринадцятого. Де ж вони сплять? — подумаєте. А на тих шести кроватях — по два або й по три вкупі, тільки старший сам. Щоб не було тісно, то вони головами лягають одні до образів, а другі до порога і вночі один другому очі підбивають. Це невдивовижу. І стає розуму в батьків сажать дітей по стільки в одну хату! Стало б його на те, щоб не губить своєї дитини; та чолом муру не проб'єш: не своя воля тут грає, а смотрительська. Як Люборацька приїхала з Антосьом, то, як всі, взяла пару калачів хліба, — а в тій стороні калачі печуть, що в решето не зміститься — здорові, — пляшку вина взяла і три карбованці грішми, та й повела сина "являтись". Йдучи поперед класи, здибала жінку, таку здорову з себе, що куди! червону; дукачів та намиста на їй, аж шию гне.

— А що ви, їмосць, сина привезли? — питає вона.

— Еге ж! оце веду являтись. Чи смотритель дома?

— Дома, та сердитий.

— Боже, твоя воля! А дуже сердитий? — пита паніматка.

— Як вогонь, — озвалась молодиця.

— Господи-господи!.. Та вже не з'їсть.

— А станцію вже маєте? — запитала та молодиця.

— Ні, ще.

— До мене, їмосць, в мене людських дітей таки гурточок, мене знають. Не будете нарікати. Питайтесь до Волоської.

— Та коли б мені як до смотрителя перше, — відказала паніматка.

— Це вже, дасть бог, відбудете як-небудь, — відказала Волоська й додала, — приїжджайте, їмосць! Не знайдете лучче, як у мене. А славний ваш синок... А чи несете що смотрителю?

— Та що бог дав.

— То не лякайтесь, — зм'якне.

З тим і розійшлися.

— Слава богу, — подумала Люборацька, — що знайшлась така людина! Хоч духу піддала. — І пішла своєю дорогою.

Їдучи в місто від Кодими тощо, з полудня, як вже доїжджати до єврейських домів, по праву руку стоїть церква міська, а по ліву, далеко від дороги, вниз за пустим городом — двір, чолом проти гори, з рундуком, і перед двором великий плац, штахетами обгороджений.

Проти воріт навпоперек якийсь забудинок, теж мурований, — немазаний був, то й видно, що з білого каменя. Це стайня, маштарня, дроварня і комора під одним дахом, а той двірок — класи, — князь дав. Класи стоять по праву руку, як іти від воріт, і по дорозі по тім же боці на стовпі разбитий дзвінок висить. Все це було новина для Люборацької, що тягла через подвір'я перший раз сама не своя, наче зварена. Та де ж смотритель живе? Кого поспитати? Наче бог послав якогось панотця, теж з сином.

— За мною, — каже, — я вже бував тут.

Знов подякувала Люборацька богу і пішла. Минають класи, повернули в праву руку за класи, а там ще обернулись в праву руку і стали спускаться ступанкою наче в льох. Кожен ступінь озивався внизу, озивався і в душі нашої паніматки.

— Як до його приступити? — питала вона сама себе. І здалась на божу волю: що, — дума, — робитиме цей панотець, то й я робитиму. А що вже син того панотця, то йшов білий, як глина. Не втікло це від гострого маминого ока. — Бідні діти, — думає вона, — не дарма мої татуньо покійні кажуть було, що будуть не ученики, а мученики; не учителі, а мучителі…

Ступанка не довга була, східців шість, а там вправо ще ступанка в сінці, на два східці. Ступнів зо два зробивши сінцями, на ліву руку двері. Скільки тут молилося, зітхало! Скільки плакало, ридало! Нема того, щоб перелічив. Топтавсь і я тут… Здається, з меншим страхом ставали люди перед суд інквізиції, як отут. Душа, було, завмре, зовсім завмре, як муха восени. І землі під собою не чуєш, і світа перед собою не бачиш, тільки в вухах шумить та серце б'ється, як рибка на гачку. Вертаєшся, було, то наче ззаду чорт доганяє, — так помикаєш. Аж тоді трохи відійде на серці, як за ворота вийдеш та оглянешся, що нема нікого за тобою.

В цих сінцях панотець вийняв гребінь з кишені, розчесався, обтер чоботи полою, розчесав сина й узявсь рукою за клямку.

— Чи ви вже готові? — пита Люборацької.

— Пождіть, чи не забула-м чого, — відказала вона.

І стали вдвойзі, позадумувались. Діти стояли, як повкопувані; ще Антосьо не так, а що той, то як стовп — щоб поворухнувся!

— А що? ходімо! — заговорив далі панотець.

— То й ходім, — відказала Люборацька. Пригладив той коси, бороду, вуса; глянув на свій вузлик, що ніс смотрителеві, глянув в руку на гроші. Люборацька те ж зробила, і двері, тихо відчинившись, ще більш страху завдали. Чого б, бачся? Та вже хто його зна — чого, а чогось страшно, що й не сказати. Довго стояли "родителі", нім вийшов "єго високоблагородіє"; і кашляли і відкашлювались, — все коло порога; гомін чути, а самого нема та й нема. Як ось відчинились двері з другої кімнати і вийшов смотритель — стрижений, голений; ніс йому карлючкою, а очі світяться, як у кота, — здається, от і кинеться, як кіт на мишу. Вийшов і став. Поклонились панотець і паніматка.

— Здравствуйте! — заговорив він, пишно дивлячись, як панотець і паніматка на столі вив'язували калачі і вино; далі панотець підійшов до його:

— Мое вам нижайшее почтение! — каже. — І взялись за руки. Тут і щезло те, що в панотця в жмені.

Те ж зробила і Люборацька.

— Ваш сын первый раз? — пита Люборацької смотритель.

— Так єсть, ваше високоблагородіє, — відказала вона.

— А умеет он читать?

— Каже мій піп, що вміє, а я неписьменна. В церкві читав, сама чула-м.

— А ну, мальчик, прочитай нам что-нибудь, — заговорив смотритель до Антося і взяв книжку з стола.

— Вот это, — каже.

Куди як оторопів Антосьо!.. Господи, — в душі молилась паніматка, — допоможи ж йому!

Та книжка була псалтир гражданського друку. Антосьо вмів лиш по-церковному і то читав на наськe, а не на московське, то й почав: блажен муж ко-то-рый не хо-дыш по пуши…

— Того стоило б попушить, кто тебя учил читать! — тукнув смотритель. — А кто он таков? Кто учил тебя читать? — запитав далі.

— Га? — озвався Антосьо.

— Питають, дурнику, хто тебе вчив читати, підхопила мати. — Кажи: татко.

— Татко, — за мамою сказав Антосьо.

— Мій старий сам його вчив, — додала Люборацька.

— А сам-то он где учился?

— Ми люди старосвітські. В школах мій старий не бував; так, коло дому навчився.

— Так и видно, — заговорив смотритель, — не так бы дитё читало. Его бы стоило попушить, чтобы не брался, коли не способен. А где вы остановились?

— Ще нігде, — каже Люборацька.

— Ну, так ступайте к Волоской.

Ввесь оцей час панотець стояв коло порога з сином.

— А вы где? — пита смотритель.

— У Волоской, думаю, — озвався панотець, — если будет ваша милость позволить.

— Хорошо! — І пішов собі назад, звідкіль вийшов, а ці і собі пішли.

— Що то за Волоська? — спитала Люборацька панотця, як уже вийшли з того підземелля.

— Та то вдова, дячиха.

— Тут якась вже вербувала мене до себе й сказала, щоб до Волоської питатись, — чи не вона це буде?

— Та сама, — підхопив попович, — другої Волоської нема.

— Як там у неї — добре стояти?

— Ні, — каже попович, — я вже рік там, а нічого доброго нема.

— Чого ж так смотритель за нею? — пита паніматка.

— Платить, — каже панотець.

— Та ще й доносить, — додав його син, — іноді ще й підбреше. То смотритель й любить її.

— Он як!.. А чому ж в другім місці собі станції не знайти?

— Опісля злитиметься смотритель, — заговорив попович, — й буде за що, чи ні, так і б'є.

— Хай йому цур! — озвалась паніматка.

— І я кажу, — каже панотець. — Лучче нехай вже дитина так перемучиться, а додому приїде, то відживиться, аніж мають нізащо здоров'я відняти.

— Добре мої покійні татуньо говорили, — подумала Люборацька, — що то будуть не ученики, а мученики; не вчителі, а мучителі. — Далі заговорила: согрішили ми перед богом, прогнівали його милосердного! Недарма стоїть написано: нашлю на вас мучителів, грабителів, розорителів, і вкорочу вам, як будете злі… Не одному дитяті за наші гріхи тут віка вкоротять, — додала сумно.

— А що не одного талану позбавлять, то й бог забув, — додав панотець.

Так, то іначе, а все на один лад кметуючи, дійшли вони аж до Волоської, покинули дітей своїх і поїхали, розпивши могорич. Що то вже плачу, як мати виїжджала, а виїжджаючи наказувала: "учись, синку, а то будеш битий". — Антосьо не бував дальш Тернівки — і то з матір'ю, а тепер остався за дев'ять миль! і гірко плакав та щиро. Та плач, хоч і цілий океан-море наплач, а лиха не обійдеш, не об'їдеш. І мати сплакала і поїхала, поцілувавши сина в голову.

III

Від жнив аж до різдва бідував Антосьо у Крутих: і страху не раз набрався, аж крізь сон жахався, і голодом не раз намлівся, і всякої нужди натерпівся, і чого не було? Як приїхав додому, то сестри зустріли його на подвір'ї, ввели в хату, а там батько збирався "з молитвою йти" і вже стояв зовсім готовий.

— Здоров! здоров! — каже старий, як Антосьо підійшов привітатись. Та, привітавшись, і став неборак під грубою. А батько підійшов до його, погладив по голові й каже:

— Змерз, га?

Антосьо нічого не відказав і навіть не подивився на батька.

— Та подивись-бо на мене! — каже тато і взяв його рукою під бороду та й підняв голову. Та голова підвелась, а очі в землю дивились або по боках.

— То й не подивишся на батька? — каже панотець. — Не візьму ж я тебе з дзвінком, як з кропилом піду! Візьму паламарчука!

Антосьо й глянув, та зараз же спустив очі додолу. О. Гервасій відступився: — нема часу, — каже, — треба з молитвою йти; — і до жінки: та який мізерний став!

— Абож там не вимучать? — озвалась паніматка. — Не доїсть, не доспить. Не даремне мої татуньо покійні було кажуть, що то будуть не ученики, а мученики…

Нічого не відказав панотець: взяв патрахиль з хрестом і требником, взяв патерицю і пішов з хати; в сінях гукнув на міхоношу й потяг за ворота. Тоді тільки паніматка завважила, що тут й дочки стоять, та й гукнула:

— Ви чого стоїте, як свічки? І ти, корова, стала? — себто до Масі. — Гайда мені пшеницю вибирати!

В тій стороні кутю варять пшеничну, а не ячмінну, як в гетьманщині, ще й не сяке-таке зерно беруть, а вивибирають щонайкраще. Вже за кілька день сидять над решетом, в кого баба є, а в кого дітвора. І

паніматка погнала своїх до "длубання". Антосьо не пішов за гуртом, а потяг на двір та поліз по стромах шукати чого на санки. До вечора ще й насковзався. Там все гори.

Всі такі панотці, як о.Гервасій, росли, мовляв, у громаді, і хоч вийде на попа, а серце йому все-таки лежить до гурту. І вже хоч старий, а не цурається давніх компаністів: то іграшки спогада, то се, то те. І все давнє відживало й до громади його тягло. А кому не любо оглянуться назад себе, спогадать свою провесінь, спогадать ту пору, як не знав луччого вбрання за білу сорочку та червоний поясок, що мати сама з скрині вийме, сама й підпереже синка; як не бажав від світа нічого, лиш коли б побігати з хлопцями? Не бачачи нічого злого на собі, такі батьки й своїм дітям не боронять жить, як самі жили. І о.Гервасій так. Хоч світ тимчасом багато відмінився, на громаду стали позирать не тим вже оком, а він було ще й сам каже Антосьові: "та ти пішов би між хлопці, погрався б! Чого нидієш в хаті!" А хто не був дитиною? І Антосьо як на вітрі полетить. І жди його аж ген-ген.

— Та ти хоч попоїв би, — скаже мати. А Антосьо лизне що, та й побіг.

— Вже наївся, — каже.

— Хай біжить! — озветься тато, — навганяється, смачніш пополуднує.

Отак Антосьо жиючи, спізнавсь зо всіма хлопцями в селі й на всі штуки мав компанію, та ще що скаже — чи й коней, чи в баштана, чи в м'яча, як літом, — то хлопці й слухають; а як зимою, то без його сковзанка не втиралась, і всюди його перед. — Ге! Блаженство! Не один і носа розклеїть собі, та проте щасливий! Тільки вже на колесо Антосьо не сідав, бо вдалось йому втямки: раз сів та злетів і розбив собі чоло над бровою, ще й навхрест. З цього пішло, що в Крутих його прозвали спочатку хрестоносцем, після христовозом, а там віслюком, що ніби Христа возить.

З того часу, як удруге розбив чоло, Антосьо, мовляв, не сідав уже на колесо. Було вийде подивитись і аж тремтить, аж йому волосся їжиться; та лучше з другого посміятись, аніж самому сміховищем бути. І стоїть собі, дивиться; а колесо аж бурчить і льоду не доторкається. А кругом хлопці й дівчата стоять, піджидають, поки злетить той, що крутять його, щоб собі сісти й собі злетіти та й стать крутити, щоб і третій полетів. Жартують, сміються. І Антосьо за гуртом сміється. А там один за другим на нартах бігають. Вгледів Антосьо — не миле йому й колесо; вже побіг джокгана шукать, й через годину — ого! — аж іскри скачуть — так полетів за гуртом і собі на нартах. Ще й джокган в його мережений. Так день до вечора пролітав; так і ордані діждались. Пішов о. Гервасій з кропилом; кожен хазяїн чи хазяйка тому паляницю, тому те, а Антосьові шажок — дзвінок залатати. От дзвінок і перестає калатати, а вже дзвонить, бо залатаний.

Всього три дні ходив Антосьо по селі й виходив аж три злота. Що то за радість була! Вже не то що, а знав він кожен шажок; де на йому пляма, де карб; а все лічить, все на купки склада, то в кишеню забира та побрязкує — сестрам жалю завдає, що в них нема, а в його є. От і приступила Текля та й скиглить: "дай мені, дай! дай, Антосю, дай!" І Орисі аж очиці блищать, — так би й собі попросила; та вже соромилась за себе, то просила за Теклю: "та дай їй, — каже, — в тебе ж багато!"...

— Еге, дай! — озветься Антосьо, а сам з чим останусь? Вам дай, а я за що собі бублика куплю? А в Крутих не те, що дома: там і на шматок хліба жаден.

Згадував Антосьо Крути, а мати шматтячко передивлялась, сюртучки, швець чоботи приніс; Мася лагодила, що того потребувало, а там, заплакавши всі гуртом, випровадили Антося з дому й остались ждати до нового розпуску — до великодня.

Та і з'їли паску без Антося, бо не було способу через Буг переправитись: розлився, шумить, порони позносив; а де зостався який, то на беріг витягли. Так довелось ждать аж до вакацій.

Як аж розпустили вже й на вакації, прибігли школярі до станції, мовляв, до Волоської, а її не було дома, й старшого не було. Як от після всіх і старший прийшов. — А де хазяйка? — питає, — чому обідати не дає?

— Десь нема, — відказали.

— Ну, всесожженіє! — гукнув тоді.

Шатнула дітвора по кутках, знайшли журнал; старший сам "ноту" зняв і положив на столі. Тимчасом і свічку засвітили й поставили на столі. По всьому один взяв ноту й повісив собі на шию та й став; а старший взяв журнал і чита на обгортці: "Журнал для записывания поведения учеников в квартире Волоской. Поручается квартирному старшему Андрею Заболоцкому"... Та й перевернув обгортку. Там скільки графок: в одній ставиться число, в другій записується "кто куда отлучался и зачем", в третій — "скоро ли возвратился", в четвертій — "кто шумел", — сюди вписують й "кто мужичил". П'ята графка зоставляеться для начальника, — над нею надписано: "отметка г. инспектора". — Все це перечитав старший, і всі стояли мовчки. Як перечитали й всіх, хто був записаний в журнал, і яку покуту виніс, тоді зняли ноту з шиї і поставили на стіл, над його розіп'яли журнал і запалили. Горить журнал, шмалиться нота, тліють мотузки, а школа співає "вічная пам'ять". По всесожженію старший ліг, а дітвора почала тузатись, кому ноту закинути. Кожен хотів услужить їй, відомстить за своє.

— На двір "шаліти!"-гукнув старший. Та хто вийшов, а хто й не послухав: вже було після екзамену, то всі власті і обов'язаності ні до чого. Як надійшла й хазяйка.

— Чого б волочитись? — загримів старший. — Тут їсти — аж кишки болять, а вони пішли!

— Як і не піти? якби-м не пішла, то так би-сьте і пороз'їжджались; а пішла, то чорта з'їсте — не білет возьмете.

— Не возьму? — заговорив старший гнівно, — та я вам хату рознесу, як не дадуть мені білета через вас.

— Та я вже бачила таких мудрагелів! От лиш не мовчіть, то як піду до смотрителя, то так іжицю спише, що й не присядете!..

— А ну-ну! чи не розвалю хати! — Більш не було часу говорити, бо дали на стіл. Тільки вхопились за ложки, як загрукотало попід вікна.

— Підвода до когось! — заговорили всі, і кожен подумав: може до мене.

Як входить чоловік і дає письмо старшому.

— До мене! до мене! — почав старший і, лігши поперек кроваті — головою до стола, почав зо всієї сили гуркотіть в стіну ногами та гукати: — "Ґвалт, розкіш!"

І обід йому відлетів.

— А "огірків" нема? — спитав, переставши грюкать.

— Є! — відказав хурман.

— А ягід?

— І ягоди є.

— Давай сюди. Сюди ягід і огірків! — гукнув він і знов почав виробляти ногами.

— Та що ви робите оце? — заговорила Волоська.

— Молчать, хозяйка! — озвався він; а тимчасом хурман вніс мішок з огірками і горщик з ягодами. — Пішла робота поза вуха.

Хай же старший молотить, а ми подивимось на двір, чи не їде друга підвода.

Як то ні? — їде до Антося. Не вспів він вийти проти підводи, хоч і збирався. Той тільки ходить, до кого довго не їде. Або сам, або в компанії з ким, кому по одній дорозі їхати, виходять школярі далеко за місто підводу стрічати. Кожен проїжджаючий — все то підвода, думають вони, subaqua (Sub під, aqua вода — разом підвода — subaqua). І скільки суму, як ні, та скільки ж радості, як потрапить на свою! Всю компанію забере з собою й везе до міста. Як лучиться, що потомляться, то раді й чужій підводі: посідають всі й везуть тому радість. Подивились би ви, яким огнем горять очі того дитяти, що каже камбратові: "тобі підводу привів; сідай! Їдь!" І мало не плаче, що в самого нема цього щастя.

— Люборацький! підвода до тебе! — хтось гукнув. Аж затрясся малюк на цю звістку, аж побілів і на хвилинку наче прикипів до місця, наче його хто бливом приварив, та тільки ж на хвилинку. Далі як схопиться, то наче його припік ззаду... І двері не відчиняв, самі наче відчинились; тільки долоні палали, що вгрівся ними з розмахом, як летів на двір. Приїхав староста Солодківський — само собою церковний: другого старости там і не знають, хіба на сватанню. Як сонечко зайшло, то Люборацький вже далеко був від Крутих: так виїхав, що не дав і коням гаразд перепочити. Не задержала його Волоської скарга, бо Люборацькі були чесні люди: як вмовились, так и сповнили. А декотрі довго тупкали, нім прийнялась вона ждати до після жнив, і то положивши по золотому з карбованця проценту за місяць.

На другий день Антосьо обідав в Боршаді, а на полудень поспів додому. Дарма праця виписувать те, що діялось в Антосьовім молодім

серці, як під'їжджав він до свого села: от-от, от-от — і дома буде! Одна верста зосталась і здавалась йому милею; і та година, що пропала на переїзд тієї верстви, довша була за ввесь рік. Це не те, що зимою: з-під кожуха й носа не виставити! Це було літечко, і Антосьо на кожну стебелинку приглядавсь, їдучи проміж пашень. А пшениця шелестіла, цвіли волошки, і цвірчали коники в пашні. Як дихне вітрець, то все поле загойдається, захвилюється. Місцями й женці біліли, і копи вже стояли, а більш того, що п'ятки. Ось і знакомі жнуть, сторцюють снопи — божу благодать. Де-де на стерні і будяк стояв сиротою: обжали сіромаху, зоставсь один і начеб озирався, де ті колоски, що з ними розмовляли; начеб сумував за ними, кивав червоними квітками-головками на всі боки: один я, один зостався сіромаха! Повіє вітер, замете снігом, коли ще яка товарина не зломить, не вкоротить віку. — По другій горі чорногуз дибав, коники ловив, а з долини церква виказувалась в садку, як горіх, з гранки, і рябіли хатки. То Солодьки.

Ще від самого рання сестри виглядали Антося, і здалеку його побачили, як сидить-хитається на тій бричці, що стояла під коморою, що невидимкою її прозвали, і здорово вміла торохтіти. Повибігали назустріч, повилазили на бричку, — такі раді!.. звичайно — діти; ще нічого не вміли, тільки любити; ще нічого не знали, тільки брат сестру, а сестра брата, а всі разом — отця-неньку… Щастя-щастя! Та що не минає?.. А вік-як маків цвіт…

Першим словом Антосьо поспитав, чи є баштан.

— Єсть, — кажуть, — вже й курінь постановили, і діда найняли. І кавуни є, і дині, — вже як голова завбільшки.

Він любив баштана стерегти, то найперше й запитав про його, тоді вже про батька.

— Чи татко дома?

— Дома, — кажуть, — а мамуня в пасіці.

За цим словом треба було злазити, бо вже стали перед порогом. Не ївши, не пивши, кинувсь Антосьо на баштан, і Орися з ним пішла; пішла б і Мася, та нікого було дома зоставити.

О. Гервасій спав й не чув, що Антосьо приїхав, і там-то здивувався, як він прийшов з матір'ю додому.

— А де ти взявся? — каже.

Антосьо нічого не відказав, тільки осміхнувся і став, нагнувсь, не дививсь на батька.

— Та подивись-бо на мене, — каже тато. — І узяв його під бороду та й підняв голову, як і на різдво. Як і тоді, голова подалась, а очі все в землю дивились: не смів поглянуть на батька, — скоро привчили!

— Та який же ти мізерний став, — каже тато, — ще гірше, як на різдво.

— Хіба там мало біди зазнає, — озвалась мати, — не доїсть, не доп'є, не доспить — то й марніє. Якби дома, то побігав би, а там нидіє, як на прив'язі.

Сестри мовчки поглядали.

— А як-то ти вчився? — поспитав тато. — Чи перевели?

Заблищали очі в Антося, що можна похвалитись.

— Ще й похвальний лист дали, — каже.

— А ну, покажи, — каже тато.

Антосьо пішов, розв'язав, що треба було, і показав той лист. Кинулись всі дивитись, що він такий розмальований.

— Добре, сину, добре, — каже тато. І віддав лист. — Сховай, — каже, — треба буде під скло вправити.

— Бачте, — заговорила мати дочкам, — бачте! Антосьо похвальний лист має від чужих, а вас і мати не похвалить. Гайда мені до роботи!

Поспускали носи дівчата і пішли; за ними й Антосьо потяг.

— Чого ти такий мізерний? — поспитала його Мася.

— Я? — каже Антосьо. — Я не мізерний.

— Де тобі ні, — аж очі позападали!

— То чи добре тебе годували?

— Де вже добре! Дасть червоного борщу та пастрами і хоч — їж, хоч — дивися. Як в хату внесе, то хоч носа затикай.

— Того ж ти й мізерний такий, ще гірший, як на різдво був.

— Хіба ж я мізерний? кажу ж тобі — ніт.

— А то правда, що ви там не доспите нічого?

— Це то правда, що спать не дають.

— А як же вони не дають?

— Хіба я не розказував вам, як був дома на різдво?.. Аби задрімав, то так і дасть в "кушку", або "пинфу" пустять...

— Що це воно таке? як то — в кушку? яку то пинфу?

— Ет! відчепіться! — озвавсь Антосьо.

— Скажи, любо, скажи-и! — почали просити сестри.

— Не скажу!

— Скажи, скажи-и-и!..

Засміявсь Антосьо і каже:

— То, маєте, так: як завважить старший, хто жупчики ловить, то й моргне на кого-небудь, а той візьме перо за два кінці, вигне та підведе до самої кушки й пустить: аж сльози покотяться.

— До якої-то кушки підведе? — питає Мася.

— З тобою балакати!.. до носа!

— А ніс хіба — кушка?

— У нас кушкою звуть, — каже Антосьо.

— А пинфа що то таке? — знов поспитала Мася.

— Пинфа?.. пинфа от що: візьме паперу та бавовни й скрутить папір в дудочку й в один кінець, в тонкий, завине ту бавовну, запалить, роздує. Як добре курить, то запаленим кінцем візьме в рот осторожно й

подме. То так сапнеї диму, як голова завбільшки, висунеться під ніс. Ще й кожухом накриють, як на кроваті спиш...

— Та нащо ж це? — питають сестри.

— Щоб не спав!

— А воно ж не душить?

— Де то вже ні! так закашляєшся, що ну! бухикаєш та й бухикаєш! І сльози котяться, наче били.

— Хто ж це виробля?

— Хіба я вже не казав вам? — старший.

— А якби йому так?

— Йому? — ніхто не має права!..

— І б'ють вас добре?

— Ет! з вами не переговориш, — немовби з гнівом підказав Антосьо і почав чогось шукати.

— Чого ти шукаєш? — питали сестри.

— Ножа! Піду вудлище вирубаю.

— Скажи, чи добре б'ють, то скажу, де ножі, — каже Мася, — та ще в нас є такий гострий, що ну!

— Гляди ж, щоб дала ножа; бо як обманеш, то вже нічого не скажу, хоч проси й розсядься.

І розказав, як там катують: Мася аж перехрестилась, Орися й собі, і Текля за ними.

— То за що ж це? — питають.

— З ласки та на втіху: от або замужичиш, абощо.

— Як то — замужичиш?..

— Давай ножа!..

— Та скажи перше!

— Давай ножа! давай тобі кажу!

— Скажи, то дам.

— Давай, бо буду бити!

— Скажи, то дам!

— Е! — почав Антосьо з гнівом і підскочив з кулажами, — давай, бо так і вчистю.

Мася тільки усміхалась..

— Не даси?.. давай!

Мася все сміялась.

— То на ж тобі! — сказав Антосьо і з цим словом такого стусана дав, що та так й облилась сльозами. Орися й крикнула:

— Чого ти б'єшся, Антосю!

— Вже почали? — гукнув тато з покоїв.

Та Антосьо не чув. Він тільки вчистив Масю, то так і чкурнув з хати. А сонечко вже заходило. Поки Антосьо справився з сестрами, всі хлопці довідались, шо він приїхав. Були й такі, що не вірили, аж поки самі не побачили. як він вертався з поля з матір'ю.

— Антосьо йде! — стали кричать. І вискоком за бричкою — та не пішки, а все верхами на хворостині, та ще й загнуздавши її, бо коні все цугові, щоб не здуріла, не побила. А нащо ж так батюгою підтина? — Е! не знаєте ви! Щоб лучче басувала. — Аж копіт збили дорогою. Антосьо мовби духу коням піддав, бо всі тащать такими герцями, що мабуть і під самим гетьманом луччого коня не бувало.

Куди ж вони їдуть, молоді лицарі?

Просто дорогою за Антосьом. І як він повертав у подвір'я, хлопці гукали:

— А чи вийдеш?

— Побачу, — відказав той, і серце йому задріботіло в грудях, як тільки в такім віку й може.

— А як думаєш — вийде? — питали хлопці один одного, як Антосьо пішов до хати.

— Може вийде, а може й ніт.

— Пождім його, та тимчасом і коні попасемо!

— Ну, добре, — заговорили і поставили свої коні в ряд, повстромлявши голови їх у пліт. Другий споришу нарвав, посипав перед конякою: "їж, каже, насичайся... Ге! Чогось не їсть! мабуть, дорогу чує".

Поки отак коні стояли на попасі, верховці крізь тин позирали, чи не йде отаман. А він з сестрами справлявся. Хто дверима скрипне, тут все думають: от він. Аж ось і справді він.

— Сюди, сюди! — почали хлопці. Антосьо й побіг до них.

— Ге! — каже, — а в мене й нема коня. Переглянулись лицарі й мовчать.

— Нумо, браття, в коней! — заговорив Антосьо.

— Нумо й у коней! — Зараз поздіймали вуздечки, вв'язали віжки, стали впротяж і закурилось. Антосьо ззаду лиш поцмоктував, любуючись, як його коні басують.

IV

Промайнули вакації, як з батога тряснув, навіть Антосьо і в м'яча не награвся, і в коней не набігався, хоча бігав щонеділі, щосвята, і в м'яча грав щодня, як проти ватаги вийдуть. Як на зло — тільки розіграються, а тут чечуга і тне свого клуса — тюп-тюп! тюп-тюп! — і кургиче. Малеча, що сидить під тином, і почне: "ватага йде, молока несе, а що в цицьці — то мені!"...

Коли б хто мав силу Навина, так би й гукнув: "стій, сонце! ми ще не награлись!" Та ба! пора вівці вилучати. Та ще як трапиться, що ягнята злучаться, або телята! І без того крику, аж в небі чути, а так і бог забув.

Е! не хотілось Антосьові удруге до Крутих! Тут воля на все, і всього доволі, а там!.. І плакали, і молились, та таки попрощались. Поїхав Антосьо — та не сам, не з батьком, не з матір'ю, а духовник віз свого внука, то й Антося взяв. І тепер би дорога не минула Люборацької, та вона не мала часу: збиралась в Тернівку везти Масю до науки.

Пан Росолинський здержав слово: був на спаса в Тернівці, бачився із Печержинською і привіз панотцеві звістку, що в неї аж одинадцятеро дітей вчиться. Якби не жнива, Мася давно б уже була в Печержинської, тим більш, що дідич спокою не давав; та жнива були на заваді. Тільки ж під кінець серпня жнива минули і возовиця кінчилась, то на все було часу.

Довго паніматка не приставала віддати Масю в науку, а ще до шляхтянки: "нащо, каже, їй та наука? Ще й віри відцурається?" І вмовляв о. Гервасій, і все. І йому, правду сказать, не науки бажалось для дочки, не освіти; а хотілось, щоб і вона була, як людські дочки, як всяка панянка: чи навчиться чи ні — аби в учительки була, та по-польськи говорила, бо з "хамською", хлопською мовою, мовляв Росолинський, тепер вже нікуди соватись. Такий, значить, світ настав…

— Ні вже! Що не кажи, а анцихрист або вже народився, або скоро народиться, — заговорила паніматка. — Де таке видано, щоб дівчат учили, як хлопців?.. Ні вже! вже останні часи зближаються!

— Дурна ти та нерозумна з своїми часами останніми! — сказав панотець.

— Говори: дурна! — озвалась паніматка. — Вже та не розумніший за мого покійного татуня, а вони, було, все розказують, що так і так діятиметься, як зближиться страшний суд. І як загляну на світ, то акурат так і єсть, як було покійні розказують.

— Дурна ти, і твій татуньо дурень був.

— Та пуста річ сказати: дурна, дурень. Ще я — ну! Хай дурна, а що мої татуньо покійні, то дуже розумні були.

О. Гервасій засміявся.

— Ти смієшся? А ну ж скажи, кому в пеклі буде найгірше?

— Тому, хто найбільше нагрішить.

— А хто ж найбільш нагрішить?

— От тобі й раз!.. А почім мені знати?

— Бач — не знаєш, а покійні татуньо то й знали: піп найбільше нагрішить!.. А который так не служить, не щиро править, а тільки язиком меле, тому язик висітиме аж до пояса, та такий чорний! І чорти гаками тягтимуть його за язик... Он то як!

— Ану ще що?..

— Буде з тебе й цього! Ти ж піп, ти сам повинен знати; а я неписьменна! — куди мені попа вчити? — цебто, хтіла похвалитись, що, мовляв, я й неписьменна, а знаю більш за тебе. — Е, якби то мої татуньо встали! — додала, киваючи головою.

— То що б? то що б? — забалакав панотець.

— Вони все б розтолкували, що до чого йде. Все було розказують, як і що. От як дивлюсь тепер на світ, то наче їх речі слухаю. Кажуть було: монахи житимуть, аки миряне; а миряне, аки невіра. Хіба тепер не так? — Кажуть було, що як зближиться страшний суд, то люди поробляться скнарами такими, та гроші любитимуть; один рів будуть засувати, а другий копати; ліси пообкопують!.. Все було покійні розказують! А тепер

хіба не так? Та ніхто не бачить… Женитимуться, кажуть було татуньо, веселитимуться до останньої години; нікому й у голову не прийде, що ангел іде і печаті несе; кохатимуться, женихатимуться і гадки не матимуть: осліпить сатана. І блажен тільки той, кого обрящет бдяща, — закінчила паніматка і зложила руки до бога.

Дійшло до смаку панотцеві, він і озвався:

— Та й Мартин Задека пише багато. Він каже, що Москва взойдеть на височайший градус, що духовное владеніє прийдеть во ізможденіє, і закони ослабіють… От що! То я й думаю, що до того ще далеко.

— Безпрестанно молітеся, — пишеться в письмі святім, — заговорила паніматка, — майтесь на осторожності, бо не вісте ні дня, ні часа, в огонь же син чоловіческий прийдеть.

— В який огонь? то в оньже! — поправив панотець, — нібито: в котрий.

— Говори! — озвалась паніматка, — хіба ти розумніший за мого татуня? А вони покійні було читають в огонь же…

— Та я тобі книжку покажу.

— Якби я вміла прочитати, то що іншого; тоді давай мені книжку. А тепер на що вона мені? Та й те сказать, що теперішні книжки переперчені, — давніх правдивих нема, попереводили.

— Бач! тобі погано, що не вмієш читати, а Масю до науки не хочеш везти.

— Вона ж уже вміє по книжці молитись, то чого ж більше?

— Цього мало по теперішньому світі. От послухала б єси Росолинського, то не так би заговорила.

— А він хіба з богом говорив?

— Та дурна твоя голова жіноча, — сказав панотець, — хіба, як з богом не говорив, то вже й віри йому не няти?

— А чого ж ти віриш у його, як турчин у місяць? хіба він знає, куди до раю навпростець?

— Ет! кому що, а курці просо! — заговорив панотець з серцем, і аж сплюнув. — Дай-но чого перекусити, а то аж кишки сваряться, — додав далі.

Не вспіла паніматка на стіл подати, бо приїхали гості — сусідський-таки панотець: була неділя, то для кожного вільний час. Почалась учта. А попи — народ учтивий, — куди! нікому не жалують хліба-солі. Випили по чарці, що один бог, далі по другій.

— Що ж, — кажуть, — варт чоловік без пари?

— Та бог в тройці пребуває!

— Та хіба в нас не чотири євангелісти?

— Е! як на руці чотири пальці, то каліка: треба щоб пять було.

— Шість день бог творив світ.

— А в сьомий почив од всіх діл своїх.

— Та не так-бо, — каже Люборацька, — а ось як: премудрость созда собі дом і утверди стовпів сім.

— Га-а-а! добре, мамуню! їй-богу добре! —заговорив гість, хитаючись і хапаючись цілувати її в руку.

Поставили й "сьомий стовп"... А як долічились через дванадцять апостолів, чотирнадцять посланій Павлових та зближались до сорока святих, то й самі стовпами поставали. І на день засіріло.

— Пора мені додому, — каже гість.

— Та ще по чарочці! — заговорив о. Гервасій.

— По одній, — додала його паніматка, — щоб знаєте... А! — додала, — хай нашим ворогам тяжко! — і держачи в руках чарку з "православною", почала приспівувати, а панотці підтягати:

Зажурилися вороги, Що ми стали пити;

Заболіли їх животи,

Чим будем платити...

А ми тут, вони там,

Трасця їх животам...

Та й заговорила, дивлячись на чарку:

— Пройшла єси вогонь і мідні труби, і пляшки й келишки; всюди їздила, то піди ще й пішки!

І випила, скривилась, зморщилась, налила для гости і дає:

— Проше, вашеці!

Взяв він і приглядається, а Люборацька співа, в долоні припліскуючи:

А випийте ж, кумцю! Там горілочка смачна. І за нас, і за вас, І за тую неньку стареньку, Що навчила нас, нас, Хороше ходити, горілочку пити.

Останні слова вже притоптувала.

— Та "кумцьо" таки не випив.

— Чи п'єте ж?

— Попо-попождіть! попо-ждіть, мамуню! Зараз — і заляг, рукою вимахуючи: — До-сто-йно єсть я-ко воістину…

О. Гервасій за ним, а паніматка й собі… Далі поставив гість чарку і вдарив поклона, а за ним і всі. Співають та б'ють поклони, а на дворі вже сірий день.

— Пора їхать! Пора! — каже гість, як проспівали і сльози обтерли.

— Пождіть, кумцю! Ще хвилиночку! — просить паніматка.

— Ні вже! бувайте здорові!

— Та сядьте-бо, щоб старости сідали! Та ще вишнівочки…

— Ні, спасибі!

— Ну, дулівки…

— Спасибі! Поїду.

— То сибіряку, або слив'янки, або яблунівки…

— За все, за все списибі! Поїду — і поплентавсь на двір казать коні запрягати.

Поки запріг попівський наймит, то вже й небо червоніло; поки виїхав, то ще не пізно було, бо сонечко тільки з-за гори викочувалось.

— А тепер, жінко, спати? — заговорив о. Гервасій.

— Тобі добре спати, а мені хазяйство…

Через годинку панотець хріп, а паніматка товклась по перині.

Не часто траплялись такі оказії в Люборацьких, та все ж бували; тільки не за кожним разом таку палю забивали, хоча й насухо ніхто не виїжджав. Такий уже звичай.

Тимчасом зближалась друга пречиста, а припадала в суботу; в п'ятницю ж у Люборацьких така колотня була в двірку, що й не сказати: паніматка ходила з заплаканими очима та бідкалась; Мася немовби плакать збиралась, а панотець тільки руки потирав, кидаючи оком на вузли, вузлики, вузлички, що рядком понаскладали, наче на край світа в дорогу збирались. Не так чого понабирали, як їжі: скільки печених курок, ковбас, сухариків, сущиків і всякої всячини. Наймички аж повпрівали, бігаючи то з пекарні, то в пекарню; паніматка також потом обливалась обв'язуючи, замотуючи; тільки Мася ні в віщо не входила.

— Чому ж це так? Чому паніматка не нажене їй холоду? Ге! Вона вже останні години добуває дома — в науку поїде, то хай погуля.

Глянула паніматка на все, чого понаготовляла, і задумалась: — коли б, каже, чого не забути, щоб дитина не мліла голодом в чужині; бо не дурно ж мої покійні татуньо розказують було, що будуть не ученики, а мученики… Боже мій! Боже! — додала вголос, — лучче було не родитись, аніж бачить, що тепер діється на тому світі божому.

Взавтра вже мала виїжджати Мася, й як всі полягли спати, а в пекарні ще начиння милось, вона кивнула на наймичку Ганну і пішла на тік, стала в кутку між стіжками і почала гуторить. Все село знало, що діялось у панотця, то слуги й подавно, тільки ніхто не знав, чому батько хоче, а мати ні.

— Тим, — каже Мася, — матуся не хочуть, що там запанію.

— То не панійте, — каже Ганна.

— Е! мене ж задля того й везуть.

— То прикиньтесь, що запанієте, а справді не панійте.

— Не вмію.

— Біда! — каже Ганна. — Тоді вже не станете зо мною до розмови, як тепер; тоді вже, може, битимете, як і подивлюсь на вас, тоді…

— Не знаю, — перебила Мася. — Може, з мене вийде така яга, що й пальці слугам підрізуватиму.

— Не дай боже, щоб ви перемінились! Тепер я вас, панно, так люблю! Всі дівчата вас люблять, все село, а тоді зненавидимо, що й зустрітись противно буде. Не панійте! жаль вас буде. Тепер і співаєте з нами, і все; і за дружку стаєте, а тоді… Ви обіцяли мені вінок виплести до шлюбу, — вже не виплетете, вже запанієте. — Останнє слово Ганна

вимовила так жалібно, що аж сльози покотились. Мася й собі заплакала, не знаючи чого.

Вирісши між простими дівчатами, хоч не в розкошах та й без нужди, Мася надивилась на горе гірке й викохала добре серце, бо й своє лихо навчало і чуже. Від простої ж людини вища, розумніша нічого злого не перейме, а ще й ту за собою поведе. Тільки й перейняла Мася від дівчат, що пісень понаучувалась; та кому цей скарб на заваді! Навіть не набралась ненависті до панів. Лучалось, що кляла їх, — та й своє лихо забувається, а чуже й голови не держиться. Не знавши жодних витребеньків та викрутасів, була вона проста та щира; нічого не крила в собі, бо й нічого було, як квіточці гожій в зеленім гаю. Панування прилещало небогу, і їй кортіло запаніти, та в душі жаль було тієї простоти, тієї невинності, що вона збиралась кидати, сама не знаючи, чого шукає, що кидає. І щиро плакала, сама не тямлючи, чого сльози ллються.

Йдучи спати, Мася думала собі: мабуть я, хоч і запанію, а не буду погорджати простими дівчатами. Вони такі добрі!.. А може й буду: може вони добрі тільки тепер, як я не панюча; а як запанію, то злукавіють, як Ганна каже, і я їх зненавидю. Бог його зна, що то буде!

А Ганна думала: прокляті науки! З такого янголяти вироблять чорта, що ні відхрестишся, ні відмолишся. Пропаща людина! Бодай той непрощений був, хто видумав таку нелюдяну науку!

Виїжджала Мася на саму другу пречисту: вибрала мати свято, щоб часу не згаяти. Дівчата вільні були, то й прийшли випровадить попівну — товаришку. Попрощавшись з батьком задовго перед виїздом, бо він пішов до двору, попросилась вона в матері і пішла вперед з дівчатами. Багато вони говорили, ще більше раяли, як прикидатись панею, а справді панею не бути; як викручуватись від учительки, як, бува, провинишся, — всього було сказано: чим багаті, тим і раді. А ще й половини не виговорили, як показалась курява, що їхала паніматка. Попрощалась Мася з дівчатами, поцілувалась з кожною, доки ще не

видно було до матері, — бо вона хоча й не забороняла сходитись з дівчатами, а брататись не позволяла, — і ждала при дорозі. В полі вже тільки стерні жовтіли, та рябіли гуси, а де-де й худобина ходила пустопаш.

— Оце ми випровадили товаришку, як на цвинтар, — говорили дівчата, вертаючись в село. — Вже вона не вернеться для нас, пропала; запаніє, злукавіє, то все одно, що і вмерла. Прокляті науки! — І почали співать сумних пісень: як мати виряджала доньку в чужу сторононьку, а сонечко грало у неділю рано. Проспівавши цієї, почали й другої:

Бувайте здорові, батьківські пороги, Куди походили мої босі ноги.

V

Кому лучалось бути в Умані на Софіївці літ тому з двадцять назад, той мусів завважити на гулянні за паном статного козака, чорнобривого, високого; з обличчя він був дуже гарний, а в очах світилось щось котячого, мовби так і кинеться, як кіт на мишку.

Ми себе забули, а шляхтичі не забули, що ми були; то мовби на знак, що поконали козацьку волю, що по їх сталося, — двірських служак звуть козаками й зодягають їх начеб по-козацьки, тільки все на сміх: шлик козацький з червоним верхом й китицею, а шаровари аж білі, і сірого сукна куртка — не куртка, а немовби фрак, та й не фрак; а казна-що: спереду поли зовсім обрізані, а ззаду хвостик, і блискучими гудзами обтикано. Ще й жилетка червона, як жар, і також з блискучими гудзами. Літом, замість отого фрака, козаків водять в такій одежині, що й ім'я нема; до станка пришито замість полів брижі з-на п'ядь довжини. Замість шлика, літом можна бачити на козаках якусь шапочку-макотьорку, що тільки чуб накриває; попід шию вона ремінцем прив'язується, щоб з голови не впала. Де-де на такій шапочці можна бачити й гальони. Запорожжя панам кісткою в горлі сіло; то щоб лучче

його осміять, вони вчепили своїм дворякам оселедець; жмут волосся коло лівого вуха. Його там звуть: "кок".

Такий-то був козак і так зодягався, що ходив за паном по Софіївці. Був він син звичайного кріпака, чи, як там звали — панського підданого, Стецька Печериці, а сам звався Явтух. Спочатку, як і всі хазяйські сини, пас він батьківські ягнята; а там, як набирали хлопців у двір, то і йому випала лиха година. В дворі Явтух спершу був за козачка — нібито кухтою, — а там, як підріс, то й козаком зробили — себто їздив за форися і коло панів таки услуговував.

А в пана була "содержанка", її величали панна Фрузина. Була вона звичайна Пріська, чи Фрасина — по-книжному Євфросинія, — кріпачка, силою взята в двір; за літ скільки запаніла, і стала зватись з волі пана, та й не без своєї, Фрузиною і панною.

Поки Явтух ріс та краси набирався, Фрузина ледачіла, старілась; як йому минуло двадцять, як на його всі заглядалися, — їй стукнула тридцята паска, а з обличчя більш двадцяти літ їй не показувало. Тоді стала вона докучать панові: віддайте мене, бо собі сорома наробите: де ж мені діться з малим сиротою?

Не трудно було вдоволити її, мавши панську власть: — рече і биша! І дав пан приказ "некрут" ловити. Наробили галасу в селі, а парубків з двадцять забили в дибки. Стали небораки в лаву, кожен із сторожем в паровій дибці та ще й у путі. Нікому й у голову не приходило, чого то панна Фрузина в вікні сидить — сумна та невесела; матінки плачуть, сестри побиваються; то думали, що і їй до серця дійшло. Явтух жартував, посмішкувався з новобранців, що вони носи поспускали і так поприбирані; а того й у голові не клав, що взавтра ясне сонце, з-за горн викочуючись, застане і його на зборні, в дибці, і ланцюгом до сторожа прикованого.

— Що? найшла-сь до сподоби? — питав пан Фрузини, як новобранців на зборню відвели.

— Ніт, — каже вона.

— То, може, кого знаєш, що не взяли? кажи, я пошлю.

Не думаючи, Фрузина показала на Явтуха; не думаючи, пан послав Явтуха ж за війтам і двома десятниками.

— Прийшли! — Явтух доложив.

— Poczekaja,-відказав пан і казав давать вечеряти. Веселий Явтух до столу услуговував, а ще веселіша позирала на його Фрузина.

— Fajke! — гукнув пан по вечері.

— Slucham! — одвітував Явтух, і люлька як вродилась.

— Поклич сіпак! — додав пан, пихкаючи.

— Slucham. — озвавсь Явтух і зник. Ввійшли сіпаки, трохи не в ноги поклонились.

— Ото, — почав пан, — panie dobrodzieju, вважаєте, я завважив, що в нас один некрут негодящий; треба його, panie dobrodzieju, перемінити…

— Пан те знають, — відвітував війт. — Як перемінити, то й перемінити.

— Я, panie dobrodzieju, — заговорив пан,-перебрав все село і годящого такого не знайшов. Беріть Явтуха.

— Двірського, вельможний пане? — війт каже.

— Якого тобі двірського? — підхопив один десятник.

— Та двірського ж! — пан каже, і гукнув: — Явтух!

— Shicham! — Сіпаки зирнули один на другого, а Явтух з'явивсь.

— Ступай за ними, — сказав пан.

— Slucham, — одвітував Явтух, і всі вийшли.

— А що? — почав війт за ворітьми, — за діло браться!

Десятники й схопили Явтуха за руки.

— Що це? за що це? — почав Явтух.

— Довідаєшся згодом!

— Мабуть на зборню? — сумно запитав Явтух.

— Та вже ж не в панську пекарню.

— Та в некрути? — додав Явтух.

— Та вже ж не тарілки лизати!

— Не потішайтесь, дядьки! — Явтух каже. — Мене спіткала лиха година, вона ж і на ваших дітей засіла, та може і вас не мине.

— Та це що другого, — відказали ті. — Чи нас, чи дітей наших заберуть, то громада добрим словом згадає; а тебе ледачого здамо, то й на молебень дамо.

Ще б, може, розмова велась, та вже зборня відчинилась.

— А! а! — почали новобранці на все горло, як побачили, що Явтуха в дибки забивають, — оце тобі, щоб не глузував з чужої долі лихої!.. Ти думаєш, ми не бачили, як-то ти шкірив зуби, як нас переписували? ото не смійся, підошво панська!

— Браття! — почав Явтух, та з гурту перебили:

— Еге! браття! а давно побратався? а за годинку перед цим? Ге! панський устілок, бач! Не забули ми тобі, як ти нас прискаржував!

— Браття! — почав знов Явтух, — і я безталанний, і ви не щасливіші за мене; не сварімось же хоч тут, звідкіль не кожен додому вернеться. А хто скаже: кому з нас не останній раз завтра мати борщу наварить?

— Що правда, то правда, — заговорив сторож, — і мій син…

— Та що правда, то не гріх, — одвітувано з гурту, — а як-то тобі з панських подушок та на соломі спати?

— Який чорт — не я бачив подушки!

— А чого ж так звисока на нас позирав-есь?

— В палацах, бач, жив, — підхопили з гурту.

— Хай же і на зборні поваляється! І почали пісню:

Ой, зачула моя доля, Що не бути мені дома: Буть в неволі козакові,-

У залізі, у закові,-

В тяжкій дибці, в лютім горі,

У некрутському наборі.

Ще пісні не скінчили, як запіли півні, і Явтух заплакав: у цю пору він весною, бувало, соловейка слуха крізь вікно з палацу; заплакала і решта новобранців: у цю пору вони, хто в полі ночував, зганяли воли пастись; хто дома — не раз з дівчиною-зіркою стояв де в затишку, або під деревиною сидів. А тепер!..

Це діялось аж за Тульчином, від Солодьок миль за дев'ять, абощо.

У Явтуха ще жив батько — заможний був чоловік,— ще жила й мати, і сестра-каліка. Тільки й роду було. В селі як в барабан вдарив, що Явтух на зборні сидить; ще на світ і не заводилось, як дійшла ця чутка й до отця-неньки і, чуть на зорю, вони вдарились до панотця та лямцем йому до ніг: "панотченьку! добродієчку! визвольте наше дитя! Хай матимем хоч під старість на помогу. Хоч з торбами підемо, та прейма матимем, де зиму зимувати".

З попа була людина добра, то чи сказав що, чи ні, а зодягся в рясу — знак, що панотець до двора йде за ділом — і каже: "піду, попросю, а більш не можу".

Так коло полудня вернувся панотець, і Явтухів батько прийшов до його. Цей наглядці ходив за батюшкою, і ох, як тяжко було батькові, що панотець загостювали, а його син — одним-однісінький — отам у дибці!

— Ні приступу! — каже панотець.

— Ох, лихо моє! — мало не заголосив Стецько, — пропаща дитина, та й ми з нею пропащі.

— Підождіть, може ще що й буде.

— А чи буде ж?

— Та це в волі вашого Явтуха й у вашій...

— Де вже!

— Я вам кажу. Ось слухайте: панна Фрузина — так і панотець її величав, — за його тупкає перед паном.

— Панна Фрузина?! Тьху! тьху! — почав Стецько плювати.

— Чого ж ви розходились? — пропаде син.

— Та хай лучче пропадає, аби як людські діти. Я ж догадуюсь, чого їй забагається: вона хоче з ним до шлюбу стати.

Як почав батюшка вговоряти, як почав вмовляти, як почав проставляти та виправдувати її, то Стецько слухав, слухав та й каже: "порадимось з жінкою і побачимо".

Через тиждень у дворі і в Стецька весілля було: музики бубнили, чарки дзвеніли, набирались лиха і підошви і передки. А Явтуха мали на оці, аж поки від шлюбу не вертались. І всі дружби і бояре в путах були, бо забрав він новобранців, — каже: "хоч востаннє свою біду потішите". — І потішили вони свою біду на славу; а ніхто і гадки не мав, що до вечора дибки позлітають, — що пан тільки таку штуку вдер, аби парубків полякать і віддати Фрузину.

Скоро весілля скоїлось, та не забарилось лихо: Фрузина панства не кидалась, а свекор і свекруха, не діждавшись добра від невістки, з журби та з лиха так і покотились. За ними й каліка на той світ перебралась. Поки ж батьки жили та сестра, то Явтух для їх притулку держався своєї панії — жінки, хоч і сміялись з його на все село; а як господь прийняв їх до себе, то побивши Фрузину на всі боки, махнув рукою і пішов на Бесарабію й слід загубив, наче снігом замело. Розказували чумаки, що бачили його в Одесі, після в Миколаєві, там на Дону; і вже казав, що за Дунай махне. З того часу Явтух як у воду впав: ніхто про його жодної звістки не приказував.

Заросла бур'яном Стецькова хата: там — а ще тоді — за грунта не тісно було, то ніхто не замешкав спустілого обійстя. Явтушиха ж не довго держалась; пани прозвали її панею Печержинською з Печерихи, перевезли в місто і ославили розумною, чесною та ще й умілою учителькою. "Вона, кажуть, в такого-то пана і ключницею була, і дітей учила, і до розуму їх подоводила". — І звезли батьки чималий гурток діточок — і хлопців, і дівчат. Вміла ж вона тільки читать по-польськи, що коло двору навчилась, та гаптувати сяк-так. От і все, що вона вміла доброго.

Такую-то учительку нараяли і панотцеві Гервасієві! В такі-то руки повезла паніматка свою Масю, вирвавши її з-межи дівчат-селючок, як зуб з ясен, на лихо та на безголов'я.

Від Тернівки до Тульчина таки чималий світ, то в Уманщину й чутка не дійшла про дивне життя теперішньої пані Печержинської.

Задалека видно Тернівку, а тернівський костьол, що за торговицею стоїть, звідкіль оком засягти, біліється. Тепер Тернівка — погане місто: доми все соломою криті, десь-то якийсь-то під гонтою, — і як порівняти з другими містами на Поділлю, то вона трохи лучча від Шашови, а села єсть кращі. По лівий бік Дніпра міста нігич не походять на тогобіцькі, то й рівнять нічого.

Ідучи грядою від Теплика на Вищий Ташлик до Серебрії — собі ліс тягнеться, — зветься Сибір, — а цабе долиною села; та хіба підвечір або дуже зрання можна здогадатись, що там села, бо дим зніметься, а другої познаки нема, — сказано, в яру; а село з селом, як кільце з кільцем в ланцюгу зв'язується. Вищий Ташлик, Нижчий Ташлик, Середина, Березівка, Чан ідуть долиною бік у бік труться. Долиною, вважаєте, річка тече — Вудич тощо, — і стави все долиною, то села й тягнуться понад воду. А Серебрія на поперечнім яру, як до Тернівки їхати, в сторону від тих сіл. Так їдучи від Теплика, як минеш Виший Ташлик та Серебрію та спустишся в видолинок, а там виберешся на невеличку гору, та проїдеш мимо одного хреста, що стоїть при дорозі, та не доїздячи до другого, бачиш, що Тернівка як з землі росте. Всамперед покажеться з-за гори костьол мурований, білий і червоний дах під бляхою; там один за другим єврейські дімки, все з заїздами і новий недостроєний ратуш, та коло його журавель над колодязем (а там і колодязь звуть криницею). Під'їжджаючи все ближче та й ближче, бачимо тепер нову церкву, шо років зо два як вистроїли, і другу стару, маленьку, убогу, аж нижче плацу, де ярмарок стає, — аж за єврейськими домами за поперечною перією. Дімки потягли і долинами, і по узгір'ях, — все хрещений люд живе за містом. То тепер така Тернівка, що вигоріла здорово; а колись вона була гарна: доми все були під черепицею, жили все багаті купці, багатими крамами торгували.

Так ще тоді, як Тернівка гарна була, по дорозі від Серебрії до міста парою миршавими кіньми і пара лошат ззаду, їхала зелена бричка, присадкувата, черевата, і страх торкотала. На передку сидів хлопець літ дванадцяти, собою сухощавий, в гуньці. Себто мав бути за хурмана, та тільки батіг держав у руці; колись цей батіг був і посмолений, а тепер вже давно обліз, аж рудий, та товстий такий! і на кінці гудз, як голуб'яче яйце. Віжками керувала мовби шляхтичка, що сиділа ззаду. На голові в неї старенька хустина, чорна, з краями в квітки; на плечах пальто тернове, також чорне; на ногах черевики нові, козлові, ще не назувані; на шиї низка коралів і три дукачі щиро-золотих. Опріч цих двох, на бричці була ще й дівчина, закутана в хустку, що тільки їй очі блищать, — щоб не загоріла.

Погана була їх їзда: то посторонок урветься, і вони стануть, ув'язують; а тільки рушать, як, дивись, орчик відірвався, або ланва спала. І знов стають, в'яжуть; і знов рушать — і знов пригода: заколесник згубили, і колесо зліта.

— А! лиха моя година! ото їзда! — говорить з досадою та жінка. — На, подерж віжки.

Хлопець бере віжки, а вона злізе, шука мотузка в бричці, в'яже. Поки тут вправиться, то коні позаступають.

— Возьми, Митре, розправ, — озветься до хлопця, — бо я боюся.

То й хлопець злізе; та поки тут розправить, то або нашильник злетить і висить на крижиках, або коні зовсім порозпрягаються, що тільки в шлеях стоять. Піде Митро туди, а тут знов позаступають. Сказано — муха тне, то скотина не встоїть, плутається. Тимчасом дівчина й засне на бричці.

— Вставай, дочко, будем їхати!-скаже та молодиця. Дівчина сяде, очі протира; і рушать, та й знов пригода.

Таку їзду в тій стороні називають попівською. І справді, це попадя їхала: паніматка Люборацька везла Масю до учительки. Виїхали вони з дому ше вчора, на пречисту, а це вже другий день в дорозі. Якби далеко, то б і не диво, а то всього-навсього миль чотири — і так забарились! Не що, а справа їм заважала, то в Серебрії й заночували; попросились до якогось хазяїна в обійстя, аби від злого чоловіка безпечніше. Ні хати, ні вечері їм не треба було; хата для звичайного — ввесь світ, а їжу мали з собою — курочку печену, в рукавці зав'язану та в синім папері поверх рукавця, та квашені огірочки; для Митра в торбині сало на три цалі.

— Їж, доню, — каже мати, розв'язавши, що треба.

— А ви? — дочка питає.

— Ет! за мене не турбуйся; я й дома наїмся. То тобі що другого: ти в школах будеш, в чужині; як не купиш, то й не з'їси. А на стіл дадуть не те, чого тобі забагнеться, а що самі схочуть, щоб дешевше стало. Не дарма мої татуньо покійні — а твій дідуньо — було розказують, що як зближиться страшний суд і матиме анцихрист народитись, то всюди будуть школи, будуть ученики і учителі. А то будуть не ученики, а мученики; не учителі, а мучителі. Оце ж воно і єсть.

Мася мовчки їла. Митро коні ладнав до ясел, а паніматка то вкусить, то говорить.

— От, — почала вона, — й ці моди! Ніхто й не чував про їх, а покійні татуньо все знали — з якихось книжок вичитували — і кажуть було, що в останні времена жіноча стать убиратиметься, аки біси. Або ж воно не так? Все це покійні татуньо з книжок вичитували. Нема тепер таких правдивих книг, — попереводили.

На другий день, себто вже в неділю — де празник на пречисту, то на попразен, — чуть на зорю, подякувавши хазяям за притулок, рушили вони з подвір'я, на все придивившись, щоб пригоди не було, і покотили вздовж селом в долину.

До Тернівки оставалось ще вісім верстов — люди лічать. Тих вісім верстов їхали вони мало не до самісінького полудня. Як осталось тільки один переярок переїхати, а там і коливорот, вони стали при долині і попереодягались. Мати надягла новий ніби шляфрочок, чорний, терновий, і те ж пальто, в которім їхала; зав'язала голову новою хусткою, все чорною і краї в квіти, і наготовила кашемірову шаль, щоб накритись, як з брички злізе. Дочка надягла зелену сукню, як там звуть, що мати переробила з своєї дівочої одежини, — з тої самої, в котрій вінчалась. Вона б іще її шанувала, та трохи сама розрослась, що вже не надягти, а тут для Масі треба було щось путящого справити, і нового

пошкодували, то порішили з старим. Закрутилась Мася в таку ж хустку, яка в мами на голові; впакувались і поїхали.

Як приїхали під самий коливорот, паніматка поспитала в заворітнього:

— Де тут жиє учителька, пані Печержинська?

— Он! у поздовжній перії, — показав той. — Ото, — показує, — бачите червоний дім з зеленим піддашком, не доїздячи до поперечної перії?

— Бачу, — відказала паніматка, — ото він, що за ним зараз другий під новою гонтою?

— Отож-то! — каже заворітній. — Так між тими двома ломами двірок стоїть, перед вікнами городчик, нова брама з подвір'я, цвяхована.

Дивилась паніматка, куди показував старий; дивилась і Мася, а серце їй так і мліло: "що то буде?" — думала вона.

Подякувавши заворітньому, розплутавши коней, паніматка рушила з місця та рушаючи, перехрестилась, щоб без пригоди хоч містом проїхати. Тепер тут не коливорот, а тільки стовп стоїть, що на йому ходив коливорот, і на землі лежить довге дерево, обтесане, подовбане. А колись до посесії тут було справно! Коливорот — ще й помальований зеленим — на ланцюгах ходив, обкований був. І на стовпі бляшане півпівника: куди вітер, туди й він обертався та чергинькав.

Якби хто з лівобічної в'їхав в Тернівку, або й у Теплик, абощо, то дивним йому показалось би, дивлячись на ту крилату звірину, шо там на вишках понамальовувана; на ту неохайність та нечупурність. А тут зо всіх боків шарпають: "Co pan kupuje? Co panu potrzebno? Do mnie, pani! Do mnie, pani! U mnie lepsze towary". А правобічане до цього вже

узвичаїлись, і тільки махне рукою, або і так поїде; а то ще й злають, як останнього — і ні суда, ні розправи нема. І мої подорожні мовчки собі їхали.

— Годі! годі! Митре, стій! — сказала паніматка, як під'їхали під браму до пані Печержинської.

Став Митро, паніматка роздивилась на ті прикмети, що люди показали, і почали злазити.

— Злазь, — каже, — й ти, Масю!

Зітхнула дівчина й злізла. Паніматка казала Митрові з'їхать з дороги, дати коням пашні, і строго-настрого наказала від брички не відходити: в ногах там були складені то сорочки для Масі, тощо. Та ще це байдуже, — на бричці зоставались різні горнята: то з повидлами, то з конфітурами, — себто варення, — то з медом, з маслом; то курчата, то хрущики, то сухарики тощо, — все, що мати для Масі з дому набрала, щоб дитина не мліла голодом в чужині, так щоб хто не пожив без Масі, — он що!

Оттак розпорядившись, обтріпала мати дочку від пилу, а дочка матір, й потягли в двір. Люборацька вже і шаллю застелилась.

Може думаєте, що дітвора сипнула з хати зустрічати новобранку-товаришку, як то бува з школою? Може хто вийшов зустріти паніматку? Ніт! Зійшла вона з дочкою на рундук, поторгала дверима, — ні духу не чути; ще раз поторгала та й каже: "нема нікого". І вернулись до брички.

Гірко ту мову розказувати, яку вели мати з дочкою, бо й своє лихо згадається, а за лихо... та цур йому!.. Мати згадувала своє дівування, і рівняла давнину до теперішнього; а дочку в село манило, між дівчата, і жаль їй було, що теперішній світ так відмінився від давнього, як ще бабуня її дівочила. І сплакнула Мася. Зітхнув Митро, бо слухав, аж рота

роззявив, і так подивився, що паніматка й здогадалась, що він хотів щось сказати, і запитала:

— Що ти хотів говорити?

— То я собі так, — озвався Митро.

— Та говори-бо, чого ти?

— То я… теє… то я так собі, — каже хлопець, чухаючись.

— Та кажи-бо!

— Їдьмо додому! — каже Митро.

— От тобі й дурень, — озвалась паніматка. — А Мася ж?

— Візьмім додому, — каже Митро.

— А для чого ж ми возили її сюди?

— Та що! — каже Митро. — Бачите, їмосць, — додав, — вас у нас в селі поважають, бо ви таки найстарші між жінками, — сказано: попадя, паніматка, всьому селу мати; і ви не держите мужички за ворітьми, а тут самі на сонці печетесь, їдьмо! тут нема правди. І коні тупають, — далі каже, — муха, значить, тне.

Не мала паніматка часу відказати на то орацію, бо надійшла молодиця звідкільсь, така розкішна з себе, та рум'яна, в швабській сорочці, в цицовій спідниці і на голові хустка здорова замість намітки. Це знак, що вона коли не некрутка, то покритка.

— Чи не до учительки? — поспитала вона і якось так глянула на Масю, наче почувалась старшою за ню.

— До учительки ж, — озвалась паніматка.

— Нема вдома, — відказала молодиця, — ще з костьола не вийшли. Просимо до хати; я тут за господиню.

Не вспіла паніматка і роздивитись гаразд, ні прохолодитись, — бо двірок на льодовні стояв, — як прийшла й Печержинська і панянки з нею. Панянки ж десь в сінях поділись, а вона ввійшла в хату. Були дуже пізні неділішні обіди, як це діялось.

— Niech bedzie pochwalony Jezus Chrystus —привітала вона, тицьнувши, наче її хто попід коліна торкнув.

— На віки віков, амінь! — відказала паніматка. Стояла вона очима до порога, коло вікон. Тут же комода стояла, на ній всякі коробочки, пляшечки, кошички; над комодою дзеркало, а під дзеркалом подушечка на голки, піском набита, заволічкою вишивана, з китичками. Коло матері й Мася стояла.

— Kogoz mam honor poznac? — запитала учителька, розпрягаючись з капелюша, що був як одеські лабази, як тоді носили. І кинулась до дзеркала.

— Та я — попадя, — відказала паніматка, давши місце Печержинській.

— А, ksiedzova! — відказала та, — prosze siadac, — додала. — А to, — показала на Масю — coreczka pani?

Подякувала паніматка за честь і каже:

— Tak jest— corka moja. — Вона дещо могла сказати по-польськи, та не кожен раз відважувалась, бо не духвала на себе.

— Do nauki zapewnie — процідила Печержинська.

— Та само собою, — озвалась паніматка.

— Bardzo mi przyjemnie! A ona umie po polsku?

— Ні, — відказала паніматка.

— Aj-aj-aj! Jaki srom! — каже Печержинська і додала: — U mnie sie nauczy. Czy pani dobrodziejka nie z Solodkow?..

— Tak jest, — відказала паніматка.

— A! to slyszalam od p.Rosolinskiego.

Тут принесли каву. Мася не тільки не пила цього дива, але й не бачила, то і з руки взять не хотіла: що ж, дума, візьму, а як уп'юся? — І все дякує.

— To idz, serce, poznasz si z panienkami, z towarzyszkami. Idz kotiu! — каже Печержинська.

Мася стояла мовчки.

— Чому ж не йдеш? — озвалась мати.

— Так, — каже Мася.

— Йди, йди! тобі легше буде обізнатись, поки я тут.

— Не хочу я, — каже Мася.

— Olano! — гукнула Печержинська.

— Slucham. — відозвалась, і ввійшла та молодиця, що запросила паніматку до хати.

— Zawolaj tu Kase, Masie.

— Бач, і тут є Мася! бігай! — заговорила паніматка.

Мася й рухнула за Оляною. Думала небога, що тут, як на селі. Та не пройшло й чверть години, як вернулась.

— Чого ти? — спитала мати.

— Тут всі шляхтянки, — відказала Мася, — сміються з мене. Не хочу я тут бути! — Говорить і очі витира, бо соромиться, та сльози самі ллються, мовби їх там повні озера в запасі були.

— O! jakie z one! — каже Печержинська — ja z im dam! — І до паніматки заговорила, — вона балакала по-польськи, а ми на своє звернімо, — каже: як же ви, їмосць, погано повели свою дочку! Як хлопка яка! а дитя шляхетне. Та байдуже. — додала, — в мене вивчиться. — І каже: — все то простота винна!

— Може й так, — думала собі паніматка, — може ми й прості. А мабуть, що вона правду каже, бо поміж пани треться, то всякого дива наслухається. А вони мають час світ розпізнати, — не те, що ми, хлібороби: ніколи й в голову пошкрібатись — не знаєм світові ладу. Недарма покійні татуньо було розказують, що як зближиться страшний суд, то світ обернеться очима назад, а потилицею наперед.

Багато було б розказувати, якби приплілось перебирать все, що ні говорила Печержинська з паніматкою; тільки що подобалась вона Люборацькій, бо облесна була.

Наслухавшись всякого глуму над українщиною, паніматка згодилась з Печержинською за тридцять карбованців на рік і все своє для дочки: харчі, прачка, — та й поїхала додому.

— Слухай же, доню, учительки, — сказала мати дочці, — та вчися, а я буду довідуватись, як матиму зможність. А чого треба буде, переказуй через ярмаркових.

Мася випровадила матір аж за коливорот, тут і цю мову слухала, та й заплакала, прощаючись, — гірко заплакала.

— Не плач, доню, — каже мати, — учительку розумну матимеш, наведе на добро. А що чоловікові легко дістається? Не плач же! — каже, і в голову поцілувала. І Мася вернулась, обтерши очі, бо вже знала сором, а мати поїхала, думаючи сама собі: бідна дитина! не матиме добра в цій школі, бо недаремне ж покійні татуньо кажуть, було, що будуть не ученики, а мученики…

— А що доброго? — поспитав панотець, як паніматка додому вернулась.

— Та ще нічого, — відказала вона.

— А хоч можна сподіватись чого доброго?

— Та обітреться, а більше — хто його знає…

— Коли б хоч від мужицтва відвикла!

— Тобі все панство в голові! — каже паніматка, — а он вони до костьола ходять на набоженство, а не до своєї церкви.

— Та хоч і в хліві богу помолиться, аби щиро, — озвавсь панотець. — А приклад добрий матиме: там все пани та й пани, та пані; навчиться всього медяного. За віру ж нічого бояться: не зломить, бо не тямить по-латинськи… Та найлучче, що приїхала-сь, бо мені аж живіт запався. Пошукай-но чого смачненького з'їсти: сама покріпишся, та й я коло тебе…

VI

Тяжко було Масі між панянками: всі глузували з неї, що хлопка. А як сказала, що зроду в костьолі не була, то наче провинилась, так здивувались й зареготались, і Печержинська з ними, та все: ото, — кажуть, — а! як же можна?

Минув тиждень. Настала неділя; рано-ранесенько ударили в дзвони; загомонів хрещений народ улицями, до церкви йдучи. А в Печержинської всі спали, як побиті, хоч повинось їх: діти, сказано — діти; а сама з панства покачувалась. Та не спать же цілі сутки! Заворушились і тут. Пішла кишнява в тій кімнатці, де одна на другій, як оселедці в бочці спали панянки; а учителька осібно спала і, прокинувшись, позіхнула, потяглась та й почала бавитись косами, та перстнями, що на руці були. А сонечко аж проситься до хати, крізь заслонку в вікно поглядає, мовби каже: та вставай, ледащице! годі тобі валятися; вийди, полюбуйся, бо це вже останні дні так веселенько світ божий озираю. От-от, лиш не видно, як небо засупиться, і піде грязюка, що ні ти, ні я на двір і носа не покажемо. Та вставай же, жажу! годі тобі вилежуватись!

Аж от Печержинська сіла, та ще далеко було встати! Нарешті й встала.

— Оляно! — гукнула вона, — давай черевики! —Там — давай це, давай те. З годину часу упливло, поки вмилась, і друга вже на сході була, як сяк-так прибралась. Тут і панянки висотались на добридень поклонитись.

— А що ж ви, панянки, — заговорила учителька,— готові? Підем до костьола.

— А не до церкви? — поспитала Мася.

— Так і видно, що хамка! — гримнула Печержинська, — що простачка! Так і видно! Ах ти, попівно, попівно! Що мені з тобою робити, що чинити? Чи я тобі не казала? Чи я тобі не наказувала? Klecz зараз!

Стала Мася на колінка, не знаючи за що, а Печержинська пішла далі: — Щоб ти мені і бровою не моргнула в ту сторону, де хамська божниця стоїть! А то вже битиму…

Градом сльози котились Масі з очей і річками по грудях текли, аж ставочок став на помості, що і в дві ложки не забрати. Тут до костьола задзвонили.

— Вставай! — гукнула учителька, — та піди вмийся; до костьола, хамко, підеш.

Знялися всі і пішли. Печержинська дала Масі польську книжку в руки, навчила хреститись по-католицьки і наказала дивитись на старшу між ними панянку, дочку одного благочинника.

— Що, — казала Печержинська, — вона робитиме, і ти роби.

З її прикладу Мася простягла руку до якоїсь посудини, що стояла в костьолі коло дверей, і мазнула собі по чолі. І як здивувалась, почувши мокре! їй і в голову не приходило, що то свячена вода. З тієї ж прикладу

Мася і вклякала, і до землі припадала, і усе. Це була перва наука для Масі. Від цього разу вона не споминала церкви ні перед учителькою, ні перед товаришками, хіба сама з собою розмовляючи, та раз перед Оляною її спогадала.

Вийшовши з села з-між простих дівчат, Мася найхутче зійшлась з Оляною і не втерпіла, щоб не поспитати її:

— Чому нас не пускають до своєї церкви, а водять до костьола?

— Бо ви панянки, — відказала Оляна, — то вам сором ходить між хлопи. От спогадайте: коли ви бачили в церкві хоч одного пана, або паню, або панянку? Все лиш мужиків бачили, — самих хлопів. А в костьолі самі пани та шляхта, а мужицького й духу там не видати: бо то віра панська, а то — хамська… Якби не сором, то пани ходили б в церкву.

— А ви, Оляно, якої віри? — поспитала Мася.

— Я простої. Та й не диво, бо я панська піддана, а ви що другого, то вам сором до церкви ходити, а до костьола.

— А чому ж мені дома цього не казали?

— Ге! — озвалась Оляна, — нащо б вас і до учительки везти, якби могли сказати вам все, що треба?

Печержинська підслухала цю розмову і покарала Масю за постої з мужичкою, за розмову "po chlopsku", а найгірше за те, що, каже, ти мені не віриш, а Оляни пішла допитуватись! То в тебе Оляна розумніша за учительку? А! хамко, ти одна ходиш!

Не раз Мася навколішки стояла, не раз і в руку брала, не раз… та що й казать! Всього було! Було і те, що через ослінчик перегинали за

розмову з хлопками, за розмову на своїй рідній мові. Печержинська думала, ще це добре. Всього, кажу, було, нім Мася узвичаїлась по-польськи балакати, по-католицьки молитись — і "Zdrowas Marijo", і "Ojcze nasz" і "Wierze w boga ojca"; з погордою споминати батька-попа, матку-попадю, хлопів, хлопську мову й хлопську церкву. Не багато й пройшло: три місяці, з чимось, а Мася так відмінилась — вже і не пізнати її! Саме тоді різдвяні святки зближались; мати й приїхала взяти доню додому, — приголубить хотіла.

— Ktos idzie! ktos idzie! —закричали панянки, завваживши, як ішла Масина мати через подвір'я. Глянула в вікно Мася та й каже:

— To moja popadia placze sie.

— Jaka popadia? — питають.

— Luboracka, a jaka z! — відказала Мася.

— Niby to matka twoja? — кажуть.

— Ja z mowie, ie moja popadia, — озвалась Мася.

Ввійшла мати до хати, змерзла, а доня посоромилась і привітать її щирим, теплим словом, тільки тицьнула та шурнула ногою назад себе; і то — "для годиться".

— Може воно так і повинно бути, — подумала паніматка, — може воно по-старому тільки вітаються з матір'ю по-людськи; а тепер таке і соромно вже, а треба присідати. Такий, значить, світ настав... Та мабуть же й попомучили тебе, небогу, — думає мати, на доню дивлячись, — нім навчили дриґать та тицяти! Не ученики, а мученики — мовляли покійні татуньо.

На розпрощанні учителька строго-настрого наказала Масі з хлопками не сходитись.

— То сором, — каже, — то встид; а по-хлопськи побалакавши, — каже, — так писки заогидиш, що й свяченою водою не сполощеш, ні окропом не відпариш. — І дала роботу додому — гаптування. Та ще й маму попросила, щоб пильнувала, щоб доглядала Масі, щоб стерегла, аби наново не "zchlopiala".

Хто-хто, а Ганна очей не спускала з Тернівської дорогії: коли-то покажуться? Як надвечір відчиняються ворота: їдуть вони! Повибігали на двір й челядь, й своя сім'я; всі раді, кожне щебече, що на язик набіжить. А Мася злізла, опугана, й наче чужа, незнакома пішла, нікому й на слід не плюнула. Сестри за нею потяглись.

— То, може, що змерзла, — каже одна дівчина.

— Ніт! так загорділа, запаніла, — озвалась Ганна. Справді, розібрали Масю, а вона насилу з татом привіталась, на сестер і не глянула, і стала під грубою та й ні пари з губи, наче води в рот набрала.

Миленько Ганна подивлялась на панянку, оттут пораючись коло її одежини, — бажалось поспитати, чи все гаразд збулось, що балакали перед виїздом; та Мася мовчить, то й вона мовчить, лиш погляда, що стоїть панна під грубою, на тонких ніжках, як чапля, або журавель; і все коло неї напижене, віддулось. Як виходить мати з валькира.

— Може ти голодна? може будеш що їсти? — питає.

— Dziekuje, mamo, nie chce, — процідила Мася крізь зуби.

— Таке! — подумала Ганна, — вже й до матері по-польськи! поминай же, як звали. Пройшли свята. Після ордані знову пакувались, а від Масі ніхто рідного слова не чув — ні батько, ні мати, ні челядь, ні хто-небудь

другий. Малих дві сестри мала, і тих навчила цокать, присідать; спіднички їм попідрізувала, і коси по-новому позакручувала — все пішло на другий лад. Сама не ходить, а пливе, як качка по воді; і менших так приучувала. На булих товаришок, сільських дівчат, й з-під лоба не поглянула, наче ніколи вони й не здибалися з собою.

— Отже з Печержинської і справді учителька на славу, — говорив раз панотець Гервасій своїй жінці; — бач, як витресувала нашу небогу!

— До чого то її доведе ця наука, — сумно відказала паніматка, — така пишна стала!.. Щодо мене, — додала, — то я воліла б бачить її, як бувала — з закаченими рукавами коло якої роботи, аніж на тонких ніжках як не під грубою, то коло вікна, або за гаптами. Коли б уміла їсти зварити та дати лад в господарстві, то гаптування й купить собі.

— Говори! — озвавсь панотець, — ти все своє правиш. А подивись на благочинникову дочку! Хіба вона не в Печержинської вчиться? Такий уже світ настав...

— Поганий же він, цей світ теперешній, — озвалась паніматка. — Я ж не знаю жодних гаптів, а хліб, слава богу, їмо з тобою. І мати моя не знала, а проте хліб їла, ще й других годувала. Та й твоя мати така ж була.

— За те ходили в плахтах та в намітках.

— Тим-то їм і добре було, що свого не цурались! тим-то вони й багаті були, що на дрантя не тратились; а справить собі плахту — другу, то за ввесь вік не зносить, ще й дочці передасть. А з цих підрізаних що? Через місяць як не подереться, то виростеш, а все скинь. А старші хвостами дороги метуть, що наче череда йде, такий копіт зіб'ють — а їх лиш дві, або й менше.

— Я знов скажу, що такий тепер світ, — озвавсь панетець.

— А я знов скажу, що поганий теперішній світ, — озвалась паніматка й додала: — ще пани хай би собі вигадували, — на те вони багаті: а таким, як ми — бог з ним! — лучче б держатись старини, то й на душі легше було б, і в скринях повніше.

— То це по-твоєму, — каже панотець, — Мася повинна б натягти запаску та на вечорниці! Гарно!..

— На вечорниці — не на вечорниці, запаску — не запаску, а що шнурівок та капелюшів — їй зовсім не потрібно.

— Хіба вона що? — гнівно заговорив о.Гервасій.

— Або я що кажу? — озвалась паніматка.

— Що? моя дочка не панна, чи що? мужичка? хамка? — почав кричати о. Гервасій.

— Попівна! Хіба я що кажу? — озвалась паніматка.

— А попівна хіба не панянка? — каже о. Гервасій.

— Та панянка ж, — озвалась паніматка.

— То хай же буде, як і другі панянки! знаєш? — гукнув, — чуєш? Хай же буде, як і другі панянки, а не як мужичка, хамка!

— Та хай буде, хай! — заговорила паніматка стиха, — хіба я кажу, щоб не була? хай буде! Гамуйся!

Вдруге вже ніколи не вертались вони на цю розмову. Чи й паніматка переконалась, що попівна повинна бути панянкою, чи боялась перечити, — тільки як панотець почне хвалить Масю, то вона зітхне і каже:

— Добра дитина! та коли б їй дав бог розум добрий!

— На те вчиться, — озветься панотець. — щоб мала добрий розум; а Печержинська не що-небудь такого, щоб не вміла на дорогу навести. От послухала-б-єсь, то пан про то розказує! Або й про Масю якби-сь почула! Ей! ей! аж дух радується.

Не знав неборак, що пан тільки в очі світив, що лучче було б, якби він гудив. Мася ходила до його дочок і цілувалась і все; а вийде з хати. то панянки й почнуть:

— A co to bedzie, kochaniu, — troszku ciasta, cybuli i oleju?

— Knysz! — гукне друга. І підуть губи обмивати та одна другій духу піддає: ще, — каже, — цибулею відгонить!

— Ще олією тхне! — відкаже друга. І регочуться, аж покачуються. Та панотець цього не знав. Пани облесні, знають, з якого боку підійти, і так примаслиться, що й сто голів май, — не вгадаєш, що в них кипить. І панотець щиро вірив, що Росолинський, як хвалить, то не видумує. А той і міри не знав в своїх хвальбах. Одного тільки не хвалив, що Мася рум'яна була, як ягідка. "З обличчя, — каже, — видно, що в жилах тече хамська кров, що з грудях хлопське серце б'ється".

Чи в ворота, чи через перелази, а ця штука дійшла до Масі. Глянула вона в дзеркало, і показалось ік-бозі, що нема такого буряка червоного, як вона. Отут-то було плачу та прокльонів! Наскінчу схопила себе обіруч за лиця — "так і вирву!" — каже, — та боліло.

Прибувши в пансіон, як там звали, — нібито до Печержинської, Мася ходила сама не своя, наче осиротіла; і не їсть, а тільки лизне, аби з голоду не вмерти. Довго ніхто не міг допитатись, чого це так; а далі Мася і призналась одній товаришці і облилась слізьми.

— Порадимо, — каже тая, — не сумуй! — прираяли пить оцет натще.

П'є дівча оцет, та в дзеркало приглядається, та сердиться, що не скоро марніє. Товаришки потішають та піджоги дають…

А надворі тимчасом січень — чи ж другі звуть — лютий був наскінчу.

На Поділлю іноді була дуже рання весна, хоч марець свого ніколи не дарує; проте іноді ще перед лютим і сніг розтає, і все; а в марці завсігди вже береза зовсім зелену, — тим-то його й прозвали: березозоль. Та в дорогу збираючись, на це нічого зважати, бо не стямишся, як зірветься завірюха і таке почнеться, наче до різдва йде: і мороз, і вітер, і сніг. Не надовго воно, а все ж на дворі — сказано, без пори — наче слабий сміється, а сонечко гріє, як мачуха голубить. Так і тепер було: сонце пригріло, потекли річки з землі, аж відпар пішов; а через кілька день випала пороша. Хто з чим міг, пішли на полювання, мало з рогачами та з коцюбами не повиходили. А о. Гервасієві саме тоді випала дорога: їхав у Крути сина відвідати, бо на різдво його за холодом не привозили. Ніч ночував він, де йому бог поміг, а на ранок доїхав до Бугу. Берегами глибокий пісок, то сніг з піском перемішався, і тяжко було їхати, — так люди льодом дорогу втерли. І о. Гервасій покатав льодом; тільки паламар поньокує. А попід горою в корчах крик, галас, йойкотня: тут полювання якийсь пан справляв.

— Гай-гай! — дума собі о. Гервасій, — ото розкіш! — І став пригадувать молоді літа, як і він, бувало, на конику виграє за зайцями та за вовками. — Аж зирк, — заєць у пролизі чмиха. Нагнали сіромаху з корчів.

— Чи бач? — каже о. Гервасій.

— Що? Зайця? — озвавсь паламар.

— Еге ж, — каже панотець.

— Та бачу ж.

— Стань-но, — заговорив о. Гервасій,

— Та цур йому, — каже паламар, — може то — дух святки з нами!..

— Стій-бо, кажу! — гукнув панотець.

Спинив коня паламар, а з них аж пара встає. Панотець аж тремтить, дивиться, як заєць бідний лапками перебира, от-от під лід піде.

— Як тобі здається, Саво, — заговорив далі панотець, — чи тут глибоко?

— Не повинно бути, — озвався той. — Аз тим — хто його зна.

— Що буде, то буде, — подумав панотець, зліз з санок, скинув кожух й пішов зайця здобувать.

— Не йдіть, панотче, — каже Сава, — може то нечиста сила, аби вас у пролиз заманити.

О. Гервасій не чув цієї пересторoги. Він був гарячий мисливий, що й ряса не кожен раз на заваді ставала; то всею душею дививсь на зайця. А він, бідненький, все ніжками бовтає, то аж на кригу зіпреться. Якби в що задніми ногами впертись, то так би й вистрибнув; а так помоцується-помоцується, і бовтне, тільки вушка видно.

Йшов панотець, аж трясся, і все пробує лід під собою; далі чує — тріщить; то взяв та й ліг і посунувсь на животі. А паламар на санках бога молить за панотця, щоб щасливо вернувся. Досунувсь він, що от-от зайця спіймати, — вже й руку простягнув, шоб за лапку взяти, та заєць

сповзнув, панотець дригнувся, лід хруснув і тільки хвиля розляглась та вода аж на лід вискочила. Зайця ж як не було!

— Оце тобі, паноче, заєць! — каже паламар.

— Ге! рятуй! — гукнув о. Гервасій, схопившись за кригу, що сили мав. А вода так і тягне під лід.

Поки зліз Сава, поки, хапаючись, віжки відчепив, щоб подати, то панотець таки добре скупався. А тут і приморозок бере, і вітер подима. Поки до санок дійшов, підрясник козубом став, аж до шкури прикипів. Розібравсь о. Гервасій, закутавсь у бекешу й ліг.

— Куди ж тепер? — питає Сава.

— Та куди хоч, аби де обсушитись, — каже панотець. А душа йому як не вискочить.

З цього часу як занепав о. Гервасій, то до півроку так висох, що всі тільки й знали, що смерть йому пророчили.

Вже й дух минув, і купайло, збирались люди жито жати, а о. Гервасій тільки по подвір'ю походить та й годі. Навіть до двора не міг ходити. Він і не лежав, лиш трохи, а все кахикав та й кахикав. Всяких бабів паніматка звозила, в коморі муки не ставало, що кожній то мисчину, то дві; а панотцеві все гірше та й гірше. Видимо смерть зближалась.

— Та годі вже, — каже раз панотець, — тих ліків: вони тільки до кошту доводять, а користі з них кат-ма. От подумай-но лучче, чи не пора б уже по Антося послати; позавтру ж уже Кирика й Улити.

— Ти тепер тільки здогадався, — озвалась паніматка. Я вже й на булки розчинила на вечір, і оброку наготовила, щоб завтра чуть світ і висилати.

— Спасибі тобі, серце, — сказав панотець, — що-сь така добра та дбайлива! Без тебе й діти помиршавіли б, і я млів би голодом в своїй хоробі. Дай тобі, боже, щастя й вік! — Та й зітхнув, зложив руки до бога й почав молитись. Паніматка й собі хрестилась за панотцем.

Прочитавши коротеньку молитовку, о. Гервасій заговорив:

— Дай тобі, боже, віка та здоров'я, а мене вже поховаєш! Та лихим словом не згадуй, а помолись коли за свого чоловіка-гонителя! Бо я для тебе не добрим був чоловіком: як не лежав, то ходив, або й хати не держався, та ще не раз і над твоїм тілом знущався — то бійкою, то лайкою. Прости мені, то й тобі бог простить.

З цим словом підточивсь до паніматки — вона стояла коло грубки, а він коло стола — й взяв її за руку та й цілує, кажучи:

— Не довго вже цим рукам робити на мене! Душа чує, шо вже вмру: коло серця п'ялить, так п'ялить, що й не сказати! Коли б ще хоч з годочок було прожити, щоб хоч одну дитину до пуття довести: все б удовиці легше було. Та така божа воля!

А паніматка слуха та й думає: оце ж то й єсть, що в святім письмі написано: як будете злі, то вкорочу вам. Та як заллється зразу слізьми, то аж жаль було б дивитись, якби хто побачив: сльози такі дорідливі, як дощ перед градом, одна за другою й покапали на поміст, наче горохом посипав.

— Не плач, серце, — заговорив панотець, тільки голова розболиться, а мене не воскресиш, — не вернеться, що минулось, хоч хай сльози ллються, як Буг тече.

Надійшла Текля, як огірочок викотилась, в зеленій спідничині, що зосталась торік від Масиної сукні з маминої одежини, то їй спідничку пошили. Опріч спідничини, Текля була тільки в сорочці; та замурзана така! сказано — дитина: чи їсть, чи п'є, то по грудях тече; а там мокре таке полізе на двір і бавиться в поросі.

— Ходи до мене, дочко! — каже їй о. Гервасій. Підійшла вона. А батько обняв руками її голівку й каже:

— Моя ти сироточко! моя замурзана! що тебе жде на божім світі — яка доля? Чи ти будеш проклинати мене, що не довів тебе до пуття?

Текля мовчала.

— Чого ж ти мовчиш? — пита батько.

— А що ж я буду казати? — озвалась Текля.

— Я тебе питаюся: чи будеш мене проклинати?

— Ні, татку, не буду, — каже Текля.

— О! моя ти щебетушечко! — заговорив батько, цілуючи її в голову, та так і вмивсь слізьми.

Бачила Текля, що мати плаче, та вона те не раз бачила, то тільки скривилась; а як заплакав батько, то вона аж закричала.

— Цить, доню! цить! — заговорила мати, взявши її на руки, — цить! чого ти?

— А татко чого плачуть? — відказала вона.

— Ні, татко не плачуть; то вони так собі.

— Де ж Орися? — пита о. Гервасій.

— О, цить, котю! щось татко кажуть. — Текля притихла, а паніматка питає: — що ти кажеш?

— Я питаю: де Орися?

— Чи то їй роботи нема? — озвалась паніматка.

— Голубочка моя! — сказав панотець, — завсігда корпається де-небудь. От з кого буде господиня, — додав, втираючи сльози. А Текля знов як заплаче!

— Чого ж ти? — каже мати. А сльози і в самої капають.

— А татко ж чого плачуть? — озвалась Текля.

— То татка очі болять. Цить, котю,цить! — каже мати, втираючи сльози дитині; поцілувала її й понесла з хати. Та йдучи, питає панотця: — Чи не хочеш чого їсти?

— Не хочу, — озвавсь він, кивнувши головою, — минулося.

— Ні, мамуню, я вже не плачу, — каже Текля за порогом, веселенько осміхаючись; а ви, мамуню, плачете? — додала, втираючи їй очі.

— Ні, — каже мати, — то я так, я не плачу, — моя зозулько! — і поцілувала.

— А чого ж у вас мокрі очі?

— То так собі.

— І татко так собі? — пита Текля.

— Так собі, моя щебетушко, — каже мати, — так собі.

Як вийшла стара з хати, о. Гервасій почав молитись, придержуючись руками за стіл, а там і ліг, стогнучи.

VII

Антосьо нічого не знав, що дома діється; жив собі у Волоської і гадки не мав. Мати приїжджала до його вже й після великодня, та нічого не сказала; а сам він хоч і бачив батька, та не догадувався: вчився собі та й годі.

А час не йшов, а летів… і пролетів. То за цим, то за тим Антосьо й не запримітив, як екзамен настав, і підвода приїхала.

— А що там дома? — питає він хурмана.

— Все по-старому, — відказав той.

Йому наказали, щоб не лякав дитини, бо ще, боже борони, як заслабне, то хоч з світа втікай: і з одним непорадна година, а з двома й не кажи.

— Хай же коні відпочинуть, — каже тоді Антосьо, а ви поможіть мені скластися. — Еге! спам'ятав! а чобіт мені не прислали?

— Ні, — каже хурман. — То гроші, то їсти привіз, а чобіт мені не давали.

— Ото! а я, бачите, як на халявках чудю!

— Почудите й ще той день, поки додому доїдемо; а дома все для вас буде.

— Та дивіться ж! як мені їхати! — і показав чоботи зовсім викривлені.

— Та вже як-небудь, — каже хурман.

Іде Антосьо, радіє — аж не знає, де сидить: а дома плачу-плачу! і паніматка плаче, і Орися, і Текля; бо о. Гервасій, як зобачив їх вкупці, то й каже:

— Послати б ще й по Масю, хай би була коло дому. Той з Крутих незабаром приїде, послати б і за нею. Хоч найми, серце, та пошли! бо моя душа чує, що незабаром оставлю вас, мої голубочки, сиротами. Діточки мої! ні до розуму я вас не довів, ні маєтків не оставляю. Одна в вас надія після бога на маму. Любіте її, шануйте її, не нарікайте на бога, що бере мене з цього світа, — замість мене, він буде вам за батька: над сиротою, кажуть люди, бог з калитою. І ти, жінко, — каже, — не гніви його милосердного: він зна, що робить. Та за мною не плачте, бо це значить проти бога йти. — Казав і сорочку заготовити, і ризи, і все, як годиться на смерть.

Пішли всі, плачучи, хто куди попав, чи за ділом, чи без діла. А паніматка таки сусіду, що жив через улицю, послала в Тернівку. Мася там все пила оцет та й пила, та все в дзеркало приглядалась, чи скоро вже буде біла.

Ще цей посланець може й верстви не в'їхав, як Антосьо вже був дома.

— Слава богу, — подумав тато, — що сподобив мене діждати цієї години, що я сина свого бачу, — і каже, — а як ти, сину, вчився?

— Дали похвальний лист, — відказав Антосьо.

— А покажи! — каже тато. — Славно, сину, добре, — заговорив о. Гервасій. — Вчися, сину, бо тільки й твого, що в голові матимеш. А з порожньою головою куди тобі! Тепер не такий світ настав, щоб вийти в люди, нічого не вмівши.

Антосьо не знав, куди що йде, — не догадувався; а все ж йому жаль чогось стало, дивлячись на батька, що так любенько балака, научає, а сам слабий, ледве дише. От він і заплакав.

— Чого ти, дурню, плачеш? — каже тато. Антосьо засоромився і побіг на двір, та так махнув кудись, що й не чув, як Мася приїхала.

Хто бачив її на різдво та на Великдень, якби подивився тепер, то жодним побитом не пізнав би: виросла, що з якого боку не зайди, дівчина на всю губу, хоч зараз на рушники ставай, а тоді була — от! підліток собі. Опріч зросту, була вона святками, як маківочка повна, — як сміється було, то на лицях аж ямочки стають; тепер попід очі смуги, наче сажою повиводив; щоки позападали, обличчя витяглось, і губи зблідли, і брови наче злиняли; на виду аж сині жили знати. Та така тонка в перехваті, аж страшно, щоб не звихнулась; і хід не хід, а гойдання, наче її в Печержинської на ресори взято, хоч всього й року не повчилась.

— Чого ти, дочко, так змарніла? — поспитала мати. Мася подивилась попереду в дзеркало, а тоді вже каже:

— То такі в вас мізерні? де то я не мізерна, коли в свою шкуру не зміщаюсь! Адже панни Росолинські і тонші за мене, і біліші, а їх ніхто мізерними не зве! — Голос її дренчить, а очі так й забігали, і якийсь вогонь в них зайнявся, — такий вогонь, що й не сказати: зраділа, що недарма оцет пила, що недарма морила себе голодом, а дійшла чого хотіла.

— Ти ж, доню, така була, як ягідка, — додала мати.

— Слава богу, що минулось, — відказала Мася.— Тепер ніхто не скаже, що я мужичка, що я хлопка, що мені в грудях хамське серце б'ється! А правда, мамичко, — додала, — що я й від попівен відмінилась?

Нічого в світі Мася так не зненавиділа, як духовний стан по благочестії; нічого так не бажала, як не походити на попівну, — бо то хлопка, каже, — а на панянку шляхетної крові.

— Що вже тут відмінятись, коли попівна-сь з діда-прадіда! Твого прадіда в сім-таки селі пани замучили, що в гайдамаччину ножі освятив, ще в першу, ще в різанину. І діда твого тут же мучили, хто зоставсь після коліївшини. Він, бач, знався з гайдамаками, з тими степовиками, що в Ганщині жили. Знатного ти роду попівна, давнього роду. Якби це другими часами, то який полковник так би й взяв тебе: ти знатного роду!

— Попівна! знатного роду! — подумала Мася, — та ще якого знатного! шо панове предків то замучили, то не домучили! — і каже: — дурні були мої діди та прадіди, що не єдналися з панами.

— А! дочко, — озвалась мати, якого ж ти поганого розуму набралась! Де ж таки так казати про своїх дідів та прадідів? Не роби цього, доню, бо то гріх смертельний.

— За попа, — подумала Мася, — і смертельний гріх! Ото це вдала! Якби за ксьондза, то що другого, а то за попа — kozia brode!

— Треба вже, — заговорив панотець, — набрати для неї додільне платтячко; де ж їй ходити таким диркачем!

— Та я, — відказала Мася, — вже й сама набрала, тільки заплатіть.

— А покажи, — сказав тато, — чого ти набрала. — Мася й винесла з валькира щось таке, що ні отець Гервасій, ні жінка його не вміли і назвати, тільки придивлялись.

— А яке ж ледаче, — кажуть, — так і тягнеться за пальцями, так і лізе. А що коштує? — запитали.

— Не дорого, — відказала Мася, — всього п'ятнадцять карбованців. — І понесла назад у валькир.

Глянув панотець на паніматку і каже, хитаючи головою:

— Пару бичків купив би, річняків!

— П'ять пнів пасіки, — озвалась паніматка. — Тепер кріпись! сам того хотів-єсь. Що б то було мене послухати! А тепер п'ятнадцять карбованців так — тьху!

— Ти вже й розходилась! — озвавсь панотець, — тих п'ятнадцять карбованців не родило ж, а їй радість. Хай і вона почепуриться трохи; може в неї тільки й щастя, поки ще за маминими плечима, поки ще дівує.

Антосьо був на дворі, як Мася приїхала, і як почув, то так і причвалав.

— Здорова, — каже, — була!

— А! jak sie masz! — озвалась вона, сидючи коло столу, щось вже їла і не подивилась в ту сторону.

— Та й не привітаєшся? — каже Антосьо.

— Nie miala bym roboty, ta z toba sie witala! — відказала Мася.

Не сказавши ні слова, Антосьо почав співати:

Їхав ляшок дорогою, Лядьськоі натури: На кім шапка сивенькая З свинячої шкури…

Не співав же далі цієї пісні, а залепетав з своєї голови:

— За ним Мася точилася; так в Тернівці навчилася!

— A ty gdzie sie nauczyl? — гукнула вона.

— В Крутих! — каже Антосьо. — Та знай, що в Крутих лучче вчать.

— Видно пана по халявах, — сказала Мася і показала Антосьові на чоботи. А вони в його, як собаки, худі, і на бік, як корси.

— А паню видно по носі, що рилась в горосі, — відказав Антосьо і показав їй на ніс, що як навмисне був чимось замазаний, і додав, — рила моркву з петрушкою і вдавилась галушкою.

— А ти кров собача! — гукнула Мася і зірвалась на ноги та й кинулась до Антося, а він чкурнув, що й з хортами не доженеш. Вибігла Мася аж на двір, а Антосьо тут і почав кричати та в долоні припліскує:

— Машка вкрала пляшку, вточила горілки з нової барилки: через тин скакала, до панів таскала; мужики зловили, по селі водили, та били у п'яти, бо вона проклята — гу!…

Мася вислухала все та і каже:

— Poczekaj ze, lajdaku!

А Антосьо почав:

— Лайдак-лайдак Антосьо спійняв Масю в горосі, покликав Степана, відвели до пана; били-били, волочили, а на розум не навчили, і відвели до тата, бо вона проклята — гу!…

— От проклятий хапокниш! — подумала Мася і розірвала б його, та — рада б мама і за пана, так пан не бере!…

Не мігши зігнати злість, Мася здумала тугу розігнати і почала збиратись.

— Куди ти? — каже мати.

— До панства Росолинських піду.

— І сорома тобі нема, — озвалась мати, — тато от-от духу пуститься, а тобі гульки в голові!.. — І заплакала.

Та для Масі байдуже: нехай не тільки тато вмира, але й мати за ним; аби їй панни жили та пани здорові були.

— Треба ж з wizyta піти! — каже вона. — Що ви знаєте!

Стенула мати плечима і каже:

— Війся-війся! цур тобі.

Росолинські тільки що від обіду встали, як Мася прийшла, і сиділи собі: старий люльку курив, а дочки з матір'ю щось базікали. Нічого розказувать, як зустріли вони нашу попівну: вміли вони в таку шкуру вбратись, як черепаха, що й сокирою до живого не доколупаєшся!

З розмови вийшло, що Мася почала глузувати з попів, та ще мало: почала преставляти попа на панахиді. Начепила хустку через плечі, як опарати; взяла в руку лампу, замість кадильниці, і почала вичитувать: "пом'яни, господи, душі усопших раб своїх". Одна покойова вбралась за дяка, в старий панів сюртук, друга — за паламаря й співають: "вічная пам'ять". Що вже реготались, то тільки бачити можна. Від сміху всім аж горло болить, і в грудях коле, і сльози з очей течуть. Пані вже і не сміялась, а тільки: "га!... га!... ах!..." Як ось входить економ, поклонивсь панові, пані, панянкам і Масі напослідку, кинув оком і на цю церемонію та й каже:

— Slyszalem nowine: ksiadz paroch kazal dlugo zyc!

— О! — пан каже.

— Slyszalem, — додав економ. — І тепер там гомін такий, і відправу чутно, і корогва перед хатою має.

Як громом прибило Масю, так цими словами: їй не жаль було за о. Гервасієм, як за батьком — ні слова: та якось за серце стиснуло, що смерть ухватила людину, та ще й попа і саме тоді, як вона реготалась і попа преставляла. Хапаючись, розібралась дівчина, попрощалась й пішла. На вулиці назустріч їй трапилась дяківна.

— А де ви були, панно? — питає.

— Gdzie i zawsze, — відказала Мася.

— Ото! А батюшка вмерли — ви й не поблагословились.

Мася змовчала. Батька вона не поважала, бо він був піп, а благословенством не погорджала: хто б був не був батько, а все ж він батько, його благословенство і зо дна моря витягає, і з тяжкої неволі визволить.

— А покійні, — додала дяківна, — так довго вас кликали: "Масю-Масю! де моя Мася?" Так і вмерли, що вас споминали. Розбіглися за вами, та наче нам ноги попідрізувало, наче дороги позав'язувало. І в голову не прийшло, де би вас шукати! Аж оце тепер, як уже все скінчилось, їмосць кажуть до мене: "піди, Тетяно, до Росолинських, вона там".

Прийшла Мася й оклякнула по-католицьки. А батько лежав на столі, як до служби вбраний. Згадала дівчина, що тільки сама так прибиралась, і може, саме в ту пору, як він конав, реготалась до розпуку — та й сум її взяв. А сльози не було: і за серце стиснуло, і соромилась.

Над о. Гервасієм вже правило аж чотири попи, всі в чорних ризах: в головах йому поставник горів, а зараз під образом вінок висів: жнива були ранні, — вчора обжинки справляли, жито дожали, і покійний запрошував женців ще й на той рік. На вікні требник лежав з хрестом, в патрахиль замотаний. О. Гервасій в йому, було, з кропилом ходить, вивід читає, ходить сповідати. Кому тепер воно зостанеться?

Не плакала Мася, та й паніматка не плакала, і Орися ніт. Паніматка ходила, як пришиблена, сама себе не тямивши: щось би робила, і тільки шупортається — те возьме, там покладе; друге возьме, туди понесе; те розіб'є, як кладе; друге само з рук випаде. І біла-біла, наче її крейдою хто витер. Орися й плакала б, та не могла: за серце стиснуло, аж мову замкнуло, і сльози наче зав'язав, наче каменем їх приклав у грудях, хоч би одна навернулась — так ніт. Текля ще дуже мала була. Ця почала плакать, та бабки її перевірили, що татуньо сплять, то й вона заснула; а як устала, то лиш допитується, чи скоро татуньо встануть?

— Біжи, доню, буди!.. Хай встають! — казали баби.

Піде маленьке й термосить тата: — вставайте, татку! — ось люди до вас прийшли! — І біжить назад, — не встають, — каже, — та такі тверді та холодні!.. а!...

Так біга, жебонить, та й засне.

Антосьо тільки побивався, що й не сказати. Цей бачив сиріт в школах, то знав, що й на його в світі очікує, і таки мав серце хлопчаче, що і в лещатах пищить. Цьому не збувало на сльози, та не довго: розболілась голова що куди, і він ліг десь в соломі та й думав-думав і заснув.

Що вже людей ішло за гробом — і старе, і мале! Всі любили покійного, то всі й вийшли випровадить його до нової оселі. Та всі сумні і а невеселі; хіба старці, що чули "тлустий" обід. Ці тільки не сумували, бо як трапиться раз на віку така лахва, то й добре. Вони тільки голосно свої молитви вичитували: "а дай зе йому! та подай зе йому дусі спасенія, гріхів отпусценія". — А в душі думають: "а пироги гаряці, потрави кип'яці, та молосьну касю на братію насю"...

— Ай-й-й! нащо ви татка землею пригортаєте? — закричала Текля, як у труну загрукотало, і стала пручатись у старости на руках... — Ай!.. Нащо ви татка пригортаєте?...

Що вже їй не говорили, ніщо не подіяло: верніть та верніть мені татка! нащо ви їх землею прикидали, їм там тяжко буде! вони там задушаться!

Так і додому принесли малу щебетушечку, що все плакала.

Справили обід, як годиться: і хто пішов, хто поїхав забувать о. Гервасія; тільки дуже допізна чути було гомін по селі. То солодьчани згадували свого панотця.

— Адже добрий був небіжчик?

— Та хіба я що?

— Та нічого, але панотець добрі були?

— Таже!

— Оже не буде вже такого!

— Мо, що й так.

— Ге!..

Горе всяким сиротам, а попівнам і біг забув. На Поділлю попи не мають жодних маєтків, хіба хату тощо, та й те на церковній землі; то того й дивись, що приїде новий панотець, збере суд і викидає з свого добра; або приймай свою хату з чужої землі. Одна ульга зосталась їм: просити архирея, щоб почислили приход за сиротами. Як це вдасться, то прейма свій куток матимуть до якогось часу, та руги який день і сяка-така капанина буде з парафії — то за треби, то з приносів.

Так лучилось і з сиротами о. Гервасія: приход пішов за ними; паніматка згодила собі вікарого, старого-старезного вдівця панотця, що нічого не потребував, лиш притулку та хліба шматка; нічого не бажав, тільки молився богу, — в дорогу, значить, збирався — в далеку! аж на той світ, до бога!

VIII

Ішли роки за роками. Минуло їх аж п'ять, а на щастя сиротам і не заснітилось. Правда, не бідніли вони: мали й хліба шматок, і голі не ходили, ні босі, — все мали, як ведеться; та талан не в їжі, не в грошах, не в одежі, — в сім'ї не було супокою. Ще батько на столі лежав, як Мася почала верховодити, і насамперед загадала "жалобу" шити.

У наших русинів в тій стороні ось яка жалоба: по жінці та по дитині чоловік без шапки ходить скільки день; дівчата на знак жалоби не

заплітають кіс, а тільки зв'язують волосся ззаду, щоб в очі не падало; хлопці й дівчата, там скільки треба, не співають, і не танцюють. Мася ж прийняла жалобу католицьку: казала пошить чорну сукню, обшила її білою стьожкою з-на цаль ширини. Це була перва додільна одежина в Масі. І хто примічав, приказували, що вона не матиме талану з свого дівування. Сестрам Мася також жалобу посправляла; навіть Антосьові понашивала стьожечки по сюртуці.

— Що б оце вигадувати, — почала мати, — то воліла дати б ті гроші на молитви.

— Ет! що ви знаєте! — гримнула Мася, — ось ідіть там до печі!

— Що це ти, доню? то так до матері?

— А хіба ви себе не пізнаєте? Коли ви моя мати, то я так до матері.

— Опам'ятайся! Що тобі таке? — казала мати. — Чи ти сповна розуму?

— Коли б ще й у вас такий був, — відказала доня, — то чого б ви хотіли! А коли не знаєте світові ладу, то не мішайтесь.

— Бог з тобою, доню! нічого я тобі не скажу більше.

— І добре зробите!

З тим і розійшлися. Мася зробила по-своєму. З того часу і пішла своїм богом коло всього. Все з панами та з панами водилася; все їздила по костьолах та по кляшторах; до своєї ж церкви і носа не показувала — хіба на різдво та на Великдень, і то з польською книжкою в руках, і не молитись, а показатись. Вбиралась, як павич; останню краплю крові, як то кажуть, тягла з матері та все садила на крами. Що було б на чотирьох, то на одну йшло. І ходила, погойдуючись, та підківками

поцокуючи. А ніколи і за холодну воду не бралась. З матері останні поти ллються, а доня каже:

— На те ви — попадя.

— Чим-то ти будеш, що смієшся з попаді?

— Волію бути шинкаркою, а попадею нізащо.

— Ей, доню! будеш плакати на свій дурний розум!

— Аби ви не плакали, а за мене не журіться! Як ви не бачили більш печі та коцюби, то думаєте, що тільки й світа, що в вікні! Я вже виросла з цих.

— Дай тобі, боже, щоб ти добра дійшла.

— О! яка ж богомільна! — подумала Мася. А мати пішла, згадуючи свого татуня, як то покійні розказували, шо як зближиться анцихрист, то встане мати на дочку, а дочка на матір свою.

— Оце ж, — каже, — і моя доня так. Верховодила Мася над матір'ю, та й сестрам доставалось: вони були їй за наймичок, всюди ними попихалась; а сама, як пані, тільки погукує: "а це подай, а те принеси, а те зроби, а туди піди". — Чому ж сама не піде? — не смій й рот роззявити: так зразу й зацабанить, або ще й поб'є, добре, аби лиш подужала.

Кому-кому, а Теклі доставалось. Та й піде плачучи: "мамуню, — скаржиться, — а Мася б'ється!" — То мати й прийде: — "чого ти, дочко, б'єшся? тільки й чуєш, що скарги на тебе".

— Нехай свиня знає своє стійло, — відкаже Мася.

— Що ж ти таке? Чи ти в мене не така дочка?

— Ні, не така, — каже Мася.

— Ей, доню! ну-ну! догуляєшся ти з своїм розумом!

І піде. А Мася дума: "чого б точитись оцій попаді? Отам корпалася б, коли має в чім. Так ніт же! Всюди їй треба! То-то вилаю колись, аж чорти сміятимуться".— Вона все по-польськи балакала.

Не можна сказати, щоб вона й зла була. Ніт, тільки така горда та пишна, і себе так високо ставила, що всі проти неї, як горошина проти скали якої. Тим вона й верховодила, тим і не слухала нікого, що себе мала за найрозумнішу. Одна тільки Печержиииська де в чім була розумніша за Масю, та й то, як роздумається, то й вона ні-по-чому: — "дурна, — каже, — і Печержинська! й усі дурні! Ось воно як повинно бути, а не он як!"

І губу Мася мала виправлену! Що які вже витресовані оті скарбові підпанки, що якби не вмів брехати, та ще й гладко, то не мав би й рубця на плечах, не то сорочки, — й тих Мася в шуршу заганяла: не смій і рот роззявити, бо напечеш раків на день і три ночі.

Справна була! ніхто з нею не справлявся — та й не думав, бо не почувався в силі. Чи осміять кого, чи розказати що — тільки подай, то всі аж за боки беруться. Й загорділа вона; не знала небога, що не туди до щастя дорога, куди люди справляють, а куди доля поведе.

Раз сиділа Мася у себе в хаті, сама втішалась і других потішала; два паничі цілували її в руки. третій, як цуцик, служив перед нею. А була половина курсу і саме жнива.

Може кому невідомо, що то половина курсу? Ось що: в духовних школах в кожнім класі треба сидіти два роки, то як рік пройшов уже, а

ще рік остався — то й вийде, що була половина курсу. Богослови, значить, ще мали рік вчитись, нім матимуть право на попів святиться. Богослови опівкурса, хто заможнішого батька син, вже їздять, чи не натрапить де на суджену.

А був поблизу від Солодьків панотець Собальський, і мав сина Івана в богословії. То цей і шатнув по селах, і заїхав до Люборацьких. Сказано, семінариста: ані сісти не вміє, ні вклонитись, ні слова до ладу сказати, — нічого: все вимучать, все видушать. Як побачить панянку, то аж острах його візьме, — і сказав би, і боїться; приступив би, і не сміє. Поїхать такому між дівчата, то рівно з головою. І Собальщенко не поїхав би, та його батько був скількись літ благочинником, то всі сусідські панотці були йому знайомі, а в Люборацьких він таки не раз був, — ще за життя покійного о. Гервасія. От і приїхав пан богослов. Добре йому знайомі були ці пороги, та переступав він їх ще "пімперлям", а тепер — Іван уже, як думав він, голова на всю околицю, чоловік на всю губу, молодець, хоч куди; де ж пак — богослов! а богослов... буде й того, що вже богослов, та й годі! З-за такого сина і матері честь: "богослова родшую" як не поважати? Ото ж виходить він до хати, шарнув ногою, як умів, і щиро поцілував панну Марію в руку, бо аж ляснуло. Тоді обернувсь до паничів і рекомендується що так і так: ученик богословії — просю любить і жалувать — Іван Іоаннович Собальський.

— Ученик богословії! — підхопив один панич, — га! ученик богословії! дуже раді-сьмо! — А другий: — просимо сідати! просимо! будьте ласкаві! ге!.. Та й до третього: — проси, хай садовляться! — Кинувсь і третій: — та сідайте, будьте ласкаві! ощасливте нашу компанію, — просить.

І щоб вам котрий вусом моргнув, абощо, мовби й насправжки вони так раді, що уздріли богослова.

А Собальський ходить по хаті, відкашлюється; викашлявся і сів — та де ж? коло самісінького порога — і почав придивлятись на образи, хоч

бачив їх і придивлявся не десять і не двадцять раз, а пиши — сто або й більше.

Всі мовчали, дивились, мовби ждуть якого змилування божого. От богослов й почав:

— А у вас чудо — не образи, панно Маріє!

— Niczego sobie, — відказала Мася.

А паничі і собі кинулись дивитись на образи, і один одного торкають: — бач, кажуть, бач! ге! що то богослов! зараз і завважав! не ми, сліпота! —І на богослова повитріщали очі, що то він ще скаже. От він й почав:

— Я нігде такої живописі не бачив.

— А ти бачив? — спитав один панич у другого.

— Ніт, — каже цей, — не бачив.

— А ти? — питають третьего.

— І я ніт, — каже той.

— Бач! а нам й в голову це не приходило! — заговорив первий, — що то богослов!

Мася нічого не відповіла на слова пана богослова. Він і пішов далі, таки довгенько помовчавши:

— А це, панно Маріє, богородиця, — показав, — точка в точку ваш портрет!

— Еге ж! — озвались паничі. — Що то окої богословське око, та й годі!

Мася мовчала, тільки дивилась. А богослов підійшов до того образа, подивився та й каже:

— Позвольте свічкою присвітить! — І простяг руку до свічки. Та якийсь панич вже й присвічував. І всі очі повитріщали. Дивились всі, тільки Мася ніт; довго дивились мовчки, аж один з них каже: — "красавиця!"

— Совершенная красавиця, — озвавсь богослов.

— Бач, — почали паничі проміж себе, — красавиця! га! бач! що то богослов, а ми й не завважали.

Богослов відступивсь, і свічку на столі поставили, та не сідали, бо Іван Іоаннович стояв; далі він сів, і всі сіли. Себто так шанують його, що як він не сіда, то ніхто не сміє.

То Іван Іоаннович задумав комплімент сказать панянці і так прибрався. Возвеличивши панянку тим, що вона походить на богородицю, він богородицю назвав красавицею, тоді каже.

— Єй-єй! от як дивлюсь на вас, панно Маріє, то наче на той образ; а як на образ дивлюсь, то наче на вас — їй-богу!.. Точка в точку! — І осміхнувся, та й почав відкашлюватись і люльку набивати.

А паничі кажуть: — І ми так: як дивимось на панну Марію, то наче бачим богородицю… ей… єй… Еге ж так? — пита один у одного.

— Таже так.

— Якби не так, — каже третій, — то пан богослов не казав би.

— Та що ти! — перебив той, — ти не так величаєш; кажи: його богословство.

Мася чуть тільки гамує сміх, а паничі — щоб котрий вусом моргнув, то ніт. А Іван Іоаннович уже набив люльку; уже один і прислужився; вийняв з кишені папірцю шматок, запалив і приніс: — просю, — каже, — покірно, ваше богословство! пихкайте!

Іван Іоаннович хотів щось сказати, та тільки рот роззявив, а той і каже, — та пихкайте-бо, ваше богословство, а то припече і кину.

Іван Іоаннович і став пихкати: пих-пих, і каже: — такого титулу — і все: пих-пих, — нема і в світі, — а все пихкає.

— О? — почав панич, — нема? то як же вас величати, ваше богословство?

— Як буду священиком, то ваше благословеніє, або — ваше преподобіє, або — превелебіє; а тепер ще я не маю величанія.

Принесли чай. Став один панич мішати його ложкою і питає: — Ваше богословство! чи пак — ваше пришле благословенство, а тепер ще ніяк! Ви вчили богословію; чого то, скажіть, сахар скоріш розтає, як його не мішати ложечкою, а як мішати, то не так скоро?

— Ге! — сказав богослов, — ге! хіба це до богословії належить? Ге!

— Бач його! — озвавсь той, — а я думав, що до богословії.

Поки тут що діялось, менші сестри, що сиділи десь там у закутку, підосляли наймичку розпитать хурмана: хто приїхав. Як довідались, що

богослов, то так і розігнали курей на сідалі. Вже дівчина, здавалось, і добре за голову стискала, а все-таки чути було "кир-кир". В печі загоготіло; як і паніматка вийшла. З старою Іван повів розмову, як і треба. Все розказував: і скільки кіп його батько вже поставив, і скільки ще буде, і коли обжинків сподіються, і скільки пнів пасіки, і скільки роїв, і все, що треба в хазяйстві, говорив, розказував, як з книжки вичитував. І жартував і все; та тільки з старою, а Мася й Орися сиділи нишком у тій же кімнаті. Поки ж ще паничі були, то й їм було з ким розмовляти; та ті не довго мешкали: паніматка не любила шляхтичів. І вони це добре знали, то не пройшло й години часу, як утрясли.

Паніматці хоч і до дня просидіти б, прогомоніти з Собальським, та не здужала, то й пішла собі. Як не той став хлопець, оставшись с панянками: зам'явся зараз, закахикався.

— Давно вже я тут був, — каже. — Ще ви ось які були, — показав з-на аршин від землі, — а я, — каже, — качавсь, як гарбуз.

Засміялась Мася, і він засміявсь, та й змовкли. Стара гукнула ва Орисю; Орися й вийшла. Богослов і знов почав:

— Покійний о. Гервасій, пам'ятаю, горіхів давав... Мася мовчала; а він додав: — вам, думаю, жаль за о. Гервасієм?

— Mnie? — озвалась Мася, — nie miala bym, za kirn ubolewac!

— То ж ваш отець!

— Та coz z tego?

— Та й не жаль?

— A nie.

— Як-таки можна, — подумав богослов, — щоб дочці та не жаль було за татом! — І каже: — То може, хоч коли жаль було?

— Nigdy!.

Не сказав він нічого на цю штуку, а почав люльку набивати.

Довго так-то мовчали вони, то розпочинали розмову і на двох-трьох словах кінчали, і знов мовчали.

Богослов курив та й курив, аж язик йому затерп; вже й не хотілось, а все курив, аби дурно не сидіти. Далі, завваживши, що Мася й не заікнеться на рідну мову, каже:

— Чи ви смієтесь з мене, чи що, що тоді он як балакали, а тепер ось як? І не пізнати, що не католичка, що панотцева дочка.

— Bylam glupia, — відказала Мася.

— То це ніби й я дурень, коли так? — заговорив богослов.

— Ja nie mowie, — озвалась Мася, — a panu wolno myslec, co sie podoba.

Скипів панич, аж побілів, і вийшов та й гука:

— Герасиме!

— Гов! — озвався той.

— Давай коні! — І вернувсь до хати. Масі вже не було; тільки Собальський ступив за поріг, вона й пішла в валькир.

Хто не знає, що кому що, а курці просо? Так і хурман: аби коням добре, то й сидів би і не рунтався. А в Люборацької коням богослова й містечко знайшлось в стані, і паші, і оброку дозволу; то й почав Герасим ворчати щось під ніс собі, як панич сказав коні подавати.

Почула стара його приказ і вийшла знов, хоч слаба була.

— Куди ви проти ночі? — каже. — Та переночували б любенько, побавились, і вже завтра по видному й поїхали б. А тепер чого сліпати?

— Спасибі, — каже, — а ночі тепер видні, і додому недалеко. Поїду.

Не вблагала паніматка навіть закуски підождати: — поїду та й поїду. Тільки чарку горілки випив.

— Хай же хоч хурман повечеря!

— Хіба він голоден? і дома повечеря. Спасибі, не турбуйтеся. І поїхав.

— То через тебе, — почала мати Масі вимовляти. — То ти йому щось зробила, згризото ти моя!

— Що ж вам таке до його? а поїхав —хай їде на зламану голову!

— Дочко! чого ти проклинаєш? Що він тобі винен?

— Та хай йому сім чортів і все лихе; чи я ж проклинаю? І чого ви вчепились?

— Чого ти людей розгониш? чому розуму не маєш? — почала мати.

— Коло якого-небудь хапокниша я запобігала б! Ге! бач, чого забагається.

— Ей, дочко! Схаменися! Що тобі такого, що так цензоруєш людських дітей? Хіба ж ти дідичка сама? Хіба твій батько не піп був?

— Та що з того?

— Чого ж ти така думна? чого погорджаєш поповичами? кого ти ждеш, кого сподієшся? чи не з отих голодранців кого, що так звиваються коло тебе?

— Я нікого не жду, але й за поповича не піду: ні стати, ні сісти, ні слова сказати не вміє, а я б пішла!

— Ей дочко! ей дочко! побачиш-побачиш!

— Добре, добре, побачу! ідіть лиш собі, лягайте отам, то мені легше буде.

— Осуда ти моя, нещастя ти моє — не дочка, — сказала мати і вийшла в пекарню дати пораду тим курам, що порізали. Орися там уже була; і Текля коло неї щось шупорталась.

Зоставшись сама, Мася взяла польську книжку, оклякнула і почала вичитувати польські молитви.

Отак не один богослов з облизнем поїхав. Лучалось і до Орисі, та старий звичай на заваді стояв:

— В мене всі дочки рівні, — відказувала стара, — на вибір їх не маю; коли хочете, беріть старшу.

Та старшої ніхто не хотів, і вона ні за кого не хотіла; та з-за неї й Орися сиділа. Людські дочки вже діточками батькам своїм кланялись, а сироти сидять та й сидять, ніхто й не крюкне.

Ще поки Мася молодша була, то хоч вередлива була, та не осудлива; а як стукнуло вже за двадцять, то ту осудила, ту очернила, ту обговорила. У людей сусіди бувають добрі, добрим чоловіком прислужаться; а тут всі відцурались, всі відстрахались. Мало що терном не вросла колись битая доріженька до о. Гервасія. Один одним духовник о. Антоній їх не цурався і доріженьку протирав. Цей було прийде тугу розважити.

— А що паніматіночко, — каже, — і вам лихо, і в мене не тихо; притопчім же біду кляту черевиками. Бо й я в черевиках же ходю.

— Та що вам за біда? — озветься паніматка, — ви вже далі-далі онучат дружитимете, а в мене ще й діти мої сиріточки на в'язах висять!

— Не тужіть, паніматінко, — якось-то воно буде.

— Коли б мені хоч тих безщасниць притулити, а Антосьо і сам собі дорогу проб'є.

— Над сиротою бог з калитою, приказують люди, — озвався о. Антоній. — Не тужіть!

— Коли б він милосердний хоч нашого вікарого підняв, що лежить недуж; а як вкоротить йому віку, то я тоді зовсім пропаща.

— Не тужіть! моліться, — може дасть бог, що й куца вивезе.

Це тоді вже діялось, як в селі таки добре громада загула. Вікарій був немощний, то мало не за кожною требою мусіли вдаватись до сусідських попів. А чужий панотець, як чужий пан, як дерне, то аж пальці знати. От і загула громада: що воно таке є? хіба ми не такі люди, як і всі? Хіба в нас церква негарна, щоб свого панотця не мати? Подавайте супліку до архирея, щоб прислав нам попа хоч сякого-такого! Хоч такого, що б під носом йому не світає... Доки ж нам бідувати?

І частувала паніматка, й просила — нічого не по-моглось. Як і благочинник заїхав, став вговоряти.

— Якби ми бачили, — відказали йому, — що хоч яка надія є, то що іншого, а так... доки нам ждати!

— Та може якій сироті бог долю пошле, — каже благочинник.

— Ге! хіба це сироти, як у людей? Ось придивіться, що виробляють — не всі, а старша. Чи мало до них людей траплялось? а коли не хоче за попа, то хай же не заважає, хай з дороги вступається, бо викидаємо.

— То майте бога в серці! згадайте о. Гервасія! Який він добрий був для вас, а ви для його сиріт такі нелюдяні! та його кості здригнуться.

— Ми вже, панотченьку, пошанували пам'ять покійного батюшки. Дивіться сами: п'ять літ терпимо. То доки ж нам не мати голови в селі? Подамо супілку — хай дають нам панотця.

— Пождіть ще з місяць; може дасть бог і сиротам, і вам.

— Ну! ще місяць пождемо, однак тепер роботи надходять; а там — о! бог свідок, що подамо супліку до архирея, таки до самого архирея. А до жнив він, кажуть, і в нас буде?

— Та буде ж.

— От нам і на руку.

Благочинник добре знав, що жениха не знайдеться, бо всі знали Масю, а мав надію, що архирей своєю властю скаже кому женитись, то хто-небудь і втопить свою голову. А справившись там, пішов паніматку вговоряти, щоб не зважала на старшу, а як лучаться люди до меншої,

хай з рук не спускає. Тимчасом написали до архирея просьбу, щоб жениха прислав.

Дивне це діло! дівчата просять: пришліть нам жениха; а вдивишся, то нічого дивного нема. Хто топиться, й за бритву вхопиться. А попівнам сто раз лучше втопитись, аніж зостатися дівочити при матері вдовиці; і мати пропаща, і діти зведуться нінащо. Безнадія і розум одійме, і серце, і вийдуть з них не дівчата, а клоччя; не людина, а пшик — без волі, без всього: тільки й знає, що на бога звертати: чи гріх, чи сором — все божа воля. Свою недолю вони дуже добре знають, і не одна безщасниця мати просила й просить жениха для свого дитята, бо їсти нічого; не одна безщасниця-попівна за тим же для себе й своєю персоною з'являлась до архирея, та не одна й буде з'являтись, нім здогадаються, що вони не щенята; нім подивляться й на них людяним оком. Вона плаче, що сором, а архирей каже: "слезно просила" — і посила якого бідолаху, що ні кола, ні двора, — ні роду, ні плоду. Той встрягне, де й покажуть; а там п'є-п'є, аж вухами ллється! Або трапиться який урвиголова, що знущатиметься цілий вік; найбільш посилають тих, кого ніхто не хоче, а сирота мусить, бо то воля владики.

У Люборацької був брат панотець — людина добра і на розум йому не збувало. От він і каже:

— Що ж, сестро! не штука випросити в архирея богослова; та силою колодязь копавши, не пить води з його. Чи не лучче було б ось як далі попитати: я однак —бездітний, жінку маю добру, спасибі їй, то ось як чи не зробити б? Поїду я до Кам'янця та подам у перевод на вашу парафію. Воно все на одно вийде: зараз дадуть бумагу в семінарію, чи "не согласен" хто женитись з такими-то сиротами, бо на їх приход подається такий-то панотець? Якщо судилась доля, то озветься; а як ні, то честь ваша при вас: ніхто не скаже, що докучило дівувати — аж просяться заміж, та не беруть. Ти ж, сестро, знаєш мене: я тобі не стану в кривду. А коли дасть бог жениха послі, то вступлюсь. Так і просьбу подам. Вигода, — каже, — та з цього, що не сяде хто чужий, як не знайдеться охочого.

Подумали-подумали, та й написали прошеніє, і о. Яким поїхав до Кам'янця.

Не день, не два теліжився о. Яким, ніж забриніло перед ним Кам'янецьке кладбище, що стоїть верстви за півтори перед підварком — Польськими фільварками. Тепер вони, ті фільварки, подібні до людей, а тоді десь-не-десь дімок стояв, а то порожні місця були й заїхати нігде було. То о. Яким потяг прямо в город і остановивсь коло самої вітряної брами; звідсіль почав і діло робити.

А з неділі вже й Петра. Тепер мали жати пани богослови, що сіяли та й сіяли; наступив останній екзамен — і вінець або конець. Богословія вже не ревла, не скакала, як другим часом, а кожен поважно ступав, як індик, натягаючи волосся, що на підгарлі повідпускали, і як джмілі гули: все баса говорили; хто говорив, а хто й мовчки дибав вздовж і поперек. Були й такі, що по кутках товкли свої "пенни" — тільки й чути: "вур-вур-вур". В других класах (філософії та реториці) кричали, скакали; а тут, як в казані кипіло, тільки крику не було, і чутко було, як чобітьми цокають, та ще й чоботи робились тоді на рипах. Це все женихи, і доходювали свої сюртуки тощо, щоб по жнивах надіти рясу і підрясник. Як входить письмоводитель — попович і семінариста — не бува в класі, а пише в правленії; зате має хату, харчі і скільки карбованців грішми. В письмоводителі вибирає сам уряд, зважаючи, хто добре пише; і хто в письмоводителі попав, то конче попом буде, хіба сам не схоче. Вони, як ніколи в класі не бувають, то й виходять на попа без всякої науки. В семінаріях вони чепурно зодягаються і народ все обтертий.

Оттакий-то пан письмоводитель прийшов в богословію з папером в руці і дав гасло, щоб мовчали.

— Цс! — засичали, хто завважив; а письмоводитель сказав:

— Панове! хапатня! — І дав папір. Богослови самі добре знали, що з тим папером робити і письмоводитель тільки попрохав, щоб не покапали, та й пішов собі.

Як всюди по школах, так і в духовних, і в самій богословії кожен має своє прізвище; і був там один, що його прозвали Малпою, швидкий та верткий, що й з-під ступіря викрутиться. Ця Малпа схопила той папірець у зуби та брик-брик по класу, і вискочила на стіл.

Круг стола стовпилася вся богословія і почали: — "ну! читай!". Малпа і почала вичитувати, що там-то й там-то, в такім-то повіті, такого-то класа парафія Солодьки, єсть три дівчини: одна Марія, літ двадцять два.

— Шш! — почали слухачі, — заматорівша во днех своїх! — Малпа пішла далі: — друга Орина, вісімнадцять літ.

— Шш-ш! — почали знов.

— Та чого ви шикаєте? ще ж молода! — хтось гукнув з гурту.

— Шш-шш! — розійшлось по класу ще гірше. — А що має? шо має? читай! — Малпа: третя… третя, одинадцять літ.

— Шш! — А що мають? — почали. — А Малпа: все хазяйство й грошей в приказі тисяча карбованців.

— Якби всі за одною, можна б руки погріти! Давай лиш папір! — кричать зо всіх боків. А Малпа пішла вихилясом по класі. Піднявсь такий стук, наче сто коней біжить; сміх, нявк, регіт, біготня; бо знайшлись і хорти, й мисливці, й шпанці, й всяка птиця і звірина, а циган зануздав кобилу і ньокає; там ведмідь реве, — всього було.

І таки Малпу спіймали, почали мняти, а вона княвчить. Другі тимчасом взяли той папір від неї і пішли до стола та й почали гукать: хто там близько, хто там близько, ходіть сюди!

Обізвавсь Собальський:

— Я! я близько! Я навіть бував у них.

— А! Мелнику-голубчику! ходи ж сюди!

— Ще й Ситник знає, — озвавсь Собальський.

— Ситнику! Ситнику!— почали кричати, — де Ситник?

— А чого ти, Чорногузе, хочеш? — озвавсь той, що Ситником прозивали.

— Чи не маєш підситка доброго? продай.

— Проси Струцького! — озвавсь він. Струцького прозивали Решітником.

— Та ні! — озвавсь Решітник, — то треба справки навести! ходи сюди!

Так зібрались всі, і почав насамперед Собальський:

— Багатенькі, — каже, — нічого сказать; мати добра, менша Орися тож нічого; а Марія така, що ні слова по-нашому не скаже.

— Ну, валяй її по-боку! — заговорив Кобилка.

— Та вона таки й не піде за нашого брата. Насватувавсь якийсь київський, та вона, кажуть, такою чимерицею попоштувала, що чхатиме, доки не вмре: книшем назвала, розказують люди, а до самого й говорити не хотіла.

— Та ця набік; а Орина?

— Була нічого, а тепер, кажу вам, не знаю, — а Текля ще недоліток.

— На ж тобі, пиши, а ми за тобою, — кажуть Собальському. Собальский взяв папір, крикнув на Німця, щоб дав каламар і думає: "я ж вам тепер віддячу: було не сміятись!" Та й черкнув первий: "согласен без взятия". Це значить, що згоджується взять парафію без панянки. Черкнув і відступився від стола. Тоді по колії підходили й другі, і кожен розписувавсь, та жоден не написав: "согласен со взятием", а всі — або "согласен без взятия", або просто "не согласен".

Покивав о. Яким головою, прочитавши цю штуку, і став платить в консисторії то столоначальнику, то писарю, то регістраторові — і мало кому не давав, щоб скорій діло робили. Платив-платив та ще й обіцяв у "попівську діру" повести кого-не-кого.

Посеред города стоять в Кам'янці доми — один до другого поприлипали; улиця між ними йде навхрест. В цім місці танднта (товкучка): тютюн продається і горілочка з закускою. Як дивитись збоку, то панотці так і чмигають сюди з дикастерськими, як зайці в горох. Отож і прозвали цей куток "попівською дірою". Звідсіль жодна блоха консисторська в своїм умі не виходила. Сюди-то обіцяв о. Яким кого-не-кого повести на "консоляцію", себто попросту на могорич. То сяк, то так і дійшов кіпця; взяв указ на руки і закурив з Кам'янця вже парафіяльним попом в Солодьки.

IX

Щасливої ж йому дороги, а ми подивимось, де то Антосьо обертається; вже ж п'ять літ, як ми бачили його. П'ять літ! легко сказати, а скільки всяких перемін на світі лучається за тих п'ять літ, та ще в молодім віку! П'ять літ — як з батога тряснув, пролетять, та чоловіка й не пізнаєш, дівчина з десятилітньої дитини стає відданицею; хлопець парубком стає, і вуса голить; а хто віддався, женився назад тому п'ять літ, того діти обсядуть, або й злидні… Чого не лучається за п'ять літ! і скали перекидаються, і гори перевертаються — то де ж людині не перемінитьсяся.

Теклі вже одинадцять стухнуло; вже соромилась, як назвать її дитиною — панянкою себе звала, тільки малою. Люборацька за п'ять літ з гожої молодиці, повновидої, рум'яної — такою шкорбою стала, то якби не шкура, то й кістки розсипались би; і вже сивиною коси полискувались, тільки не видно було, бо у хустку зав'язувалась. А Крути стоять, як стояли, і стоятимуть, як стоять, — все на однім місці. Все там же класи і такою ж старою гонтою вбиті, аж чорні, і той же розбитий дзвінок на стовпі висить, і тою ж дорогою до смотрителя ходять, і так же калачі та вино носять, і так же бояться йдучи — все так же, як колись було. — Та й тут не без переміни: спогляньте на дітвору. Хто щебетав, як дівчина — став баса говорити; кому ноту прив'язували — тепер другим прив'язує; хто для всіх був попихачем — тепер став другими попихати; а давні, хто попихався другими, й слід загубили, тільки слава ходила, що були та й загули.

І Антосьо вже був у четвертім класі, вже він орудував і малими, а не раз і хазяйкою: і вже не жив у Волоської, а знайшов собі станцію на тій магалі — за містом та за яром на крутій горі. Там жила шляхтичка паня Пйотрова. У тієї Пйотрової поставили Антося на станцію, як ото батько йому вмер, а він поїхав із о. духовником. З того часу і жив тутеньки. Батьки в поповичів народ все скупенький, що душать копійчину; та правду сказать, таки нізвідкіль їм сипати грішми — то школи й на папір частенько не має шага, і в хазяйки зазичається, а про ласощі і думать не гадай. А ласощів кому змалку не забагається? І так звані старші між дітворою хочай би й не повинні вже малиться, бо вуса мали, хоч

сокирою теши, проте не відрізнялись від дітей; і шаліли, як діти, тільки гірше; і ласощів забагали, і все. Та пошаліть мали з ким, бо був їх гурт, а ласощів де взяти? — треба промишляти. То вже й вишукують собі таких малюків ручих, щоб вкрав і втік, а прейма викрутивсь, як зловлять, або хоч не видав. От як нагледять такого, то вже й приходять до його в суботу. В суботу "познього класа" не було — після обід ніби до школи не ходили, то був час на все.

З Антося ж був хлопець на всі штуки, та ще й прудко бігав, і ні рів, ані тин його не спиняли, та був хитрий, як лисиця. Такого й треба було старшим. От Антосьо сидів собі на призьбі та ногами грюкав, як приходять аж три чвертокласники — все продиуси та голибороди. Одного з них, що дуже був брехливий, прозивали Карман Іванович: Карман — ніби собака, як Бровко; другого прозивали Ґава, бо рот мав, як у голого вороняти, від вуха до вуха, хоч кулак всади; третьего — Папушею, бо вкрав десь папушу тютюну і його зловили і били. Так і прийшли вони до Антося, перечувши, що він такий митець.

— А що, Козо, — кажуть, — ти, ми чули, добре бігаєш?

— Добре! — крикнув Антосьо.

— А ну, хлопці, навипередки!

В духовних школах старші — а ще в давнину — мали велику власть, навіть мали право різками дати; то їх тіні боялась дітвора і сиділа нишком, нічичирк. А це сам старший визиває побігати, то й сипнули на двір, та навипередки. Перед Пйотровою плац куди здоровий! всього розгону туди й назад буде мало не з верству; було, де сили попробувати. Куди ж було справиться кому з Антосьом! Жоден заєць не зоставляв так простого бровка, як він своє "камбраття" зоставив.

— А добре бігає, — каже Карман Іванович.

— Та добре ж, — каже Ґава.

— Ще треба випробувати, чи довго може бігати, чи далеко втече, — каже Папуша.

— Ну, Ґаво, — каже Карман Іванович, — ти бігаєш, як жоден молдаван не побіжить; попробуйся!

Прибіг Антосьо, тільки чуть-чуть засапався.

— А ну, — каже Ґава, — зо мною чи справишся?

— А ну! — каже Антосьо.

— Пожди ж, — каже Ґава, — станьмо нарівні, та по команді.

Стали нарівні, і Карман Іванович почав: "раз-два-три!" З цим словом і рушили. Та Ґава ще й туди не добіг, а Антосьо вже назад добиравсь до мети.

— Добре, — кажуть чвертокласники, — добре бігаєш! і один подарував йому якусь картинку, що відібрав у малого на другій станції, щоб той не грався.

Пройшло скільки часу від цієї проби, як в суботу знов прийшли ті ж старші. Вже горох поспів був і в місті можна було купити десять стручків за шага. Антосьо хльостав різкою на городі.

— Вдягайсь, Люборацький, та підеш з нами, — кажуть вони. Вбрався Антосьо, взувся й пішов. Чоботи мав здорові, насилу волік за собою. Вийшли на степок — цілина за селом ще перед дільницями. Славне там місце: косогір далеко тягнеться на схід сонця і на полудень; під сонце зараз же долина і друга гора; по горі вітряки і хатки по узгір'ю; а на

полудень верстов за сім поперечню гору видно, на горі ліс і шинк; все видно, як на столі — де птах снує понад пашні, і те видно. А все поле в смугах: та зелена, та ще зеленіша; та вже сіра, та половіє — збіжжя видно; а проміж пашень зеленими смугами горохи йшли та кукурудзи. Кукурудза ж зжовта-зелена, горох зелений-сіроватий, а хто очі добрі мав, той бачив, що наче по йому метелики літали, — то цвіт.

Антосьо не знав, чого й на що старші взяли його з собою, і йшов — як от лоша за возом. "Може, — думав, — до криничок". В ту сторону в полі славні кричнички, і школа по суботах було ходить туди; бо там якось славно було посидіти: кругом пашні, а між пашнями цілина і густа розкішна трава — не жнеться, не коситься. Славно було покачатись в цій траві! На степку старші посідали. Ґава первий вийняв з-за халяви люльку, за ним і ті, й позакурювали.

Як ось летить один школяр — невеличкий, обдертий і босака.

— Він? — показав Карман Іванович.

— Він, здається! — озвався Ґава.

— Він, він, — каже Папуша.

І Антосьо глянув: хто б це такий? — думає. Аж прибіг і той. То був паламарчук і на все училище убоїще; звався Ковинський; літ мав з шістнадцять.

— А що, Ковинський, — почав Ґава, — от тобі компанія! — Окинув оком він Антося, а цей його, й мовчать.

— В дорогу, чи що? — каже Папуша.

— Хоч і в дорогу, — озвався Ковинський.

— Люборацький, ступай за ним! — каже Ґава.

— Куди? — питає Антосьо.

— Він тебе заведе. А ми ждатимем хоч тут-таки, а коли підем, то до твоєї станції.

Рушили хлопці в долину на сонце.

— Глядіть же, не спізняйтесь, — сказав Папуша.

— Добре, — відказав Ковинський. — І пішли.

— Куди це нас послали? — спитав Антосьо свого проводиря, як вже відійшли.

— В горох! — відказав Антосьо.

— В чий? — пита Антосьо.

— Та там одного молдавана, — відказав Ковинський.

Брели вони то пашнями, то межами, то суголовами; як набрели купу гною.

— Тут, — каже Ковинський, — скинь чоботи й заховаєш, бо вони тобі заважають.

Роззувсь Антосьо, і вдвойзі запорпали ті чоботи в гній, приміту поставили і пішли далі; вийшли на дорогу і пішли та й пішли. Понапорювавши гороху повні пазухи, ідуть собі, горох їдять, жайворонок цвірчить: "до бога молотити", то знов "ціп урвав", "ціп урвав"; там шуляк здобичі шукає, а хлопці й гадки не мають. Ковинський розказує, як його

вторік посилали яблука красти, вишні, кавуни; сміються, регочуться. А ззаду молдаван лап Антося за комір!

— Ай! — скрикнув Антосьо. Та не зміг і оглянуться, чия то рука так цупко схопила його за брижі.

Ковинський ішов по другий бік дороги, і зник, як крізь землю пішов, що Антосьо не вспів і слова сказати і навіть не вгледів.

— А! ви знов у горох, — почав молдаван, — як уторік! Я ж тобі дам горох! поведу до смотрителя.

— Дядечку! я ще вперше, — почав Антосьо, — і то я був би не пішов, якби знав, що це ваш горох. Оттой, що втік, казав, що горох його хазяїна.

— Не вибрешешся, — почав молдаван, — знаю я ваших!

І ще гуторили; Антосьо тремтів спочатку, як хорт на дворі восени, а далі душа й на мірі стала.

Він і почав роздумувать: як би, думає, мені викрутитись? Поведе чорт до смотрителя, то битимуть, щоб не крав гороху. — І почав:

— А до кого, дядечку, поведете мене?

— Кажу ж, що до самого смотрителя, — озвавсь молдаван.

— Ведіть мене до інспектора, — почав Антосьо, — смотрителя нема дома.

Інспектор був добрий чоловік, хоч і він бив, бо там кожен б'є й це не йде за зле в людини, та мав серце в грудях: не катував, а найбільше

десять давав. Смотритель же то й по сорок, і по сто ліпив. Тим-то Антосьо й просив, щоб до інспектора його відвів.

— До інспектора? — озвавсь молдаван. — Ні! до інспектора не поведу, а до смотрителя поведу; не кради гороху!

Вже місто видно було, як на долоні, і класи за містом; Антосьові все холодніло та й холодніло в душі! А тут переярки почались, що вода повимулювала.

Вели Антося тією горою, що від Балти; дорогою пилу було по самі кістки. На другій горі, що за містом, ходили ті старші, що його послали в горох, ні живі ні мертві. Ковинський дав їм знати, що молдаван спіймав Антося і повів; то всі знали куди й тремтіли за свою шкуру. Побачив їх Антосьо, а вони його пізнали. Якби де в яру, та ближче, то поміч дали б, а то далеко і на такому видному місці, що й не думай.

Іде Антосьо, як на заріз; а шуляк літа вільний, і боком переярки снуються в праву руку від дороги, а в ліву пашні, аж вище голови тому молдаванові; і вже дільниці так з-на гони від них.

— Як введе в дільницю, — подумав Антосьо, — то пропав я! Хоч і видерусь абощо, то нігде сховатись. Треба викрутитись тут! — думає собі, йдучи, і горох їсть; та й розсипав жменю.

— Ей, дядьку! — почав, — дайте позбираю. — І став.

— Хіба в тебе мало за пазухою? — каже молдаван.

— Хоч не мало, та й цього шкода: будуть же бити, то за кожен стручок відболить.

— Ну, збирай, — каже молдаван.

А все держить його за брижі, аж йому в'язи затерпли.

Нагнувсь Антосьо; так збирає, так збирає, і молдаван нагнувся. Визбирав і рушили далі.

— То, дядечку, ви мене не пустите? — почав Антосьо.

— А нащо б тебе пускав, — озвавсь молдаван, — стільки часу згаяв, та й пускав би. Не пустю!

— Так ні?

— Та еже ж ні!

— То нате ж вам! — Антосьо каже. І з цим словом сипнув йому в очі пилом, що набрав у жменю, горох збираючи.

— Овва! — крикнув молдаван, схопившись обіруч за очі й присів.

Антосьові того й треба було, щоб брижі тільки визволить, то й чкурнув у пашні, аж засвистіло, тільки поли мають.

Поки протер молдаван очі, то школяр вже другі гони минав.

— Бач цуценя! тільки сліди знати! — почав молдаван, позираючи на дорогу, то на рукави, що від сліз аж мокрі були. — Бач! яке хитре! Вдруге ж вже не отуманиш так. Постій! хіба ти ще не попадешся! — І поплівсь собі дорогою та вже не до смотрителя, а додому.

— А чого то молдаван присів, як випустив тебе? — запитали старші Антося, як він вже прибіг. — Чого ти так удирав, коли він сам тебе пустив?

— Еге пустив! Еге сам! — озвавсь Антосьо, — добре пустив! — І оповістив все, як діялось.

— Молодець! молодець! — почали хвалити. — Давай же горох! — Сипле Антосьо горох, а вони питаються:

— Та чого ти по коліна в грязі? Тепер же сухо!

— То я через річку скакав, коло винниці собаки нагнали.

Висипав горох Антосьо, як слід, до стручка; старші ще й самі пошукали йому поза пазухою та й розібрали кожен по хусточкам, то по кишенях.

— Дайте ж мені, — каже Антосьо.

— Ось на! — Ґава каже, і дав дулю. Та й пішли.

— Бач, які ви, — заговорив Антосьо, зоставшись тільки з Ковинським.

— А ти думав, що які? Е! Тут так. Та ходім; я розумнійший був, — каже Ковинський.

Пішли степком, далі межами, там звернули на суголови, й Ковинський показав велику купу гороху в траві.

— А це звідкіль? — Антосьо питає.

— Е! звідкіль? то я свій тут висипав. Я, бач, думав, що коли тебе відведуть до смотрителя та виб'ють, — бо таки зараз були б і вибили, — то щоб дать тобі заїсти. А коли так сталось, то ще й лучче; їж! — каже. — Почали й їсти. Попоївши мовчки, Ковинський почав:

— Та й молодець же з тебе! Я б цього не видумав! Антосьо усміхнувсь і питає:

— А що ви казали старшим, як прийшли без гороху?

— Старшим що сказав? Казав, що розсипав, втікаючи.

— Так треба б було і мені зробити.

— І можна було. Бо якби так без жодної пригоди, то били б: чому, сказали б, не приніс? Та ще й у журнал записали б, що "неизвестно куда одлучався", то, й інспектор ще вибив би поверх всього.

— То сказати, куди одлучався.

— Кому сказати?

— А інспекторові.

— Боже тебе сохрани! і думки цієї не май! Та просто й у клас тоді не показуйся, і дома не сиди.

— Чого ж це так? — спитав Антосьо.

— Ти думаєш, що тут, як і дома: сказав татові, чи мамі, то вже й твоє зверху? Тут не так: тут заїдять і свої соученики, і з других класів.

— То знов жалуватись, — сказав Антосьо.

— То ще гірше буде, — каже Ковинський.

— То як же?

— А так: мовчи та диш; скажуть: от молодець! І всі полюблять, і в карточці ніколи не будеш; і як буде за що вибити, то змигатимуть. Он-то як! Хоч би й двадцять і тридцять і більше відлічили, то лежатимеш, як на печі, тільки в пузо холодно. Спекулатор по сюртуку битиме, чи по кожусі, а ти тільки кричиш. Як же завізьмуться, то вже ні одної не змигне і як дадуть дві, то відлежиш, бо до кості розсіче.

Антосьо бачив різки й не дивувався; а Ковинський додав:

— Вже на кого завізьмуться, то й різки особні плетуть на того: виберуть самі луччі прутики, попарять, сплетуть, як батіг, й як увірве, то наче в ката вчився. Другий ще й волосини приплете. Був такий, що й дріт уплітав: та його сключили "по великовозрастію".

— Як ви все це знаєте? — спитав Антосьо.

— Хіба я третій рік тут, як ти? Та я вже ось шість літ як тут: недарма в третім класі! — Того-то йому Антосьо каже "ви", а він Антосьові "ти"; там по старшині все йде.

— Біда! — каже Антосьо.

— Та невелика, — озвавсь Ковинський; — тільки не будь хитрий та доносчик, — все добре буде.

— А що воно хитрий? — питає Антосьо.

— То так звуть тих, що або старшого не послуха, або скаже "ти" кому з вищого класа. Такого вже гладять, і все проти шерсті.

— Оттак-о? — показав Антосьо, погладивши себе рукою від носа до бороди.

— Куди вже так, — сказав Ковинський. — Це "до дому", — а то як "з дому" почнуть, то тільки держись!

Антосьо й почав: "до дому", — і гладить себе вниз по виду; "з дому", — і гладить насупротив.

Сонечко вже надвечір зближалось, і задзвонили на вечерню.

— Біжімо! — каже Антосьо, схопившись на ноги.

— Чого ти? — заговорив Ковинський. — Говори! вже ж приніс гороху, то нічого не бійся.

— Ходім же хоч чобіт пошукаємо, — каже Антосьо втихомирившись.

— Це що іншого, — відказав Ковинський. Знялись і пішли. Що зосталось гороху, забрали по кишеням.

Шукали-шукали того гною, шукали-шукали — нема, наче його й не було, і чобіт нема. На другий день Антосьо і в церкву не ходив, бо чоботи одні мав, і ті в гною пропадали. Після обід прийшов Ковинський, і знов пішли шукати; і все-таки не знайшли.

— Що тут робити? —Антосьо зажурився. — І в клас завтра йти, й уроки вчити! — Та й аж заплакав.

— Чого ти? — каже Ковинський.

— Еге чого? а в чім до класа піду?

— Не йди до класа, та ще й завтра будем шукати.

— Чи можна ж?

— Скажуть: "без сапогов".

Успокоївсь Антосьо, і почали базікати. Ковинський все вичитував йому різні орації. Антосьо слухав, і собі щось розказував. Так і день минув. В понеділок пішли всі з кватири в клас, а Антосьо зостався — та такий радий-радий. Незабаром прийшов Ковинський босаки, і пішли чобіт шукати.

— Ви чого босі? — пита Антосьо дорогою.

— Не маю чобіт.

— То й ви — "без сапогов"?

— Да! — І потягли полем — та вже не гною шукати, а до криничок.

— Куди ми йдемо? — заговорив Антосьо.

— До криничок, — озвавсь Ковинський.

— А чобіт шукати?

— Як вернемось від криничок. — І потягли. Та де-то не вернулись! там і просиділи до самісінького обіду; говорили, різки плели, хльостали, плели верші з бруньок, — то час промайнув, що й не оглянулись. Пішли додому, як сонце стало серед неба, та Антосьо потяг дорогою, а Ковинський пашнями: навпростець, — каже, — піду.

Дибав собі Антосьо, вихльостуючи різкою з жита, далі став, оглянувся; Ковинський, чуть видно, пішов долиною і щось ніс. Та Антосьо подумав, — мабуть горох; Ковинський, притягши додому, переліз через тин у садок, пішов на тік, постояв, подивився на всі боки і щось запорпав в ожеред, та й каже собі, йдучи до хати!

— Ти попович, ти справиш собі, а мені де взяти?

Та ще по вакаціях треба в Кам'янець за місцем, то не йти ж босака! А тебе ще не сключать цих вакацій, хіба маточники вичистять. Та виб'ють же добре, щоб з Ковинським не сходився! — І поскакав на одній нозі через подвір'я.

— А що казав учитель? — питав Антосьо, як прийшли з класу.

— Навіть не питався, — відказали йому.

Так пройшов тиждень.

Антосьо щодня слухав добрі орації від Ковинського і рад був, що познайомивсь; а то у тієї Волоської всі "приліжні" були, то й йому страху завдали. Про чоботи вже й думать забув; як сам Ковинський каже:

— Ходім, чуєш, та пошукаєм чобіт.

— Ходім! — каже Антосьо. І пішли.

Зразу на той гній вийшли; а в долині салган.

— О! — каже Ковинський, — ми й забули, що гній коло салгану.

— Еге ж! озвавсь Антосьо. — Слава богу, —додав, — завтра піду вже в клас. — Та подивились: приміти стоять, а де були чоботи — тільки ямка. Затужив Антосьо, аж заплакав. Ковинський почав його вговоряти. А тут зараз і виполоч і заповідь цвіте.

— Ходім, — каже Ковинський, — заповіді шукати! — І пішли витягати корінці, та такі різки поплели, що ну!

— Оцею якби урвав! — каже Ковинський, простягаючи свою різку.

— А цею? — Антосьо каже.

— Та й твоя добра, але моя все лучча! — І почали хльостати. Там почали суниць шукати; і чоботи знов вилетіли з голови, й класи, й учення. Так і тиждень минув. Настала субота, прийшли старші і знов послали по горох. На цей раз пішов Антосьо з вискоком і вже не спіймався.

Вже і черешні постигли, а Антосьо все "без сапогов", і все старші посилають його на промисли. Вже й звикся він, що в клас не ходить, і не вчиться, і вже не втікає в поле, а сидить дома. І Ковинський прийде, та й грають в "косточки", аж поки з класа не повиходять.

Так раз сиділи вони та грались, як увіходять аж три второкласники.

— Іди, Люборацький, в клас! прислав учитель. — В мене чобіт нема, — каже Антосьо.

— Казав, щоб босого привести.

— Чи йти? — пита Антосьо Ковинського.

— Та не йди, — каже той, — будем лучче в косточки грати. А там що? не чув, як б'ють?

— То й не піду.

— Іди, дурний, — почали ті. — Що ти з собою думаєш?

— А не будуть же бить?

— Ні, — кажуть ті, — а як і виб'ють, то дадуть дві-три різки та й годі. Як не втечеш оце, то як смотритель приведе, так "на собранії" виб'ють. Тоді вже не обійдеться, як тридцятьма.

— Чорт знає що! — говорив Ковинський, — не йди, не слухай!

— Іди, йди, — кажуть ці, — бо будеш каятись. Не послухав Антосьо Ковинського, — пішов до класу. Чим довше йшов, чим ближче було, тим все біліший робився, а як увійшов у сінці, то як крейда став, і не йде.

— Ну, ходім! — кажуть ті, що привели його. Перехрестивсь Антосьо і пішов у клас.

— Ты почему в класс не ходишь? — спитав учитель.

— Нету сапогов, — відказав Антосьо тоненько.

— А уроки знаешь? Антосьо мовчить.

— Знаешь? говори! — гукнув учитель.

— Не знаю, — відказав Антосьо чуть тільки чутно.

— Ты же почему не выучил? Высечь!

— Господин учитель! — закричав Антосьо, — я вже буду, ей-богу, буду!

Та його не слухали. Відбув своє. Учитель і каже:

— Стой там на коленях!

Став Антосьо ще й на коліна, та й думає собі:

— Щоб був знав, не прийшов би; хай би сключали, Ковинський же не боїться, що сключать. Як підходить учитель:

— Люборацкий! — гука. Встав Антосьо.

— Почему ты не учишься?

Антосьо мовчить.

— Ты же сирота?

— Сирота, — відказав Антосьо.

— Сирота и не учишься! на кого же ты надеешься?

— Он с Ковинским в косточки играл, когда мы пришли к нему в квартиру, — сказали ті, що привели Антося.

— Ты с Ковинским сошелся? Ты знаешь, что такое Ковинский?... Зараза!

Як почав, як почав вговорювати, то Антосьо те згадав і заплакав. А в сінях чути: — гу! гу! — то б'ють.

— Ковинського! Ковинського! — почали ученики.

— Слышишь? — каже учитель.

— Слышу, — відказав Антосьо.

— То и тебе будет. Считай!

Налічили і сорок, і п'ятдесят, і шістдесят.

— Довольно! — хтось крикнув. І все стихло, тільки чути: о-го-го-го! о-го-го-го!

— Считал? — питає учитель.

— Шестьдесят, — каже Антосьо.

— То и тебе будет, если не будешь учиться.

— Буду! — каже Антосьо.

— Смотри же! ступай на место! Антосьо сікнувся до первої парти, де попереду сидів, бо був п'ятим в первім розряді.

— Куди? Куди? — заговорили ученики. — Твоє місце на Кавказі! — Кавказом звуть останні парти, де сидить "гебесня". Поки Антосьо чобіт шукав, написали нові списки і його знесли в третій розряд.

Пішов Антосьо, понурившись, і сів та й думає:

— Не буду ж я вчиться, коли мене тут засадили межи гебеси.

Як виходили з класа, учитель наказав, хто поблизу живе коло Антося, щоб його мав на оці і конче привів у клас; то Антосьо прийшов і на другий день. "Спросив" його учитель, а він ні слова не знає; ні слова йому й не сказали, тільки вибили.

Як цього тут натягали, Ковинський приходив до його станції: "дурак, — каже, — пішов у клас, коли ще не сховався". — На третій день Антося знов вибили, на четвертий знов. Так і щодень били до суботи. До суботи не бачився він із Ковинським, а тоді старші знов звели їх, — по черешні послали.

— А що, — каже Ковинський, — як тобі здається, добре ходити в клас?

— Та хай йому сто чортів!

— Ото було мене слухати, а не "приліжних".

— Вже не піду більше.

— І добре зробиш!

— А як сключать?

— Та що? паламарем будеш, опісля вийдеш на дяка, там в стихар посвятять, там в диякона, а там і попом зроблять.

— А ваш тато чому так не зробив? — поспитав Антосьо.

— Мій тато? ге! він одно, що неграмотний-таки, чуть тільки читає, — а друге, що овдовів. Здурів та змолоду оженився, та ще й старшу за себе взяв, то не злюбив, що скоро постарілась, і почав бити, щоб умерла. Тепер вже й кається, що молоду взяв; та ба! старої з гробу не підійме, а молода молодших шука. Якби не це, то й тато давно вже попував би. Та ти думаєш, паламарем зле бути? Викинь собі з голови! Мій тато зуба із'їв на паламарстві, а на долю не нарікає.

— Все ж таки лучче бути попом, або хоч дяком, аніж паламарем.

— А хіба ти думаєш, що так і скінчиш? Не тепер, то опісля сключать, а все буде тобі; та ще й наб'ють попереду. То не лучче ж без клопоту обійтись? Я собі подам на "изучение" до якого дяка, або таки й додому, та буду ходити по парастасах, та по весіллях, та на вечорниці! І голова не заболить! А "приліжні" все тремтітимуть, щоб не побили. Що й

казать! — з радістю крикнув Ковинський, аж підскочивши, і пішов вибриком, лиш закурилось.

В понеділок Антосьо вже й не пішов у клас: втік до Ковинського, ще всі спали. Як пішли в клас, Антосьо з Ковинським пішли по садках.

— "По лености" тебе записали, — сказали Антосьові ученики, прийшовши на обід.

— Оввa! хай пишуть! — відказав він, сидя на кроваті й ногами гойдаючи.

— А битимуть!

— Оввa! хай б'ють! чи то мені первина! Хай би були спершу не били, як я ще боявсь різки; а тепер мені байдуже.

X

Так пройшов час до самого екзамену. Антосьо все втікав, все ховався; і Ковинський все йому торкотав своє. На екзамен Антосьо позичив чобіт і пішов.

— Почему ты в класс не ходил? — поспитав смотритель на екзамені.

— Не было сапогов, — відказав Антосьо.

— А почему не учился? — поспитав той.. Антосьо мовчав, то учитель каже сміючись:

— Не было охоты.

— Так вот мы поддадим ему охоты. Взять его! — гукнув смотритель.

Розтягли сірому і вчистили мало не копу. А він, неборак, щоб пікнув.

Останній празник цього року. Ковинського виключили, а Антося оставили на другий курс, ще на два роки. Як приїхав Антосьо додому, Мася і не подивилась на його, все однакова була, та він перемінився: вже не побіг, вигадуючи, як торік; а наче боявся, наче соромився, наче одурів. Став собі коло порога, та й стоїть, обдертий, обшарпаний, лиш чухається.

— Чи нема в тебе куки? — поспитала мати.

— Ні, нема, — відказав Антосьо.

— Треба тебе поськати, — каже Орися.

— Ні, не треба! — озвався Антосьо, все стоя на своїм місці.

— Чого ти наче чужий? — каже мати. Лупнув неборак очима і мовчить.

— Антосю! ти чуєш? — заговорила Текля, веселенька та здоровенька, ласкаючись коло матері. Антосьо лиш очима лупнув і почухався.

— Чого ти мовчиш? — допитується Текля.

А він все мовчить, лиш очима поведе.

— А в нас баштан є! — заговорила мала в мами з-під руки та ще й з міною. Антосьо усміхнувся, та не тим дитячим, щирим усміхом, що від його аж іскри скачуть, а якось наче з-нехочу.

— Не, wilczysko! — заговорила Мася, йдучи з хати, і погладила його через вид, як зближилась. Що, як би це вторік? А тепер і не поглянув: буду, — каже собі, — паламарем, а це попівна; треба привикать.

Ще до його заговорювали, і вже аж силою посадовили, а він мовчить, та й мовчить. Найбільше Текля чіплялась, та жибоніла-жибоніла і відступилась — та й почала плакать:

— Загордів, — каже, — як Мася, що вже й говорить не хоче!

А Антосьові й не в думці: вийшов собі на двір і сів на призьбі, та й грюкає ногами й думає: — оттут я торік татка бачив; оттам балакав з ними; а ось корогва стояла, як вони на столі лежали; он той кіл, що вони забивали, а я держав. — Все згадав сиротина і от-от заплакати! Вже і сльози навертались, і в горлі заболіло, як перед плачем, і самі лиця кривилися, і брови моргали; та побачив хворост на купі й наче не він сидів на призьбі, кинувсь до хворосту й почав пруття витягати. Веселий навибирав повну жменю, зв'язав їх у різку і став бити по призьбі, та все приговорює: "а будешь учиться? а будешь? ото тебе; учись!" І другим голосом, наче плаче: "буду, господин учитель! ей-богу, буду!" І знов першим голосом: "я знаю, что будешь! секи его! лучче-лучче-лучче-лучче-лучче-лучче!" І тим другим: "ой-ой-ой! ой-ой-ой! господин учитель, помилуйте! ой-ой-ой!" Як наб'ється вдоволь, то й крикне: "довольно!.. следующий!" І почав, начебто той проситься: "господин учитель! я уже буду учиться". Та таки не помилував: почав сікти та приговорювати; там "следующего" позвав, і бив та й бив. З призьби шматками глина летить, а він примовляє: "ото тебе, знай! ото учись! А то вы уж разобрали себе!". І на цей лад балакаючи, знов зв'яже різку, і знов те ж починається.

Спочатку йому минало, а далі почали й сваритись, не так хто, як Орися; тепоруха була, то й сердилась що призьби пооббивав, а її треба мазать. Згодом і штовхать-таки почали, а хлопець, що той чорний віл, лиш боками поведе, як його штовхнуть. Так, шукаючи пруття на різки, аж хворост розвернув. А що вже тих цурпалків, що відлітали, то не раз і в борщі було. Тільки й роботи мав Антосьо за всі вакації, що хльостав та

й хльостав. Було іноді і вийде з подвір'я. Ну, думають, на баштан потяг. Вишлють чи вечеряти, чи обідати, а його там і не було: як не в лозах різки плете, то де-небудь зариється в солому і пухне.

— Чому ти не підеш, не побавишся, як торік?— каже мати.

— Не хочу я, — озветься Антосьо, — з мужиками заходити; — і піде на тік, щоб з очей зійти, або й на баштан потягне на яку годину. Та й там хльоста, аж яри в землі повибивав. Здичавів хлопець, — думали вдома. А стара не забула спогадать свого покійного татуня; зітхне й каже: недаремно покійні було розказують, що то будуть не учителі, а мучителі! Оце так вимучили всю жвавість з дитини! А яка хороша була та жива яка!

Так і зріс він ні до чого. Що в йому кипіло, зараз виявилось, як тільки "попромували" його в четвертий клас. Та до цього ще далеко було. Не було другого Ковинського, щоб стать вище Антося, то на друге літо вже він перед водив: ні горох, ні садок від його не виховались, бо мав уже цілу компанію; а сам був хлопець ручий і на всі вигадки митець. Дав бог дарования, та лиха доля лиху дорогу показала, то й пропадало воно над різними штуками. Ще торік він показав себе, як вели з горохом до смотрителя, а на цей рік нових штук наплатав, що й не нарозказуваться. Чого вже молдавани не придумували, а спіймать його жодним способом не могли. Та раз таки застукали на дереві — ще й не самого, а з компанією.

— А ви сякі-такі! — закричав молдаван і вчепивсь до одного.

— Ось-де я, дядечку! — заговорив Антосьо з яблуні. Йому аби тих вимотати, а сам викрутиться.

Всі вже знали Антося й напосідались на його, та молдаван, пустивши того, кинувсь сюди:

— От я тобі, — каже, — ти думаєш, що й мене здуриш, як других! Злазь, — каже, — злазь!. — Здійміть мене, то злізу, — озвався Антосьо.

— Злазь, тобі кажу! — гукнув молдаван.

— Здійміть, то злізу; а сам не можу, бо дуже об'ївся ваших яблук. Та славні ж вони у вас!

Погукав той, погукав, та й лізе на дерево; а Антосьо все вище. Як побачив, що молдаван вже не скочить, бо високо виліз і в гілля вбрався, тоді сам по гілляці та до сливи, вчепився за верх і з'їхав на землю.

— Бувайте здорові, дядьку! — каже. І лиш закурілось.

— Бач! Га! отак одурити старого! — заговорив молдаван на яблуні. — Це чорт, не дитина! Дух святий зо мною! Кому б оце в голову прийшло?

Так чоловік кметував, поглядаючи, а Антосьо ровом поза садками та в пашні; свиснув на братію, і пішли гуртом, виспівуючи.

Любили старші Антося за його штуки, піддавали йому духу, а він і пішов та й пішов по слизькому: все тільки штуки витворяв, а в книжку і не дивився. Проте таки перейшов у третій клас. Був би він попас, та ось що трапилось: прислали нового учителя. На первий же клас він "спросив" Антося, а цей ні в зуб.

— Аж мені встидно! — каже учитель. — Сідай та й не кажи нікому, що тебе "спрашували".

Колупнуло Антося за серце, аж заплакав. З цього й почав учиться, і яблука занехаяв, і все. Тим-то й "попромували" його в третій клас.

Тут було вже два учителі й наче один одного хотіли перейти в жестокості: той б'є, а той ще лучче. Та пройшов місяць — Антося не вибили, проходить і другий, а його не б'ють. І вчиться він, аж всі дивуються. Та нема такого, щоб не битим вийшов з духовних шкіл — не за одно, то за друге, або просто за те, що не битий, розтягнуть і дадуть, аж не присядеш.

В духовних школах після обід, поки ще ходили, пишуть, було, "упражнєнія"; або з латинського чи грецького на московське перекладають, або з московського на латинське чи грецьке. І боже сохрани помилитись: в той день, як після обід писати, як роздаватимуть тетраді, набереш, як убогий в торбу. Латинським учителем був вже немолодий чоловік, Заторський звався; ходив "з бакенами" і сік, доки теплий. Його духу боялись ученики. От і принесли в понеділок латинські "упражнєнія", та не роздавали, а поставили на столі, щоб то суд видати.

Опріч "упражнєній", там завдають на неділешній день писати "окупації": що-небудь з книжки на одну неділю по-грецьки, чи по-латинськи, а в другу те ж саме по-московськи пишеться.

Хто не бачив "окупацій", той не зна, що вони за штука; а це от що: з білого паперу зшивається тетрадь в лист і обрізуються "кантички", себто спідній край з-на два цалі, щоб тетрадь вийшла трохи що не квадратна; лінується її, і пишуть. Для "окупацій" особне й чорнило роблять — "лисньонце", як там звуть, себто лискуче таке, як дзеркало. І вже не пишеш, а печатаєш; і всіх святих спросиш до помочі, і самого бога, і кого знаєш на небі, щоб тільки добре написать. Бо як зле напишеш, або хоч і гарно, та помилишся, то вже прощайсь: в суботу як не заєць, то коні, так і присняться. То от і дадуть — та як зайця, то ще нічого, а вже як до коней дійшло, то й бог забув. Нещастя оті сни! кому приснiться таке диво, то вже й плаче.

— Чого ти плачеш? — питають.

— Еге чого! коні снились! — відказує.

І ніхто не подивує, що того плачеш, бо кожен зна, що віщує такий сон; бо й самому не раз таке снилось. Кажуть — не вір в сон! — Ніт, в сон треба вірити! — скаже кожен школяр. — Я вже, скаже, сам перевірився, що як сняться мідні гроші, або що яйце їси, або яблука, вишні, — то будуть бити. Ще це іноді віщує тільки сльози, що "в пилю дадуть", або на коліна поставлять; а вже як присниться заєць, або весілля, або коні, то таких дадуть гарячих!.. І вже зараз знати, кому таке снилось: як зварений іде в клас. Другий бідняка не видержить і втече з класу; то дивись — приведуть, і збудеться сон.

Найчастіше сниться оце перед суботою, бо тоді, мовляв, "окупації" було роздають, або в понеділок, бо тоді "упражнєнія" приносять, а в неділю учитель має час перечитати.

Лучилось так, що в суботу "окупації" Заторського роздавали й вибили Антося, що погано написав: боявся, трясся — то й не вдалось. В понеділок принесли "окупації" подавати. Як передзвонили "на места", понесли їх до учителя, як звичаєм бува; та незабаром і "окупації" назад. Тепер би подивитись на дітвору! На жодному не було свого образа: всі білі — аж зелені. Зараз кинулись до книжок, а найбільше кому коні тощо снилось.

В класі тихо, що чути, як муха летить.

В таку тишу в сінцях, чути, йде хтось. Один, кому ближче було, подивився у двері крізь дірочку й вже лиш пальцем махнув та й сів. От двері хлопнули, і показавсь Заторський у своїй сірій шинелі з плисовим коміром. Загрукотало, що всі на ноги схопились, і один як дзвінок прочитав: "Царю небесний". Хто, кажуть, не був на морі, той не молився. Ніт! мабуть і моряки не моляться так щиро, як оця бідна дітвора. Єсть і такі, що, ввійшовши в клас, б'ють поклони, щоб господь помилував. А

вже як читають "Царю небесний", то й перед смертю щиріше не помолишся.

Прочитали молитву; учитель тільки кивнув. Це вже мали за знак, що сердитий, і примічали. Як же скаже він: "садитесь", то з душі як вітер повіє; як скаже: "сядьте", то трохи відійде, а не зовсім; як же тільки махне рукою, або головою кивне, то всі позавмирають. І оце лиш головою кивнув.

— Горе ж нам! подумав кожен третьокласник, та жоден жодною міною цього не показав; всі повнурювались в книжку і нічичирк; щоб котрий або плечем здвигнув, абощо: як статуї сидять. А учитель походив по класі і до "цензора" ("спекулатора"):

— Есть розги?

— Есть, — відказав той. В "спекулатори" назнача сам учитель кого ледачого та здорового. Цей уже не боїться, що битимуть, бо їх ніколи й не "спрашують"; і тільки й зна він, що різок наготовити. Вони в класі старшинують, і їм ніхто нічого, бо кожен боїться: ану ж, дума, розсердю, то відразу до самого серця добере! — На різки там складалися: кожен по шагу; а давали й побільше, щоб придобритись цензорові. Це звалось "кубана дать".

Та "кубан" все одно, що й хабар; то його й перейменували: замість кубана стали давать "приїздного", то "від'їздного". І рідко такий знайдеться, щоб не дав, а ще рідше такий, щоб не старавсь підлизатись до цензора. І вони там голова в класі. Як зійдуться писати, то цензор ходить попід парти "ану мені перця, ану мені". І другий сам не має, чим писати, а йому віддасть. Або чорнила просить. Навіть "диктурою" не відмовишся. Щоб не розливалось чорнило, дітвора напиха бавовни в каламар.

І вже робить пером, що видушить, начеб і вмочив. Оце й єсть "диктура". То, кажу, й вона не спасе.

— А ти, — каже цензор, — не даси?

— Та я дав би, тільки бачиш — диктура в мене. То він візьме, витягне і видушить диктуру. А відкажеш, то зараз пізнаєш, з ким діло маєш: хіба ж ти, каже, в мої руки не попадешся? — Для таких цензори особні різки плетуть, що як урве, то зразу кров'ю спливеш. А на кого добрий, то також особні: з кінця дерево повийма, що тільки лико зостанеться, і тим б'є. То як таки цуратись такого чоловіка? а ще коли там, як смерть тебе не мине, так не минеш спекулаторських рук. І спекулатори за кожен раз, як учитель пита, — чи єсть різки? — вже так і ждуть свого ворога, і конче мигне йому: — ось я тобі! — бо вже, значить, не до жартів іде, коли аж питається. І на цей раз відказав він: — єсть! І мигнув то одному, то другому, а до Люборацького аж кулак зціпив. Цей не дав йому яблука, та ще, як той став відхвалюватись, злаяв катом та гицлем (таке в них прозвище). Та дарма: Антосьо вже починав бояться різки і учився, аж не тямився. — Чиє "упражнєніє" погане, то стоїть з самого верху, там все луччі та й луччі. Учитель перебира ті "упражнєнія" і віддає по ряду, так як віддає? Кого бити, то "упражнєніє" летить під поріг, а за ним іде й той, чиє воно. А там — відомо що — розтягнуть неборака. От б'ють та й б'ють, — рідко кому "в палю" з десяток. От і до Антося дійшло.

— Люборацкий! — гукнув учитель.

Антосьо піднявсь на ноги і стоїть ні живий, ні мертвий; цензор вже поморгує, а учитель мовчки переглянув і кинув в очі:

— Лучше старайся! — каже, а сам гукнув на другого і обернувсь очима в другу сторону.

Антосьо схопив тетрадь на льоту, поклонивсь учителеві і, як цей обернувсь, дав дулю цензору.

— Господин учитель! — заговорив цензор, — Люборацкий дули даст.

— Что ты делаешь, Люборацкий? — гукнув учитель.

— Нет, господин учитель, он врет! Спросите учеников!

— Врет, врет, — заговорив увесь клас, а найбільше ті, що вже мали "упражнєнія" на руках. Ці вже на цей раз різки не боялись: як "упражнєнія" роздають, то так і клас пройде, — то й загули. Цензор щось почав балакать, та учитель не зважав, то він замовчав, тільки головою похитав.

Не помстившись тепер, він не хотів свого дарувати й почав, як там кажуть, гонити: став рити, якмога, аби таки вибили.

Третій клас виходить вікнами в садок, то учитель було й перегнеться за вікно. Тут-то й лахва для школи: один по другому встають, і кожен чита з книжки; дочита один, то встає другий, читає. А учитель там собі, за вікном. Як же другі читають, то нічого, а Антосьо хоч і без книжки говорить, та цензор гука:

— Люборацький! чого ти читаєш? То учитель почує і собі озветься:

— Ты зачем читаешь?

— Нет, господин учитель, то он врет. От выслушайте меня!

Учитель вислуха й нічого.

Ця гонитва багато помогла Антосьові; бо він, хоч і не дуже боявсь бійки, та постановив-таки на своїому поставити, щоб не вибили! І вчився з немочі!

XI

Тимчасом екзамен зближався. Страху-страху, боже, твоя воля! Не один останню копійку протратив на свічки, та молився по цілих ночах, щоб бог поміг щасливо. Солдати, мабуть, смотру так не бояться, як тут екзамену. І Антосьо щиро молився. Перед самим екзаменом і не снідав. Та не він один, а рідко хто снідає, йдучи на екзамен, аж мовби це у звичай ввійшло. От Антося і в четвертий клас "попромували".

Хто його зна, де та дітвора такої пихи набирається. Аби тільки в четвертий клас перейшов, то наче не той хлопець стане: задере носа, що куди! і з ким вчора горобці дер, сьогодні й поглянуть не хоче. І Антосьо так: зараз десь і маніжка в його взялась і така жилетка, що до маніжки; й прості чоботи виваксував. А що бідним шароваркам, то найбільше досталось. Були вони прості димові, та ще й зроблені на славу: як Дунай широкі й короткі, чуть нижче колін. В свою пору були вони й довші, та Антосьо вигнався за рік. До цих то шароварок здумав він стремена вчепити, та не мав з чого, так з ниток — тільки випростувався, стремена й порвались. Що робить? Понадрізував халяви й попришивав шкурлати з-на п'ядь шириною. Та й пришив же! — циганською голкою і суччю. Тоді й натяг до сподоби. — Оттак виштатувавшись, надів кашкет набакир, підняв плечі чуть не до вух і почав ходить "стибнівкою" взад і вперед по подвір'ї, — за подвір'я вийти нехватало сміливості. А сюртук у бідолахи сірий, суконний; стан аж на плечах і кожний ґудзик іначий, — навіть білі були між чорними, — той з вушком, той з дірками, на тому якісь квітки, на другому вовча голова, той як десятничок завбільшки, а другий більш гривні. До того ще й столи чисті в хазяйок, що як пишеш, то по самі лікті так заялозиш, наче ковбаси продавав. Та що кому до того? ось він четвертокласник уже, — пусте, що сорочка, як на чумакові, біла. З такою міною Антосьо й хурмана привітав.

— Чого воно їжиться? чого дметься, як шкурлат на жару? — думав собі хурман. — Хіба я не знаю, що воно за птиця? Своя ж сестра ріднесенька на його плюнуть не хоче, то чого б я дувся? Що попович?

Оввa! яке ж невидальце! — Так дума собі хурман, а того й не знає, що ні Антосьо, ні його "камбраття" й не думали чваниться родом: вся біда, що він четвертокласник — от що!

Так, як бачили-сьмо, Антосьо й у дорогу вирушив; і до хурмана вже й не говорить, як бувало попереду; а що цей піде розказувати, то він тільки осміхнеться та — "хорошо, ладно!" — Мало того, що їхав напижившись, а то ще як здибився з ким, то вивернеться на бричці й гука: "торкай!". Любив неборак і яку квартирку в горлянку вилить; то ввійде в корчму, й наче лиш йому світ вільний: ходить, руками розмахує; "водки!" — крикне, — й все ходить, аж луна йде; та все поглядає, чи дивляться на його людей; й дума: мабуть пізнають, що я не що-небудь, а четвертокласник.

Не доїздячи Солодьків, корчма стоїть; тут він виваксував чоботи, надів другу маніжку, обтріпав жилетку тощо від пилу; а сюртука не займав, бо він під пилом видавав новіший. І шапки не чіпав; бачив неборак, що поштарі їздять запиляні такі, то й собі так: хоч по шапці, каже, подумають, що хутко їхав.

— А може, — думає, — й зовсім мені не треба б було обтріпуватись? Хай би може так було; сказали б: такий запиляний наш попович приїхав! такий запиляний! сказано, з далекої дороги. — Та вже минулося. От він і сів на бричку: "торкай!" — і тільки закурилось.

Так же пашні половіли, так же коники цвірчали, й усе так же було в полі й тепер, як тоді, коли Антосьо перший раз додому їхав із Крутих; та він уже не такий був. Змалювавши себе в своїй голові на поштарських, тільки погукував: "торкай!". — Навіть дзвінок йому причувався. Здається, повинен би веселим бути, коли так; аж ніт: нахмурився й набік щоб оком моргнув. Одна соломина висунулась з брички, й він задивився, як вона хитається, що аж забувся.

— Стой! — гукнув перед порогом, як хурман і сам став. Та й коні добре знали, що тут треба стати, й самі далі не пішли б, хоч би їх ніхто не спиняв.

— Позносиш! — сказав Антосьо хурманові з такою міною, наче там у його казенні гроші абощо, й пішов виступці, поволік чоботи. Осміхнувся хурман і поїхав на тік, бо в бричці опріч килимка, подушки та двох-трьох пар шмаття, нічого не було. Хіба ще книжка яка. Ввійшов Антосьо до хати й важно-преважно поклонився, наче аршин проковтнув і не може голови зігнути; так же важно поклав свій кашкет на столику коло дверей і почав вітатись з мамою, з сестрами, та все мовчки.

Кинула оком мати на його вбрання, та й відвернулась, щоб на первім ступні не засміятись, і вийшла зараз; Мася зареготалась; Орися тільки губи закусювала; Текля теж осміхувалась, бо вже й вона виросла за той час. А Антосьо вийняв хустину з кишені, — як онуча, — й став обтирати лице перед дзеркалом.

— Ух! — каже, — как я зашмалился! а пыли сколько!

— Як на свинячім стегні, — озвалась Мася.

— Ну — да! То єсть — как у тебя на шее — ты хотела сказать! — озвавсь Антосьо.

— Зовсім ніт, — каже Мася, — в мене шия чиста, — не віриш, то подивись: я щодня мию, хіба вже прем часу не маю.

— Где видано, где чувано, чтобы свиндя, — на це слово наліг голосом, — та шею себе умывала? — каже Антосьо.

— То ж — свиня, а то — Мася, — озвалась Орися.

— А я между вами не различаю, — Антосьо каже, — и то свинья, и то свинья.

— То свиня ж ти сам! За що ж ти мене свинею нарікаєш? — озвалась Орися.

— Бо ты свинья! Просто свинья, еще и бурая, тупорылая. Вот тебе — ей-богу!

— Навчився! — каже Текля.

— И ты, поросёнок, смеешь? Так и дам! — і замахнувся кулаком.

— А зась! не знаєш? — озвалась Орися. — Ще не ти тут старший.

— Чего ты? чего ты? Я и тебе "по макоедах!" — гукнув Антосьо.

— Tak i byc powinno, — защебетала Мася — Ladnie! Oto ladnie!

— И ты, Брут, против меня! — сумно заговорив Антосьо, а далі й крикнув, — молчать ты, ляшка проклята!

— A, hyclu ty jedcn chodzisz! jak ty smiesz? Ta ja tobie nie Orysia!

Антосьо і в кулаки вже наплював, щоб так і трахнуть, та ввійшла мати.

— Що? вже заходились воюваться? — заговорила вона.

— А чего ж они, дряни, смеют возвышать свой нелепый голос против меня?

— Так як же з тебе не сміятись? — каже мати. — Ти подивись сам на себе! — і засміялась.

— Tu quoque, Brute! (І ти, Брут) — Заговорив Антосьо й додав, — а разве я сам на себя стараюсь? Если я смешной, то вы с себя смейтесь, что так меня убираете.

І став ходить по хаті та руками розмахувати. А мати думає: що це він каже? квакай, брусе, чи що?

— Як не буде мені сюртука, — почав далі Антосьо, — то хату рознесу. — І стукнув кулаком в стіл.

— Не рознось так скоро, — заговорив о. Яким, — ввійшовши знадвору, — бо це хата моя; а я тобі що винен?

Сироти вже жили на подвір'ї, там була стара хата. Та о. Яким був як і одинокий, то вони все в його сиділи. — Наче йому смолою губи заліпив, так Антосьо змовчав. Та не перемінив своєї постанови, шоб сюртук справили, та ще не абиякий, а суконний.

— Де я тобі возьму тих грошей? — сказувалась мати.

— А меня где взяли? Там и денег возьмите. Плюне мати та й піде. А Антосьо знов:

— А когда мне сюртук справите?..

— Оце біда мене спала, — каже собі стара… — Ото понаучувались! цур йому з такими школами! Недаремне мої покійні татуньо — хай їм царство небесне — було кажуть, шо в одній хаті житиме кіт, миша і собака. Оце ж так воно й є!

Вже недалеко було до первої пречистої, а сюртука Антосьові все не було. Далі паніматка зібралась і поїхала до міста, й набрала свому синові на сюртук і на все, що треба.

Як розприскається мій Антосьо! Е! як та вода на лотоках бурлить, що ні спинку, ні гаманцю не має…

— Как можно? как можно? — гука. — Им, — ніби дівчатам-сестрам, — то вон что понасправляли, а мне и сюртука хорошего не хотите! Так я себе сам…

— Ну й сам собі справляй, — каже мати, — аби-сь тільки мав за що.

— Найдём! — озвавсь Антосьо.

Приїхали кравці; Антосьо як не той — тихий, смирний, що куди. Так і до Крутих поїхав, що наче другий розум вступив йому в голову.

Ще серпень був, як Антосьо забаг: їхати та й їхати до Крутих.

— Що тобі такого, сину? — каже мати, — ти ж ніколи так не рвався з дому; а було аж після пречистої, — після другої вже.

— Е! — озвавсь Антосьо, — тоді то старших боявсь, тощо; а тепер чого бояться, коли сам старшим буду! Як спізнюся та пропустю, то хай йому цур! лучче вже й не являтись. В четвертім класі, — каже, — не те, що в других, — хоч півроку пройде, все поповниш; тут все по-латинськи та по-гречеськи. То коли його вивчити? — От так він говорить, а сам собі дума: — Добре перед жінкою й тумана перти, бо не поправить.

— Бідні діти! — подумала мати. Добре мої татуньо розказували, що то будуть не ученики, а мученики! — І почала в дорогу рехтуватьсяся.

Був вересень на початку; сонце пекло, аж шкварчить; по узгір'ях всяке зело пожовкло; а з-за гори підіймались хмари — на дощ збиралося, кожен знає.

В цю саме пору в Крутих на тім плацу, що коло Пйотрової, стояло скільки четвертокласників — все в новім убранню, і паличками землю копирсали, й Антосьо межи ними. Сюртук на ньому новий, роксаковий — поли аж по кістки; шаровари черкасові, на стременах і напруджені, хоч смичком поводь; кашкет новий з китицею; жилетка шовкова в квітки й чоботи на рипах ваксовані.

Наче сумували четвертокласники, бо мовчали, а на виду не сум видно було; всім очі світились, як каганці.

— Жаль, — каже один, — що ми не вкупі живемо!

— Жаль, — каже другий, — а добре було б!

— Та що жаль, то жаль, — озвався Антосьо. — Ходім же з жалю та вип'єм!

— Ходім, — заговорили ті. — Й пішли вниз, униз, та й до Пйотрової.

Вже й "кози", як звали второкласників тощо, поназ'їжджались, та ще класи не починались, не було й журнала в станції, то дітвора й хати не держалась — розбрелись, хто куди попав.

— А де були? — запитає старший, як ще й запитає.

— До міста ходили, — відкажуть і покажуть папір чи "цизорик", що колись купили, аби старшому очі запхати.

То й тепер нікого з малих не було дома — ні духу.

— Так і треба, — кажуть четвертокласники. Антосьо зараз пішов у пекарню і просить хазяйку.

— Чи не можна б, щоб Мотря пішла до Кромбера?

— Чого вам аж до Кромбера? — хазяйка каже.

— Вишняку! — з пишною міною відказав Антосьо.

— Та не можна від якого другого крамаря, а конче від Кромбера?

— А хіба ж ми що? може грошей не маєм? — заговорив Антосьо й вийняв з кишені капшук повний, грішми набитий.

— Ось! — каже, — дивіться! — І дав аж п'ять карбованців.

Кромбер — то був самий багатий купець в Крутих: винами торгував, а наливок і не було в його ніколи. Та Любораченко не знав, і хазяйка не знала, що є, а чого нема в його, бо то все голота була, що й не снилось їй луччого, як наливка.

Від Пйотрової треба було через яр іти, через два містки, а там ще степком поза домами, а там уличками та переулочками, доки на місто вийдеш, а Кромбер аж за містом жив, в поперечній перії, то Мотря таки ген-ген забарилась.

Четвертокласники тимчасом трощили кавуни.

— Може курку, або гуску? — питає Антосьо.

— Якби так через місяць, то недовго б їй заважати у тебе в скринці; а тепер ще домашні птиці небесні в пузі прелітають.

— То й не треба! Може меду? — каже.

— Нам і так солодко, — відказали.

Вже третій кавун доїдали; калюжі по всім столі, аж на землю тече; по хаті шкаралуп, як на баштані коло куріня; а що зернят усюди, то вже й бог забув.

— Нема вишняку, — заговорила Мотря, ступивши через поріг. — Та що ж ви наробили? — додала вона. — Де вам і ці пляшки поскладати, що на столі такі калюжі?

— Та клади де-небудь, — озвавсь Антосьо, — хоч і на кроваті тимчасом.

— А я, — каже Мотря, — взяла рому та вина; може віднести? я з такою умовою і брала, що як принесу, то щоб назад прийняв.

— Говори! ми його приймем, що й сліду не знайти. Поклала Мотря пляшки на кроваті й взялась прибирати на столі. Антосьо склянку витирав, а тих два четвертокласники поглядали один на другого, то на ті пляшки. Через годину в Пйотрової вже співали.

— Позич мені, брате, скільки карбованців, — почав далі один з гостей просить Антося.

— А скільки тобі? — Антосьо каже.

— Та так з п'ять, абощо.

— Нема п'яти, — Антосьо каже, — десять, коли хоч, дам.

— Давай уже й десять, що робити з тобою? — каже той.

Поліз Антосьо до капшука, а той другий четвертокласник дивиться, і йому аж очі забігали.

— Та не давай йому, — каже, — а дай, брате, мені лучче!

— Ні, ні! мені дай, а йому не давай, — озвався той.

— Не вір! не вір! — каже другий, — мені дай, а йому ні!

Антосьо все корпавсь у капшуці; далі вийняв цілу паку бумажок — все по десять та й по десять — і дав одну тому, що просив. Взяв той і почав чванитись:

— Бач, — каже другому, — таки моє цвіте, а твоє гниє.

— То позич же й мені, — почав другий, — коли йому позичив, хай не дражниться.

— На й тобі десять, — з пихою, як який мільйонщик, заговорив Антосьо.

— Оввa! — каже цей, — бач, і в мене є! Вип'єм же тепер за здоров'я Антонія Гервасійовича, що позичив нам грошей. — З цим словом налив склянку:

— Твоє здоров'я, Антоній!

Антосьо зав'язував капшук і не чув, а, може, до тої пори вже й вуха йому позакладало.

— Чуєш, Люборацький! — почав той.

— Га! — каже Антосьо.

— Дай тобі, боже, здоров'я!

— Дай тобі, боже! — озвався Антосьо. І цей хильнув та й налив і каже до того другого:

— А ти чому не п'єш?

Той мовчав. А на його беднюги надійшли, — спустив носа, як індик, губу відквасив, голову повісив та й сидить, лиш сопе.

— Чуєш, бра! — заговорив Антосьо, — чому, бра, не п'єш?

— Не хочу!

— Ти вже сердишся?

— Сердюся.

— Та за що ж?

— Як то за що? — каже той нахмурений, — чи ж я таки рівня тому, що ти й йому, й мені по десять карбованців дав? Хіба він тобі такий приятель, як і я?

— Ще більший! ще більший! — підхопив той і додав: — Люборацький! чуєш, Люборацький! — каже, — коли хоч, кажи в вогонь лізти — полізу! їй-богу, полізу! за тебе, братіку, і в огонь, і в воду — їй-богу! О, бач! — почав далі й поліз по кроваті, зняв образ, поставив на столі й почав поклони бити. Вдарив їх скільки й каже: — Заклинаюсь оцим святим чи святою, що тут намальовано, бо щось не добачаю, коли я не більший приятель для Антося, як той. Чуєш? — гука до того нахмуреного, — чуєш? їй-богу, правда! — й поцілував образ.

— Дурний ти, — заговорив той, — хіба я тебе не знаю, що ти світовий брехун? От коли я не брехун, то так що ніт! І присягну, що ніт. — І собі збирається лізти, та Антосьо придержав його за полу, каже:

— Вірю! їй-богу вірю! От на тобі іще десять карбованців, бо я тобі вірю.

Взяв цей і каже:

— А я таки поцілую святого Миколая, що з мене луччий для тебе приятель, як з отого сучого сина брехуна! — й поліз здіймати св. Миколая та ставити на кроваті. — Бач, — каже до того, що вже клявся, — все-таки моє цвіте, а твоє гниє — ось уже друга! — Із цим словом так тикнув під ніс бумажкою ніби, а замість неї кулаком, що той аж на ногах не встояв, а мусів присісти. Та не зважив на це, а заговорив до Антося:

— Так! — каже, — то ти… Не брат же ти мені! На тобі й цих десять, що вже-сь дав. — І дає йому позичені гроші.

— Не беру я, — каже Антосьо, — я ж тобі позичив.

— Я не хочу; возьми собі назад. О! бач! — каже далі, піднявши руку над головою, — о! бач! —Із цим словом поклав бумажку на стіл, і разом зо всієї сили вдарив кулаком.

— Та я не беру, й не бачу, — каже Антосьо, — хоч і за вікно викинь. Я ж тобі позичив? Ти ж мене просив?

— Та я тебе просив, щоб нарівні стали з тим сучим сином, що он до образа пнеться, та не може зняті!.

Той і справді топтавсь по подушках, стогнав, а св. Миколай все на гвіздочку висить.

Почувши ту мову, Антосьо приступив до його й тиче в руку ще десять карбованців, і юрка, що "сховай, аби той не бачив". Повеселішав неборак, побачивши, що таки "не гниє його", що таки нарівні стали, й почав запихати в кишеню обидві бумажки. Антосьо тимчасом налив стакан вина, випив і почав припрошати: — "пийте, браття!" — хоч тут був всього один брат, а другий все стогнав коло образа.

— А ти ж віриш мені, що я не брехун? — каже той, що присягався, — як віриш, то вип'ю.

— Братіку! — почав Антосьо, — братіку!... ш-ш-щоб мене грім побив, як не вірю. Та щоб я тобі не вірив, мому приятелеві? я? тобі? та я не знаю що!...

Обнялись і поцілувались. А той, що стогнав коло образа, мабуть, розсердився, бо разом як сіпне, то так і дав сторчака аж під стіл. Простягнувсь тут, поцілував образ і сунув його під кровать.

— Полеж,— каже, — ти там, а я тут трохи відпочину.

— П'яниця, сучий сині — заговорив цей, що клявся, 'як той заснув. — йому пити! йому... йому, — каже, — ет! що й казати! От коли ми, братіку, козаки, то так! Ми й ще вип'єм! А правда?

— Правда, — каже Антосьо, — правда, братіку! — І налив.

— Поцілуймось же!.. каже той, — поцілуймось!

Поцілувались і випили.

— А ти, сучий сину, п'янице! — почав все один до того, що лежав долі, — ти вже не п'єш? га? не п'єш?— і почав штовхати ногою. — Чуєш? будеш пити?

— Мбу-ду, — озвався той і завів: — в бездні гріховній валя-а-яся.

— Ти, сучий сину, не в бездні, а під столом! — каже цей.

А той все: — неізслідимую милосердія…

— Мовчи! — гукнув цей.

— Твоего… — співав той.

— Залиймо його, Антосю, хай мовчить!

— Заливай! — каже Антосьо.

— Я ромом, — каже цей.

— Хіба я що? — каже Антосьо.

— Не будеш сердитись?

— На тебе? я? сердитись? братіку! Лий, скільки хоч. Іще пошлю Мотрю, а ти лий!…

Взяв цей пляшку й почав лити тому саме в губу.

— Брр-бр! — почав той — бррр! всемирний потоп! Гвалт! — і обернувся потилицею до гори й маца попід кровать: — Святий Миколаю! рятуй! — А той на потилицю ллє та й ллє.

— Що ви робите! — почала хазяйка, — ото гарно! Й образи познімали! А! люде-люде! А поналипали! — ото! А той що робить? вже джмілів слуха? Гарно!

— Молчать! молчать! — почав Антосьо, — я тут хозяин.

— Такий мені хазяїн красний, що хазяйці й чарки випити не дав...

— Є! є! ще вип'єте й дві.

Через годину й хазяйка пристала до гурту, й всі разом співали. Та вже не тут, а полізли на горище, бо почала дітвора сходитись.

Не раз отак пили вони та приспівували. А стара Люборацька раз збиралась до міста: треба було Орисі хутро справити, — ще й не справити, а верх набрати, бо блам (міх) був готовий з Масиного хутра. То вже для Масі що іншого — для неї треба було й блам купити й накриття, бо вона старша; а Орися менша, ще й в переробленім походить.

Збиралась паніматка: й коні вже запряжені стояли коло порога, вже й пообідала на дорогу, — зовсім готово. тільки сісти. Коли до грошей, що в скрині були, а там щоб копійка!

— Нещастя моє! — заголосила. — А хто ж тут так господарював? — Найперше до Масі вчепилась: — то ти, каже, вкрала? — Та ця не далась: зараз відгризлася. Потім до Орисі, — ця плаче, присягається: — нащо мені? — каже.

— Чи не брала ти, дочко? — питає Теклі.

— Ні, мамочко, їй-богу ні!

— Не святі ж злізли з неба та гроші вкрали, — озвалась стара, — хто-небудь та взяв же їх!

А плачу було та клопоту, — не доведи господи! На Антося ніхто й не подумав. Далі до ворожки вдалися. Ворожила вона, ворожила, та й

каже: "таки з ваших хтось, та його нема дома: чорнявий, невисокий, ще молодий".

— То чи не Антосьо? — каже Текля.

— Де ж би таки Антосьо крав! — каже мати.

Проте, подумавши, порадившись, запрягли коні та й поїхала до Крутих.

П'ють четвертокласники, та кавуни їдять, та родзинки, та всякі ласощі; а Антосьо лиш погукує на менших: сбігай до міста! та бігай!" І цибухів накупив, і тютюну.

Хазяйка догадувалась, що щось-то воно є, та не сміла сказати ні старшому в очі, ні смотрителеві, бо як неправда, то буде їй лихий світ. Як тут Люборацька — рум, як пить дало.

— Що мій син тут поробляє? — питає.

— П'є та гуляє, — відказала хазяйка.

— А де його скриньочка?

Показала хазяйка, — скриньочка стояла й не замкнена. Коли до неї, а там всього-навсього п'ятдесят карбованців.

— Бідна ж моя головонька! — заголосила мати, — ото шатнув!

— А скільки було? — питає хазяйка. Вже догадалась.

— Та вже! скільки не було, а назад не вернеться. Як прийшов і Антосьо з класу. Напалась мати на його; лаяла-лаяла, а він і губи не роззявив. Аж напослідку каже:

— Ото треба було справити мені сюртук.

— А ти ж справив собі його?

— Ніт, — відказав Антосьо, хлопнув дверми й вийшов.

Так мати й поїхала, що він і не показавсь їй на очі.

Бідна мати! виїжджаючи, ще просила хазяйку, щоб не розглашала: — своя праця, каже, своя й дитина. А як треба буде Антосьові грошей, то вже будьте ласкаві, каже, до п'яти карбованців не позичайте.

Розсердився Антосьо, що мати крадені гроші одняла, й хоч присилали за ним підводу на різдво, не поїхав додому.

— Що мій Антосьо там поробляє в чужині, — згадувала мати на багату кутю за столом, — чи має хоч хліба доволі?

А Антосьо й вухом не вів: підцапивши гроші, порозпозичав, а після лиш відбирав та гайнував. І на великдень не поїхав. Та на цей раз мати вже не посилала підводи від себе, а просила о. духовника, як їхав за своїм, то щоб і Антося привіз. Та дарма, — Антосьо й не подумав їхати, а поїхав тільки сам духовниченко. Син сердився, що мати крадені гроші відібрала, а мати бідкалась, побивалась: і сорочечку синові, і грошенят, і маслиця, і медку — всього посилала, аби тільки брав духовник. А духовник був чоловік, яких рідко, то й набере для Антося повну бричку, що й сісти нігде було.

— Чому додому не їздиш? — питають Антося камбраття вже перед другими вакаціями.

— Як мені їздить на чужих? або й на своїй тарадайці? Як пришле мати коляску, то поїду.

Люборацька й справді купила криту бричку на ресорах; вже сподівалась богослова, бо це курс кінчали, то готувала придане. Антосьо довідався, то дув на коляску.

— Доки не пришле коляски, то — сучий син, коли поїду!

— Та поїдеш ти й верхом, пішки коло палички, як стара матиме розум та нічого не пришле; або й пришле, як до других сиріт присилають, підводу з торбинкою на плечах, щоб дорогою не боявсь.

— Та я не Люборацький, коли поїду, як не в колясі.

Таку розмову вели четверті класники вже перед публічним екзаменом, перед "промоцією" в семінарію. Через день і списки прочитали, й Антося назначили в семінарію; кому й похвальний лист дали — такий розмальований та золочений, і Антосьові дали його.

Ідуть собі купами — то ніби семінаристи, то вже третьокласники, то четвертокласники; гуторять собі йдучи: як хто зодягнеться дома, бо вже в вищім класі буде; а семінаристи: як то гуляли б, якби не чортів екзамен в Кам'янці, що без його не пустять в семінарію. А попереду всіх їде віз-літерняк чорними волами.

— То це до тебе коляса! — каже один Антосьові.

— Може до тебе, то так; а до мене приїде четверня "лихих".

Так сміючись, наздогнали й ту хуру. Аж вона і насправжки до Антося.

— Ворочайсь додому! — гукнув Антосьо, — скажи, хай колясу пришлють.

— Хай уже завтра, паничу, — озвався чоловік з воза, — хоч дайте волам відпочити.

До вечора та через ніч Антосьо роздумав, що доведеться пішки йти, коли не поїде волами; то й намовив чоловіка:

— Проси, каже, мене: я буцім буду не хотіти, а ти все проси; то я й поїду, буцімто твою волю вчиню. А за це тобі дорогою — знаєш!...

Саме як зійшлося камбраття зо всієї "цеї магали", а хто і з тієї, щоб поглузувати з Антосьової коляски, як входить його хурман, кланяється чуть не в ноги, просить, молить:

— Їдьте, паничу!

— Та їдь уже, — кажуть камбраття. — Тут сорома жодного нема; хто знатиме дорогою, що то Люборацький іде, той самий, що на колясу засідав? А ти ще в сорочці їдь, то кожен подумає, що який шляхтюга в поле, або до млина. Ще й соломи наклади в драбини, то й поїдеш, як в колясі: ні стукне, ні гуркне.

Трохи посперечавсь Антосьо та й каже:

— Через вас, браття, тільки поїду та через просьбу цього чоловіка; а без цього — сучий син, що ні ногою з місця!

На розпрощання поставили могоричу: той злотий, той два і зашуміло в голові. Почувши хміль, хлопці роз'ятрились — тільки б гуляти! та де в біса грошей взяти?

Якби до кожного підвода була, то ще півбіди-лиха; а то лиш до Антося; а мати всього тільки карбованця прислала, щоб на дорогу було, а довги, на случай будуть, то просила духовника поплатить, як свого братиме з шкіл. Та Антосьо не задумався. Кинув оком на свій похвальний лист, що лежав на столі, і каже: "ось гроші!", схопив його в руки і аж головою струснув та й побіг з хати.

— Куди ти? — гукають.

— Пождіть минуточку, а я вернусь з могоричем. Не могло цим і в голову зміститись, як Антосьо через похвальний лист на гроші розживеться; а він потяг просто до Кромбера. Поздоровкавшись з купцем, як годиться, Антосьо почав:

— Пані Орун! я в вас не раз грішми сипав, то ви вже знаєте, що я на копійку не жаден: маю, слава богу, не одну тисячу. Та ось що: перевели мене, бачите, в Кам'янець, то треба гульнути, а в мене, як на те ж, ось один карбованець в кишені. Цього мало й на закуску. Так будьте ласкаві, дайте мені вина на п'ять карбованців та ще й з десять карбованців грішми. Не сьогодня-завтра пришлють за мною підводу, то я вам віддам та ще й дам вторгувать; бо до мого сусіда приїхала підвода, то привіз звістку, що моя сестра віддається, і на вино мені гроші пришлють, щоб до Балти поїхати. Так я і в вас Балту знайду.

— Хіба в Балті луччі вина, — почав купець, натягаючи пейси, — коли самі балтянські купці в мене вина беруть?

— Та я це добре знаю, тим і кажу, що в вас Балту знайду.

— Ще лучче, як Балту, бо вони беруть, що мені не годиться, — заговорив купець

— То вчиніть же мою просьбу, —просить.

— Гм, — подумав купець.

— Коли ви може це або те, — бо яких людей в світі не буває, — то я вам дам свій білет в застав. А ви добре знаєте, що мені без білета з Крутих не виїжджати.

— А покажіть той білет, — каже купець

Антосьо вийняв з кишені похвальний лист, розвернув і дав.

— А який же він мальований! — каже Кромбер. — Чого в вас такий мальований білет?

— Бо це вже білет мені аж до Кам'янця, — озвавсь Антосьо, — з ним маю явитися перед самого архирея, а без його і в Кам'янець не пустять.

— Ну! хай же він у мене полежить, а ми ходім до льоху.

— Дайте, — озвавсь Антосьо, — я його заверну в що, бо знаєте, перед архирея з ним треба являтись, то щоб чистий був.

— Та хіба я його дам дітям бавитись?

— Та воно так, а все ж безпечніше.

— І то правда, — озвавсь купець. — І вдвійзі завернули його в лист паперу. Кромбер заховав його в комоду, і пішли в льох. Тут Антосьо розпечатав одну пляшку вина і розпили, — каже: за мною хай буде.

Через півгодини чи що у Пйотрової такий гомін піднявся, що куди-куди!

Погуляли на прощання — добре погуляли! І Антосьо, паличкою вимахуючи, поважно пішов з компанією через місто, начеб "на ту магалу", ще й Кромберові що на рундуці ходив, вклонився, думаючи: "Оставайся здоров з похвальним листом, а я за якусь копійку з твоїх карбованчиків ще й на дорозі десь вип'ю за твоє здоров'я!" — Серце йому тьохкало, та аби за місто.

Оттак ішов Антосьо, виштатуваний на останній ґудзик, а за ним тихою ступою чорні воли в возі, набитім соломою в драбини, і гейкав чоловік.

XII

— А в нас, паничу, оце колись весілля буде, — заговорив хурман, під'їжджаючи під Солодьки.

— Яке весілля? — питає Антосьо лежачи.

— Та був архирей, то обіцяв прислать богослова.

— Як то?

— Та так: був у церкві, панни під благословенство підійшли, він і питає: то це ваші сироти? — Це, — відказав благочинник. А о. духовник, кажуть би то й попросив, щоб жениха, мовляв, прислали; архирей, мовляв, і обіцяв.

Антосьо слухав цю мову, а вона йому й голови не держалась: он по жнивах до Кам'янця на екзамен, то не до весілля.

— О. Яким вже й не перевозяться, — заговорив далі чоловік.

— А як же? — запитав Антосьо.

— Та так. Доїжджають з тієї парафії. Кажуть би-то, подали прошеніє назад на своє місце.

Справді, о. Яким як почув, що архирей обіцяв жениха, то й не став перетрясатись; а що перевіз — тут було, а решта й на тій парафії: що ж, — думав, — не встигну перевезтись, а там і вибирайся. І вже сидів, як горобець на колі, поки не зженуть.

Настала перша пречиста. День був чудо що за хороший: сонечко гріло, легенький вітрець подихав, на небі ні хмариночки! Селом дівчата все в квітках та в білих-білющих вишиваних сорочках. Якби це в гетьманщині, то співи не вгавали б, а там цього немає: ходять, жартують, сміються, — здорові, то й веселі; хороші, то й щасливі.

А в двірку паніматки Люборацької, як на похороні; тільки гуси кричать під порогом та чечуга реве. Іноді вийде дівчина-наймичка, "гиля!" крикне і побіжить через подвір'я. О. Яким ще з церкви не вийшов; Антосьо ходив по хаті та люльку курив; стара також у церкві була; а Мася з Орисею гиркались, — та каже: "тобі жениха пришле архирей", а та каже: "тобі".

А селом невідомий іде, точка в точку коробейник: і на тім'ї йому розділено, і потилиця підголена, і в китаєвім ормяці, в личаках; через плечі, замість коробки, чамайдан висить невеличкий; борода тільки пухом поростала, а в руках палиця далеко довша за самого.

Збіглась в гурт дітвора, хто був на вулиці, а хто й з дому вибіг.

Мовчав він, то дітвора обісмілювалась, і підійшли до його ступнів з-на десять.

— А где ваш поп живет? — поспитав він.

— Он! он! — показала дітвора. Назустріч люди з церкви йшли, і кажуть.

— Панотець у нас доїжджає; а живе на парафії вдовиця. Он і двірок! — показали. Невідомий потяг далі, а люди своєю дорогою.

О. Яким тільки що відпуст прочитав, не вспів і поздоровкаться з попадею, як той чоловік суне через поріг; разів з-по десять перехрестивсь в обидва кутки та й питає, показуючи під грубу:

— Чи можна чамайдан вон туда?

— Можна, — озвавсь о. Яким. — А ти купуватимеш що, чи так звідкіль бог провадить?

— Увидишь, — відказав він, розпрягаючись, гримнув чамайданом об землю і ногою підсунув у куток; застогнав і каже:

— Теперь, бачка, позволь рекомендоваться.

— Изволь, — озвавсь о. Яким.

— Честь имею рекомендоваться. — Тульской духовной семинарии кончивший курс Тимоха, Егоров сын, Петропавловский.

Глянув батюшка на свою жінку, а паніматка на свого чоловіка і ждуть, що далі буде.

— Точно отрекомендовался, как єсть. — додав Тимоха, — не сомневайся, бачка!

— Как же ты попал к нам? — пита о. Яким.

— Владыка, значит, дядька мне, так я и прибыл. Он изволил послать меня сюда женихом. Вот те и билет…

З цим словом вийняв папір із бриля і подає.

— Эта деревня, ведь. Селедки зовется, — додав далі Тимоха.

Не втерпіла попадя, зареготалась і пішла в валькир, як там звуть.

— Ишь, баба! — каже Тимоха. — зубы скалит) — і додав: — У тебя ведь, бачка, девки-то есть?

— Та єсть же.

— Нутка выводи! Аль нету! дай одеться.

— Изволь, одевайся! — озвався о. Яким, і дума собі, — що то з цього вийде?

Сів Тимоха на помості і став розмотувать волоки; скинув личаки, далі ормяк, зоставсь в одній сорочці. Тоді до чамайдана, сюди-туди потяг ремінячча і вийняв чоботи та й взувся: за тим сюртук вийняв і решту вбрання; вдягнувшись, як належить, попросив гребінця. Дали йому гребінця. Як зовсім причепурився, тоді каже:

— Ну! теперя что? брав молодец? Нічого собі, — озвався о. Яким.

— Вестимо ничего! А девкам-то твоим полюблюсь?

— Це вже побачимо.

— Нутка показывай их и побачим. Мой дядя, владыка то-ись, изволил похвалить их — хороши, мол, бери, — говорит.

Відхилив о. Яким двері в сіни і гукнув;

— Ганно!... і ти, Мотре! ходіть сюди!

— Вот и девки, — каже він Тимосі, як ті ввійшли.

— Это ведь служанки-то?

— Тебе ж девок нужно было?

— Нету! ты мне поповен покажи!

— А то в нас панянки звуться!

— Так панянков показывай! Всё одно — хлеб и пирог.

Зареготали дівчата і пішли в пекарню, а о. Яким у валькир.

— Гей! дівчата! — сказала паніматка, як ото пішла в валькир регочучись, — вона аж до сестрів прийшла. — Гей, дівчата! — каже, — прислав вам владика богослова!

— С-с! — засичала Орися і закрила лице руками, а Мася байдуже.

— То не для мене, — каже вона. — А гарний він? — запитала.

— Такий гарний, що куди! — заговорила паніматка, — ось ідіть подивіться.

Кинулись вони всі три — бо й Текля побігла — і дивляться в двері. Тимоха якраз личаки скидав.

— Оце-о? — питає Мася.

— Він самий, — відказала паніматка.

— А хай же йому все зле та нехрещене!.. оце богослов?

— Таже богослов!

І почали кихкать всі чотири.

— Це твій! — каже Маси Орисі.

— Ні, це твій, бо ти старша, — озвалась Орися.

— Ні, — показала паніматка на Теклю, — це її буде!

— А хай він скрутиться! — озвалась ця, — це Масин! а я ще мала.

— Ні, твій! — озвалась Мася, — а я за богослова не піду. — Засоромилась Текля і пішла, а ті регочуться. Як чують, о. Яким іде. Вони й шурнули далі, аже не потовпляться в двері.

— Куди ви? куди? — заговорив панотець, — прибирайтеся-но та виходьте!

— Що там таке? — заговорила стара, йдучи насупроти.

— То архирей богослова прислав, — каже о. Яким.

— Господи, слава тобі! — заговорила вона, хрестючись, і додала: — покійні татуньо було все кажуть нам: якби ви, діточки, в монастир пішли, то лучче б було: зійде син божий судити, то з чим перед його станете? От і я вам, діточки мої, раяла б у монахині. Що вам з того віддання? отак бідувати, як я? Та ще якби лиш це! А то смерть зближається, а я ніколи за тими клопотами не вспіла і богу щиро

помолиться. Господи-господи! — закінчила, — не дурно покійні татуньо було розказують, що женські душі скакатимуть у пекло, як іскри з кременя від доброго кресала. Абож, дітлахи не допечуть? Проклинаєш, то й пробиваєш дорогу в пекло, та ще й на саме дно. Господи-господи, прости мене! — заговорила далі, звівши очі догори.

Довго панянки не хотіли виходити, а найбільше Мася; та о. Яким як почав, як почав, що так не годиться, бо прогнівите владику, то вони й почали збиратись.

— Я вийду до його, — каже Мася, — але чорта з'їсть, що за його вийду!

— А я, думаєш, вийду за його? — каже Орися.

— Он хто вийде — показала Мася на Теклю, — бо й мовчить, — каже.

— Та хай він сказиться! — озвалась Текля. —Що вам таке сьогодні! — І знов вийшла собі.

О. Якима вже не було тут, як панянки отак гуторили: він пішов до Тимохи. Паніматки також не було: вона понесла закуску, та там і зосталась. Тільки поприходили дівчата з пекарні — Ганна й Мотря.

— То до жениха так прибираєтесь? — кажуть. — Бог зна що! От би й не виходили! — І почали приставлять, як він хрестився, як сідав, роззувався, прибирався — та аж покачуються від сміху. Ввійшов о. Яким.

— Та годі вам, — каже, — виходьте вже котра; ато він почина вже сопіти.

— А як зветься? — пита Мася.

— Тимоха, Єгоров син.

Аж душаться всі та пригадують.

— Чому не Єгорка? — одна каже.

— Та Єгорка єсть — Єгоров же син! Он чому не Афонька? — І почала рохкати… Тимоха тимчасом затирав печену курку, що на стіл подали.

От вийшла Мася, що зоря зійшла. Само собою вона не думала вийти за жодного богослова, та за Тимоху й не кажи, а вийшла тільки, щоб вчинить волю о. Якима та не прогнівить владики.

Тимоха сидів в кінці столу. Як вийшла Мася, вклонилась, чи присіла — все одно, він схопивсь, аж стіл загрукотав, і прибіг до неї; так дивиться в лице, так заглядає; провів очима аж до ніг і пішов навкруги обдивляться. Спочатку Мася оторопіла, хоч і витресувана була, а тепер відійшла, крутнулась і пішла з хати, зажурившись.

— Brutal, — каже сама до себе і мало волосся не рве, що вийшла до його, та не кляне владики, ні! аж гілля гнеться!

— Ничего себе, — каже Тимоха, — только такая тощая, да, как видно, гордая. А покажи-ка, бачка, другую. О. Яким вже розсердився. Та ба! Чолом муру не проб'єш! воля владики, як смерть — ні відпросишся, ні відмолишся!.. І пішов він по Орисю, а Тимоха став серед хати проти валькирових дверей, заклав руки за спину і жде.

Вийшла Орися. Тимоха й цю обдививсь зо всіх боків, як кобилу на торзі.

— Эта лучше! — каже. — А покажи-ка третью.

Шурнула й Орися, тільки вітер повіяв.

— Та третя ще недоросла, — озвавсь о. Яким.

— Ну, так эту другую отдашь за меня?

— Та не мені ж з тобою жить, — заговорив о. Яким, — треба самої поспитати.

— Ну! так пойди и спроси.

Пішов о. Яким у валькир, а Тимоха став ходить по хаті та й думає собі: — ещё бы на неё, какую-нибудь девчонку, обращать внимание!

Все переговорив о. Яким, а того таки не добився, щоб дівчина сказала: піду. З тим і вийшов.

А Орися припала до подушок та плаче-плаче.

— Ну что? — заговорив Тимоха.

— Мовчить, — озвавсь о. Яким.

— Стало быть, моя; коли бы не хотела — сказала бы, а молчание — знак согласия… Поглянув панотець на свою попадьку, що тут же стояла, оторопівши, і каже:

— Що йому казати?

— Та я знала б, що казати, та владика, — відказала паніматка сумно.

— То бо то й біда, — каже о. Яким.

— Что ж? — заговорив Тимоха, — долго ль ещё?

— Тут нічого, — відказав йому панотець, — казав архирей, то коли береш, — я не перечу; аби дівчина пішла.

— Девчину-то не просить стать. Коли ты согласен, то завтра и к венцу.

— А сватання?

— Какое тебе сватанье? Повенчаемся и посватаемся.

— Та треба ж весілля справить.

— Мне весело будет с молодушкой! вот тебе и веселье. А я уж по белу свету понамаялся, не терпится ждать. Отдохнуть хочу.

— Та хоч музики найняти треба та людей зізвати; ми ж не в пустині живемо!

— Мы с тобой разве не люди-то? а музыка — чортова выдумка — и без нее обойдемся. Коли подопьем, то песенку сыграем; а ты поскачешь. Ты, чай, не плохой скакун? У вас, я слыхивал, хорошо пляшут. Покажешь мне свою пляску.

Скипів панотець — от би в морду заїхав! — та архирей прислав молодця, то й рука задеревеніла.

До вечора о. Яким порозсилав верхи, до кого з сусід було ближче, просить на завтра на весілля. Писать не було часу, та таки, правду сказать, в сільських панотчих і чорнила не водиться. Як треба що підписати, то дяка посилають; як тут висохне, що й окропом не розведеш, не то горілкою, то до двора посилай. І о. Яким — раз, що не

мав часу, а друге, що чорнила не було, — ні до кого ні слова не написав; а тільки розказав посланцям, як, що казати, та й годі.

Ніч панянки пропиділи над прасуванням. Для Орисі і води не треба було: слізьми сприскувала, аж їй очі почервоніли.

Ні до кого не пристає так ота приповість: "знайся кінь з конем, віл з волом", як до подолян: там як їздять в гостину, то піп до попа, дяк до дяка, пан до пана; лиш оті скарбові лушпайки лізуть на світло, як тьма. Цих всюди повно, бо голодні. Тим-то всі так падкі на оказії. І вже як де лучиться весілля чи празник, чи що, то гостей настягається, що й голці не впасти. І тут так було. Хоч о. Яким і не всім, а лиш кому-не-кому дав знать про весілля, і то до кого ближче; а чутка — не конем же їй їздити! — прогула долинами та поріччям, наче її вітер розніс, наче її сном навіяло. І на другий день, ще далеко було до захід сонця, а вже давно подвір'я повне було, і тік повний — всюди брички, всюди коні; в хаті набито, аж плече в плече труться. Між всіма Антосьо дибав, що той журавель, та начеб вуса підкрутював, хоч йому під носом ще й не світило, як то кажуть. Маніжка на йому біла, вигладжена, аж полискується; жилетка пікова з синіми квітками і блискучими ґудзиками; сюртук чорний суконний і шароварки якісь смуганисті на стременах. Сам брови нахмурив, задер чуба догори і з глибокодумною міною штовхається то з хати, то до хати; там гукне, там кашляне, а до гостей щоб словечко промовив, хіба: "да!" — то осміхнеться і пальцем попід ніс, наче вуса прогортає.

— Що це так довго нема з Кукілівки? — почав він, зустрівшись з матір'ю коло вогню, що на подвір'ї розклали.

Пекарні з панотців тісні, то на кожну більш-менш велику оказію вже страву готовлять на дворі.

— Та дай мені чистий покій! — озвалась стара на слова Антося. — Я не маю коли і в голову пошкрябатись.

— Та що тут — не маю коли! — каже він. — Та це ж непорядок, як не буде о. духовника.

— От поправ півзиня під носом! Ще-сь до того не доріс, щоб матір навчати.

Відкашлянувсь Антосьо раз і другий голосно та й потяг на тік, наче йому там єсть діло, а справді то так собі, аби ногами виробляти, бо любив, що як шароварки на стременах, то якось шарпає, як ходиш. А він не жалував натягти їх — хоч смичком води, як по струнах.

Незабаром приїхали і з Кукілівки аж двома бричками: на одній о. духовник з сином-попом і онуком-четвертокласником, на другій його невістка з дітьми; між другими була дочка літ чотирнадцяти або й менше— ще вчилась. Пішли ці до хати, а Антосьо став порядкувать, де брички поставити, що коням їсти давати.

Тимчасом клуню вже давно причепурили: оббили килимами тощо, і там музики грали таки свої сільські, бо чехи, що послали за ними верстов за двадцять, ще не приїхали. Як заграли музики, то з хати так всі й висотались, та в клуню. Той тільки й остався, в кого або чарка в руці була, або закуска на видельцях. Між другими зостались і Кукілівські: хто ходив, хто сидів коло стола, а Галя — внука о. духовника — сіла на скрині коло порога; в хаті душно було — то щоб провівало. Під стіною коло вікон оперся Антосьо плечем і з неї очей не зводить: дивиться та й дивиться. Кортіло сердешного забалакать до дівчини, та з чого почати? А дівчина гарна. От і постебнував він через хату і сів непоодаль від неї на стільці; а душа аж тремтить, аж руки трясуться; далі й почав:

— А вы, панно Анно, давно приехали из пансиона?

— Juz tydzien minal — відказала вона.

— А я вот и не умею по польски,-каже Антосьо, пересуваючись з стільця на стілець-все ближче до дівчини.

— A ja po rosyjsku nie umiem, — озвалась Галя.

— Учитесь, — каже Антосьо. — Вас же там учат?

— Ucza, ta wszystko po polsku, — відказала Галя.

— И географию по-польски учат?

— Nie, my jeografii nie uczymy.

— А что же вы учите?

— Zakon bozy, pisac, haftowac, tanczyc.

— Вот я и танцевать не умею.

— Czemu z sie pan nie uczy?

— Ноги не служат, — відказав Антосьо.

Галя засміялась, і він засміявся та й протяг ноги, наче його дубом поставило на стільці, і поліз до кишені. Галя на все око дивиться, як хлопець пручається; а він вийняв здорову дулю червонобоку, обдув, бо в тютюні була, і подає дівчині:

— Prosze — каже

— Dziekuje, — відказала вона, взявши грушу, і завинула її в хустку.

Поки ж справлялась вона, то Антося і в хаті вже не було: чмигнув на двір, то такий радий-радий, що заговорив, аж наче йому в грудях ширше, аж наче світ перемінився. — Та яка ж вона гарна, — каже далі сам до себе, — їй-богу гарна. А добра яка! От, господи! — Так, балакаючи сам з собою, і не зчувсь, як опинився аж в садку; а там груші — рясоти, аж гілля гнуть, та пахущі такі! От і вчепивсь хлопець трясти; полупотіли червонобокі, а він ну вибирать, котра поміж всіх найкраща, щоб ще дать Галі. І знайшов таку хорошу — щоб де струпочок абощо: з одного боку жовта, а з другого рум'яна, як жива.

— Оцю, — каже, — понесу! О, понесу! — додав з жаром, — їй-богу понесу, і віддам. — І ну скакать на одній нозі, та все: бррр! бррр! бррр! І очі якось чудно вирячив. Подивившись збоку, можна б подумать, що хлопець здурів; а він зовсім не здурів — і не думав дуріти. То з радощів так. Брикає та скаче; ще й хвицанув скільки раз. А там, затираючи руки і якось особно, як тільки семінаристи вміють, осмішкуючись, потяг доріжкою до хати. Ще щось і приговорював до груші.

Прийшов хлопець до хати — нема Галі; то він на тік та в клуню. А вона тут, сиза горлиця, танцює та, танцюючи, блиснула оком на Антося, — ще й так любенько— далі другий раз, там і третій.

— Отже вона мене полюбила, — подумав Антосьо.— О! і ще глянула, — дума собі, — от і ще... їй же богу, полюбила. — І так зрадів, що чуть-чуть ізнов не почав брикать, та скакати, та хвицати. А з неї очей не зводить, і серце йому так і розпливається; а в руках груша аж помнякшала, так її наминає.

— Як би мені віддать її своїй Галочці? — почав далі роздумувать. Та прилюдне не можна, — думає собі.

А дівчині й покою не дають: тільки один пустить, то другий підхватить, і потрясла, аж вітер віє. Думав-думав Антосьо та й почав досадувати, що не вміє танцювать. От — дума — й шепнув би їй на ухо,

танцюючи: "вийдіть, я щось скажу", — а так що? другий треться коло неї, а я слинку ковтаю. Та й рванув зразу і подибав з клуні. Якби хто запримітив, то не що друге подумав би, а тільки що він або ключі загубив, абощо; та не до його було — і ніхто не завважив, як рушив він, як вийшов за клуню, озирнувсь на всі боки, похитав головою і пішов далі бур'янами, наче від людей утіка. Та куди ж це? — В кутку на току був льох, а над ним катряга чи половник; сюди-то побрів Антосьо. Була й друга, та він не мав охоти шукать, та й часу не мав.

Кожному відомо, що катряги низькі будуються, а долівка така м'яка, аж пухка. Отже це не заважало Антосьові. Прийшовши в катрягу, він закрив очі долонею, перекинув голову назад; постояв так таки довгенько, осміхнувся і каже: "ну от так!" З цим словом лівою рукою взявся вбоки, а праву відставив, як наче держить панянку, і ну витрясать польки, приграючи на губу: ти-ни-нн-ни, ти-ни-ни-ни. Упрів, засапавсь, та й ліг.

— Добре, — каже, — їй-богу, добре. Тільки видихаюсь, піду та так і втну з Галею. О! голубочко моя! серденько моє! гай-гай! — та і піднявсь, обтріпався, і став та й думає: чи йти, чи ще попробуваться? Ні, попробуюсь іще. — І почав танцювать

Потанцювавши довгенько, — вже наломавсь, — подумав і пішов з катряги. Та на самоті чого не вдаси? а в гурті, як не той. — І Антосьо так: сів, лише сопе та придивляється, як другі гасають. Серце рветься, та воно ж і мліє, як тільки подумає хлопець, що треба підійти, завербувати; а там ще й дивитимуться всі.

— О! господи! — заговорив Антосьо в душі, — чому в мене тієї сміливості нема? — І пішов знов у катрягу, і знов почав танцювать; аж кружало витоптав, танцюючи, на розсипчастій долівці. Та що з того? Так і день минув, і вечір настав, і ніч приходила, що Антосьо не відважився і ногою ступити. Як лягав спати, то найгірш печалував, що не віддав груші: вона б, зозулька моя, — каже, — із'їла б, осміхнулась би до мене;

а так... Господи-господи! — І почав їсти її сам, та ще й з таким смаком із'їв, який Галі й не снився.

Довго не спав Антосьо — все думав за Галю, а як устав на другий день, то наче в раю прокинувся: приснилась йому дівчина, що обіймала, що цілувала.

— Якби то наяву так! — заговорив він, хутко-хутесенько руками потираючи. — Якби то наяву так! А може це й мені, як Йосифові, откровеніє? — Тут уже не втерпів, щоб не порадуватись: став прямцем і почав підскакувать. Порадувавшись оттак, може, таки з півгодини, вмився, прибрався і пішов шукать Галі.

— А ви снились мені цієї ночі, — сказав їй Антосьо, знайшовши на городчику, що богу молилась.

Галя тільки осміхнулась і вже не кінчала молиться. І Антосьо осміхнувся та й дума: — чому тепер нема груші? от би і віддав. — І каже:

— Вы любите есть груши?

— Люблю, — відказала вона.

— Пойдём в сад, я вам натрясу.

— Dzienkuje bardzo, — відказала Галя.

— Пойдём! — попросив Антосьо, кивнувши головою. — А там такие хорошие груши! От пойдём! ей-богу пойдём! сами посмотрите.

Подумала Галя, подумала і пішла в садок. Зроду-звіку Антосьо не був таким щасливим, як тепер: наче його на небо несуть. Та не довго було це блаженство: як в пізні неділешні обіди, почали гості роз'їжджатись, і

Галя поїхала. До самого виїзду Антосьо держався її, як реп'ях; а як виїжджала, то вийшов аж до брички і стільки сміливості набравсь, що підсадив. Подякувала дівчина, як слід, а він тільки дивиться, наче душу свою випроводжає. В очах і радість сяла непритворена, і якесь сердешне тепло щире, і жаль, і все — навіть несміливість; губи усміхались і мовби кривились, язик щось би сказав, та слова завмирали, чи лучче — нічого було говорити.

Наче спустіло обійстя, як виїхали кукілівські — не для всіх, а тільки для Антося: і сумно йому, і чудно; і щось би робив, і кудись би пішов, і щось би говорив. Так аж тремтить балакать — в грудях широко, та наче горло вузьке, наче нема до кого слова промовить, хоч гостей ще повнісінька хата.

Днів через два по весіллю Люборацька виряджала зятя під рукоположения в Кам'янець; дала йому грошей і всього, а Орися велику пухову подушку і одіяло. Та не сам Тимоха поїхав, а поїхав і о. Яким за парафією, і Антосьо в семінарію. Випровадили їх хлібом-сіллю і зостались дома самі свої.

— Слава богу милосердному, — заговорила тоді паніматка, — отже добре покійні татуньо кажуть було, що як бог дасть, то і в вікно подасть…

— І дав же! — озвалась Мася. — Не мав що!… Хоч би попович, як треба, а то рижий та поганий. Я б лучче втопилась, а за його не пішла.

— Ти вже й розв'язала губу, — заговорила мати.

— Або ж не правду кажу? — озвалась Мася. Орися щось хотіла відказать, та залилась слізьми, що й голос завмер. Мася сіла, надулася; а стара каже, зітхнувши:

— Недаремне мої покійні татуньо кажуть було: — в день радості возридаєте і восплачетеся! Так воно й єсть: щоб радіти, а у нас сльози ллються.

З тим і вийшла з хати. І Мася вийшла. Осталась сама Орися плачуща, та Текля ходила по хаті, — то стілець поправить, то пил обмете, то се, то те, — сказано, після людної оказії.

Минув день і не один, як згадала стара:

— Десь-то наші тепер обертаються?

Дочки зітхнули, та й тільки. Ніхто з них в Кам'янці не був, то й не сікались вгадувати, де б саме вони були.

— Мабуть вже дуже далеко! — заговорила стара, киваючи головою.

А вони в ту саме пору під'їжджали до Мальованої корчми, що стоїть на великім тракту аж за Шайгородом.

— То це Мальована корчма? — поспитав Антосьо.

— Це, — відказав о. Яким.

— А чого ж вона так зветься? — знов поспитав Антосьо.

— А он —хіба не бачиш-на віконцях помальовано. Дивиться Антосьо: на одній віконниці вітряк, на другій музики грають, на третій якийсь чоловік з рушницею вусатий, присадкуватий.

— Оце Кармалюк, — озвався о. Яким.

— От який він був! — заговорив Антосьо. А Тимоха, як неживий, мовчав.

Розпрягли коні і полягали спати.

Чи навмисне, чи несподівано Мальована корчма стоїть в такій прикметі, що хіба сліпий не полюбується. І Антосьо вийшов, — і сон його не бере, — став на порозі, взявся в боки. А справа і зліва ліс чорний та темний, грабина, як свічки, та ясенина, та всяке дерево — одно в одно рівне та високе. Легенький вітрець подихав і все те кланяється, шелестить; і наче тихий гомін розходився в гущині, і дзвони причувались. Де-де дятел довбав, жовна фітькала, туркала горлиця, припутень гув, та ще якась птаха тільки трр… тррр. Тут же зараз копи стояли; а по горі далеко за долиною, що стелиться перед очима, щось рябілося, і не пізнати, чи люди ходили, чи товаряка паслась.

Постояв Антосьо, полюбувався та й пішов в ліс горіхів шукати. Ходить, блудить, а в душі йому Галя, що та зірочка, сяє. Чи горіх знайде хлопець, чи китицями гордовину, все її згада: от би й дати, — каже. Вона б осміхнулась, заговорила; та розлучила лиха година.

І на бричці сидючи, те й робив, що про Галю думав і розмовляв сам з собою за неї і за себе. Нім до Кам'янця доїхали, то й посватався в думці і оженився.

Кінець першої частини.

Миргород.

ЧАСТИНА ДРУГА

І

Кам'янець, як глянути на його здалеки, стоїть в долині; а прийдеться їхати, то на горі та ще на якій горі! Думаєш, дивлячись: тут була колись-то кругла яма, та чиясь невідома сила провела пальцем краями і в тім місці земля репнула; середину ж зігнало докупи, а кругом став рів широченний та глибоченний. На дні річка потекла, Смотрич, як от Хорол завбільшки, і де-де реве по камінні. Понад річкою, де місця стало, люди, шо та мурашня, купки собі понагортали й живуть. Глянеш згори — голова закрутиться; глянеш знизу — шапка злетить. Що тісно, то інша хата прилипла до скали, як ластівчаче гніздо під стріхою, що потребує лиш півдаху: інша під камінюкою стоїть, як під полою в батька. Камінюка нависла, вкуріла, а хатина тулиться під нею, як сирота під тинню.

Смотрич обтікає город кругом, що з якого боку не їхати в Кам'янець, конче треба через воду: з Руських Фільварків і мосту нема; від цісарського (остріянького) кордону їдуть Підзамчем та крізь фортецю, а далі мостом, ще турецьким, кажуть. Тут і незавважно, що їдеш над безоднею, бо гора з горою тим мостом зведена, тільки вода шумить під ногами. Як їхати з нашого боку, то проїхавши підгорком — Польськими Фільварками, спускаються вниз та узбіччю, бо рівно не можна з'їхати, хіба впасти та вбитись.

Спустившись з гори, круто повертається соб — аж таки назад і ідеться попід скали. Цабе тут Смотрич тече, а за ним височенна самородня стоїть стіна-круча, що по ній тепер ступанка в город. Отак попід скали, як проїхати з четверть верстви, повертається цабе на міст, а за мостом соб. Тут, повище мосту, притулилась до стіни башта, а понижче, ступнів з двадцять від башти — Польська Брама: стоїть стіна мурована від скали до річки. В давнину вона і через річку йшла склепінням до другої башти, що й тепер стоїть на польсько-фільварецькім боці під скалою ж; та склепіння розвалили, лиш купа каміння, чамуром поспоюваного серед Смотрича стоїть, де воно впало. В стіні розвороття для брами, та самої нема, лиш діра та назвище зосталось. На стіні від мосту, справа від діри, католицький образ висить — св. Ганна; зліва була башта, а тепер руїни і в них солдатська

кашоварня. Оце все зветься Польська Брама. За нею в праву руку повз самісіньку стіну тепер ступанка в город, а просто проти брами дорога вилами розходиться: та віднога, що на гору, йде в город крізь Вітряну Браму, а друга йде долиною повз тепер пусту пороховню, що ген-ген стоїть від Польської Брами, і в город не виходить. Цю долину один інспектор семінарії прозвав Палестиною.

День був гарячий, сказано, в серпні; сонце пекло, наче думало ввесь світ запалити; ворони по скалах хакали, роти пороззявлявши; вітер — щоб дихнув, листя пов'яло. Саме в цю спеку котив віз за возом все з семінаристами — та не з правдивими, а з тими новаками, що мають їх приймати в семінарію. Цим речинець по п'ятнадцяте серпня, то й посипались, мов з рукава їх вив'язав; а старшим по перше вересня, то ті ще дома гуляли. Ідуть хлопці, позгорблювались; в очах безнадія світиться та переполох, а в душі дрижаки скачуть. Господи, господи! що то буде? — кожен думає. Кожному в голові був той екзамен, що як митарства, так його не минути, коли хочеш в семінарію.

Між всякими візками та бричками та бриками була і знакома троскочуща невидимка паніматки Люборацької — везла панотця Якима, пана Тимоху і панича Антося. Другі ж їхали, куди кому довелось: хто прямував у город, хто на Польських Фільварках оставався, а ці потюпали Палестиною. Тут непоодаль від пороховні дімок стояв гонтою вбитий, муром обмурований, причілком до Смотрича. Тут жив собі міщанин, що в його кватирував о. Яким ще семінаристом, то й послі заїздив, коли тільки доводилось бути в Кам'янці.

Отож і тепер причалив до старого знакомого, щоб і Антося тут поставити, і самому перебути, поки діло скінчить.

Від города і від Польських Фільварків тут височенні кручі понахмурювались, наче ждуть жертви і сердяться, що не хутко йде. Так би й сказав, що це ті самі гори, що одна з одною б'ються, як в казках кажеться; та як придивишся, то правду сказавши, це не гори, а наче в проваллі на дні вигнало гриб без хвоста. Люди знайшли його, та не

мігши нічого подіяти, як корпались йому на гім'ї, так і осіли, лиш краї де-де обколупали. А гриб тимчасом і закам'янів. Як не стало для всіх місця там, то хто слабіший був, скотився і осів внизу, де тільки вода ревла. Отож як на грибі Кам'янець, а в долині Палестина. В Палестині чимало семінаристів живало, та ще не поз'їздились, то Антосьо сам був, як палець: ні розказати, ні розпитати.

Отакомившись тут у Палестині, о. Яким і каже Антосьові:

— Завтра ж, як ітиму до консисторії, покажу тобі семінарію; а тепер, коли хоч, піди так, роздивися на город, а я ляжу, спочину.

Та Антосьо не пішов, тільки на двір вийшов і роздивлявся на гори та жахався, як люди лазили по них, ступаючи з прискалка на прискалок. Якби котре урвалось, то цілої кісточки не зосталось би. І аж серце хлопцеві завмирало, аж волосся їжилось, аж мало не крикне неборак, як хто схибнеться, а ті скачуть, як дикі кози, і гадки собі не мають.

Хто був у Кам'янці, той мусить знати Губернаторську площадь — штирогранястий пляц. На тім пляцу, як на пляцу, нема нічого, хіба який духовний до консисторії протягне та поліціян свариться; а по боках всякі доми йдуть: і малі і великі, і білі і сірі, і перисті; де пан живе, де простий міщанин, а так по один бік стоїть дворянське депутатське собраніє. Проти цього собранія по другий бік плану на розі довгий пльондрований (кількаповерховий) дім і за ним білу церкву видно з зеленим дахом — собор. Вікна в цьому домі на спіднім пльондрі бог-зна колишні, в двадцять чотири шибки, і рамці, хоч лубові, поперегнивали. Іноді тут, як в казані кипить, клекоче, і співи йдуть і сварки, і так крик та буркіт; а іноді — як у пустці, лиш вітер гуде. Як ідуть повз цей дім міщани, — а вони в Кам'янці все великої руки, до носа і віником не дістанеш: все їмосці, та єгомосці. І то єгомосць, що євреям воду попирає, а вони його без суду, без права товчуть; і то їмосць, що підтомлена, з дешевої, лягла під тином спочивати в будяках, — все їмосць, все єгомосць! Так, як іде повз той дім їмосць, найбільше єгомосць, то декотре нахилиться до вікна, крикне: "книш!" і далі потягло. То вже лиш дивись: з якого вікна,

що на переді, і виставиться з півкопи дуль під самісіньким носом їх мосці, піде свист, регіт. А іноді із вищого пльондра, наче голуб'яче яйце, так і лясне на тім'я, тільки бризки підуть. Хто ж то плюнув? В вікнах чимало, та ніхто на землю й не дивиться, а кожен своє діло робить: той пісню насвистує, той таки співа стиха, той гука до камбрата, що до половини в третє вікно висунувся; другий, видно, і вчиться. З цих ніхто не плював — і не питайся; то мабуть чи не з-під стріхи абощо, однак ластівки чиргикають.

Оце семінарія Подольська закону благочестія — бо там є ще й католицька, де, як каже простолюддя, "кнурики" вчаться (клерики). Найхутче по тім її пізнати, що учителі лаються, як солдатва, і кричать, лаючи, аж через плац чутно; та й по тім, що в Кам'янці все як не пан, то підпанок, і по-польски балакають; тут же хіба шляхтича приставляє абощо, щоб по їх забалакав, а все по-русинськи мішма з московськими словами.

З цього-то самого розсадника розсилають капусту по всій паланції. Сюди ж мав поміститись і наш Антосьо Любораченко.

— Оце тобі й семінарія, — показав йому о. Яким на другий день, і сам потяг у консисторію. А Антосьо був не з перших, що з'їхались для екзамену, а трохи чи не з останніх, то й прийшовши під класи, застав чималий гурток: хто з Шайгорода приїхав, хто з Дунаєвець, бурсачня з Бару; крутян було найменше. Хто сливи їв, виймаючи з квітчастої хустини, що прийшлась татові з церкви за шлюб; хто яблука витягав з кишені: гризне і закриється кулаком, щоб не всі бачили, як він запихається; бурсаки кукурудзу гризли. І всі, хто чим багатий — хто недоїдок червивого яблука, хто об'їджений качан кукурудзи, хто кісточки з сливок — складали на вікно купками, по рядам. Багатші дзьобали виноград, хто з хустини, хто з кашкета, і об'ївши грону, або складали переїди до гурту на вікно, або кидали через голову. Другий ще й оглядався, чи далеко впаде. Хто не мав чим горла заткати, бесідували один з одним або так на гурт, виймаючи з голови, як з мішка, різні штуки прошлого життя. Хто гірший боягуз, той балакав про екзамен, що

висів на носі, розпитувався, вивідував і зітхав голосно, наче позіхає, а в душі молився: "Господи, допоможи!" Антосьо, відома річ, пристав до крутян, та не мав чим горла запхати, то й почав теревені; чи вспів, чи не вспів він розказати, як вакаціювалось, як до Кам'янця доїхав, де живе — як щось іде — таке нечвидне, що й глянути гидко: на одно око сліпе, вид йому покрутило та повертіло; згорблене і все плечима зносить, наче що вбралось, мовляв, межи воші та й гризуть. Ішло воно просто до гурту.

— Куди! куди! — озвались баряни. — Мимо, пташка з закованим носом!

— Хто це? — поспитав Люборацький.

— Донощик, — відказали йому. — Еге? А як зветься?

— Робусинський.

— Я Робусинського зазнаю в Крутих. Цей там не був?

Не зразу відказали Антосьові на це запитання, бо не всі знали, проте відказав котрийсь:

— З рік, чи що.

— То це ж той самий! він у вторий клас пішов з Крутих. Тільки тоді він не був такий гидкий, як тепер. Що це? віспа його так поправила?

— Добра віспа! з руками! То школа справилась. Гей! хто зна? розкажіть, хай новий чоловік послуха та й знакомим передасть, щоб вся семінарія знала, що воно за чадо!

Вийшов один з гурту, хитнувся на стану, протер вуса — ті, що не було,— відкашлянувся і почав:

— То маєте, жили ми в одного столяра — нас чоловіка з вісім. Знаєте, зібрались всі своєкоштні, не бурсаки... — З цим словом мигнув він під бороду бурсака, що тут же стояв поблизу.

— Пашов! — озвавсь той і каже: — язиком мели, що хоч, а рукам волі не давай!

— Ой же, зозулько моя? А щурі смачні? добре наїдалисьтеся?

— Он кінчай, що почав єси! А це й сам дізнаєш, коли дасть бог, що й твого батька; вхопить.

— А твого вже вхопило? То мого не чіпай, бо битиму.

— Ну-ну! кінчай отам!

І той почав:

— Так, кажу (відкашлянув і сплюнув), зібралось нас вісім чоловіка своєкоштовників на кватиру до одного столяра. Всі, знаєте, хлопці ручі: чи в баштан, чи в яблука, чи вибити, чи випити — всі, як один. Радіємо так, що годі. Та не пройшло більш місяця, як тягнуть нас всіх вісьмох до інспектора, і він все нам розказує, що ми робили, що навіть думали зробити. Все знає!.. Що за чорт? Всі, здається, добрі, а один диявол єсть. Невже ж самих себе остерігатись? А про те ні гадки, що Робусинський через тин. Він вже й битий був за доноси, то закаявсь і притихло. Хтось-таки поспитав його: "чи не ти язика присолодив?" — та він руками й ногами відхрещується. Не дух же святий навіває інспектора! От ми й зговорились докопатись до донощика. Аж от кінчаються М'ясниці, настає масляна. Розпустили нас на масницю, а ми й завели вараниці і давай різати в мар'яша, в дружбарта, а хто й просто в візка. Не все ж,

знаєте, і в неба грати! Оттак собі гуляємо, а в суботу інспектор рум до хати — саме тільки обідати подали. Полякались ми, та дурно; бо пошукав він усюди — в скриньках, в кроватях, поза образи, а в шапку не заглянув, що висіла на цвяшку коло порога, то й не знайшов картів. З тим і пішов, тільки розказав, хто скільки виграв, скільки програв за масницю; хто в яку гру любить грати; накивав та й тільки. "Ні, вже! — кажемо, — треба зловити та провчити цю пташку з закованим носом!" Постановивши так та порадившись, на пущання посилаємо по горілку. Пішов той, а решта сидимо, очікуєм і тільки поглядаєм один на одного. Вареники, знаєте, парують на столі… От і живицю принесли. Телепнули ми по красовулі, не кожен і закусив, а декотрий і не обітреться, як під вікном застугоніло, занявчало.

— Єсть! — кажемо, та на двір.

В столяра було шість чоловіка челядників; ми й пообіцяли їм на могорич, як зловлять; а вони й зловили раба божого і волочуть до хати —оцього самого Робусинського.

— А! сучий же ти син! то ти так покаявся? Нап'яткуймо його! щоб і діти його знали, що за цяця був їх татуньо.

Як же? чим же? Хто радить пекти, хто щипати. А він, собака, тільки скавучить.

— Між нами, знаєте, був третьокласник — тепер він вже в четвертім класі. Цей, ні слова не сказавши, махнув у столярню і вніс політуру, а трохи чи не сирвасер в пляшечці з квачиком. Ми й наполітурували йому собачий вид та й…

— Цссс! — перебили з гурту. А то професора побачили і кинулись в розліт, як курчата від шуляка, лиш недоїдки свідчили, що тут були люди, та й добрі теребії.

Отта політура й поправила, мовляв той, Робусинському обличчя.

Так розполохані хлопці не кожен і пару собі знайшли, а більш того, що побрели поодинці, кожен думаючи, що йому здавалось лучче; а Антосьо згадав Крутянщину й давнє товариство з Робусинським, і те, як цей осиротів і мусів податись в бурсу, а пішовши, пропав. І жалко йому було хлопця, і злість поривала на ледачого; то мандруючи повз костьол, на Фільварки ніби, й каже сам до себе:

— Я б йому ще сіллю присипав, щоб знав, як язик присолодювати; та порохом натер би, — і показує руками, як то натирав би, прудко приговорюючи, — отак, отак, натирав би! отак, отак!

— Knysz tapat mysz, po-pod mury lapal szczury, po-pod dachi lapal ptachi!

Аж жахнувся, сірома, почувши цей крик, глянув — а то кричать гімназисти гуртом. Кинув він оком і на камінці, що наче навмисне лежали порозкидані, та соромивсь підняти і, щоб хутче збутись того глуму паничівського. не побіг би, полетів би, — так сором. От і постьобав неборак, понурившись, а серце йому як не вискочить. І Робусинського забув, а вже малювалось перед очима, як би він потовк гімназиста, щоб не чіпав… Як на те ж і гімназист попавсь йому назустріч в глухім проулку. Не думавши, не гадавши, ні слова не сказавши, Антосьо лясь його по щоці!

— Za co pan bijesz? — озвавсь той.

— Не прозивайсь! — гукнув Антосьо, та по щоці, та ще.

— Co ja panu winien? — кричить гімназист, вп'явшись Антосьові в барки.

— Еге! ти ще й спинаєшся проти мене! — заговорив Антосьо і так черкнув тим об землю, аж загуло. Дав ще скільки мордасів, — ви всі, — каже, — сучі діти, однакові! — та й чкурнув поза дімками. Хіба там зменшав бігу, де здибав кого. Обтріпавсь гімназист та й пішов; а Антосьо вибравсь у Палестину та й глянув тоді на долоні, що пашіли наче в лапки грався, і червоні були, як раки.

II

Незабаром після цієї штуки, проте вже вересень на дворі був, у Антося на станції сидів о. Яким і Тимоха — також вже отець, тільки отець диякон, і скілька семінаристів сиділо, що там же стояли. Вже й з полудня звергнуло, а вони ще не обідали: очікували на новаків, що були на екзамені — і Антосьо — та на консоляцію. От бажання кожному своє збулося: ідуть вони з екзамену, попід вікна тупотять та гомонять. Ніхто не обрізавсь, то всі раді, всі питають: — а я, чуєш, добре отвічав? а правда, добре?..

— Мене, мабуть, завернуть?

— Тебе щоб завернули!.. от мене — то так! — перебив другий. А третій:

— Чого б я хотів, щоб так отвічать, як ти! Тобі екзамен вдався якнайлучче!

Всі почувались, що добре "отвічали" та жоден не йняв собі віри і отак випитували один у одного, а випитуючи й у хату ввійшли.

— А що? — пита о. Яким Антося.

— Хто його зна! тільки-м так йому вирецетував, аж спасибі сказав.

— А! то добре: вже-сь ретор! Поздравляю. Весело Антосьові стало, та він і сам собі не доймає віри, чи тому правда і, не хотячи, осмішкуючись каже:

— Поздравляйте! а може ще доведеться утрясти з Кам'янця.

— Ні вже, — озвавсь якийсь семінарист. — Коли кажете, аж спасибі сказали, то за що б завертали! Вже-вже — "бургієць" з вас. А був і ректор?

— І архирей був, — вмішавсь один новак, радий, щоб і його поспитали.

— І архирей був?!

— Не хто й дякував Люборацькому, а він же, — додав другий новак. — Всі сидять підряд, як гуси при березі.

Ще цяя розмова велась, як уже казали давати обідати, а о. Яким, почувши, що ложками торохтять, моргнув, на кого знав, і опинились з-під стола та на столі повнісінька "воодушевлєнія" гранчаста пляшка й почалось "возліяніє" в честь свіжих горобців (реторів).

Від цього празнику почалось для Антося нове життя, вже семінарське.

По семінаріях всього три класи: низчий — реторика, вищий — богословія, а середній — філософія. Що в училищах четвертий клас, те ж в семінаріях богословія: і старші з богословії, й усе, філософія посередині: богословам не кориться, а над реторами не може старшинувати, хіба то десь; реторика те ж саме тут, що там перший клас тощо. Чи післатись за чим, чи що треба кому, то ким як не ретором? Старший же пішле, бо право має. а філософ попросить, і бідний ретор всім за попихача. Тільки тут все на ви: — а чи не пішли б ви мені туди-

то? чи не переписали б того-то? Все на ви, все делікатно, а не послухай, скажи: хай хто другий, бо я часу не маю! — то так і гримне: — бач його, горобець поганий! як розібрав! вже й послухати не хоче! я тобі хутко зіб'ю цю пиху! Ось побачиш!... То вже того й жди, що старший відлепортує в "місячних відомостях": "груб, неслухняний, по улиці ходить і пісні співа, де люди всякого званія, чину й покрою". То от тобі й халепа! Уряд так і загуде, наче бджола, як в улій стукнеш: — "ты, кажется, вон смотришь с семинарии? смотри!" — А кому таке по серцю? бився-бився, а на половині й втопився! То ретори й хилиться, як трава за вітром, та ще й не шелестить. Пішов би, поскаржився, то уряд може б що й поміг; та це вже значить бути донощиком, з начальством сходитись, підняти на себе всю богословію, або й цілу семінарію. Та-таки уряд там держить себе, що легше до скаженого вовка приступити; то нічого: куди вітер віє, туди лозі гнутись.

І Антосьо, бувши в реториці, хилявся, гнувся, світив в очі богословам, як і кожен; та йому дуже тяжко було з старшого попихачем стати; то світив він, як той місяць, що світить, та не гріє, — даремне, мовляв циган, у бога хліб їсть. Та й це не довго було, бо він тільки обізнавсь, зараз же пристав до музик, навіть туди на станцію перейшов, де самі музики жили. Ці не зважають уже на класи та на старшинство, а більш того, що заводять чергу і тим уже всі й посилаються, чия черга настане, як не знайдеться охочого, щоб заступив. От і зажив собі Антосьо вільним козаком та ще й весело. Аби тільки субота, то вже повна хата наб'ється послухати, як гратимуть; слухають-слухають та й іноді і складчина почнеться, — а там все піде догори ногами. Не коли ж частіш гуляють, як приїхавши з дому; в кожного свіжа копійчина, то перва шана товариству ніби, а справді шинкарям. І оце саме минуло для Антося перше різдво в семінарії. Додому він не їздив, бо далеко було; а їздив до дядька, до о. Якима, що сів на парафію миль за дванадцять від Кам'янця, як ото перевізся для Тимохи з Солодьків.

По ордані й посипали семінаристи в Кам'янець. На дворі мороз, аж голки скачуть, а вони сидять, позакутувані мамашиними хустками, в батьківських бекешах, понадувались, як сичі на сльоту, й кожен так

позира на людей, наче сам куди вищий від сонця, а всі — пилинка на дорозі, що вітер подме, — і де вона ділась, де відшукати? Ретор же як їде, то пряче носа, як гусак на холод; філософ виставить обличчя на весь вид; ретор дивиться, та не добачає, а філософ до всього придивиться, до всього йому єсть діло. Цей не промине й того пищика, що чеше, згорбившись, і вже не пам'ятає, коли саме змерз, відколи трясеться; — філософ подумає: "тікай, морозе, бо франт їде"!.. От уже богослов як їде, то не їжиться, як ретор; не позира, як філософ; богослов преважно розляжеться, підійме плечі, щоб ширші здавались, надусається і, як погляне на кого, то не хотячи і то наче дума: "от ощасливив!" — і знов нікуди не дивиться, тільки думає: — коли б хутче до кінця, та оженитись, та на село. — Зітхне й подме, що пара клубом піде, вдариться в плечі хурманові й покотиться по конях та по дорозі. А він погляне скоса й подума: — от так подуй хто, будь мудрий! — і ще подме. А хлоп'я ззаду йому вигне пузо вперед і собі дме: уф-ф-ф… І крізь штанята йому хвіст з сорочки теліпається, аж замерз підбійканий; проте й воно дме, та ще й як! дідьчий і батько так не подме!

Між другими всякими їхав і Антосьо, — хоча й ще ретор, проте сидів, як богослов, і позирав, як філософ.

Непоодаль від того дому, де вперве жив Антосьо, сюди до Польської Брами, стоїть дерев'яний дімок, а в йому, в кімнатці без помосту порозкидано, порозвертано і п'ять кроватів стояло, і п'ять семінаристів жило. По музикантських струментах, що тут висіли по стінах, зразу кожен догадається, що тут музики живуть: та струментів п'ять, а хлогпів лише чотири. Кого ж нема? Антося нема, тільки скрипка його на кілочку висить. Не мав, неборак, пудла, то возив її в хустині та в руках держав, як літом, а зимою, то припоручав кому, а сам з голими руками вирушав, — удовцем, мовляв сам. Так і тепер лучилось, то скрипка була, а скрипача нема.

— Коли б його принесло хоч на крилу вітренню, — каже один, походжаючи по хаті. А далі взяв та й ліг.

— Та вже не забариться, — каже другий. Третій мовчки струну ув'язував до скрипки, а четвертий лежав, читав та як жбурне книжкою під поріг, аж листки зашваркотали, й каже:

— Доїла ти мені! сучий син — як скінчу, доки житиму, і в руки не візьму, а як приторкнусь, то пальці поплюю і вмиюся. Тільки лежатиму та милуватимусь з своєю попадькою. — З цим словом обняв подушку, пригорнув до себе: — А! — каже з притиском, обернувсь до стіни очима, накрив голову подушкою та й заснув.

— Бач! як наш басиста розходився, — заговорив той, що скрипку прилагодював. — А чим то він кинув? — питає.

— Догматикою.

— Та кручена ж бо! А дай, чуєш тон!

Той встав, взяв флейту й подув. Третьому нічого не казав, а він сам взявся за бас і почав трюмкати. І врізали втрьох.

— Що ви! граєте? — гукнув, схопившись, той, що спав, і кинувсь до баса: — швець, — каже, — знай своє шевство, а в кравецтво не мішайсь! — І сів сам до баса, а той взяв кларнет. Переграли.

— Що за штука гарна! — каже скрипач, — та нема Люборацького.

А він і суне в двері.

— Га! га! — закричали всі чотири, перецілувались і почали: — а ну йому марш! — І втяли такого доскочистого, аж волосся їжиться.

Люборацький тимчасом роздягнувся, достав калитку з кишені і стенув щось у кулаку. Переграли ті, а він і каже:

— Спасибі! нате ж вам кому на живицю, кому дудку прополоскати. Та й я коло вас зогріюсь. — І дав півкарбованця.

Стали чергуватись, кому б піти. Антосьо хотів уже хурмана посилати, як входить бурсак.

— От хто піде! — каже басиста.

— Куди? — питає той

— По живицю.

— Ов-в-ві далеко! — озвавсь бурсак. — Аж у город?

— Ні! тут через п'яту хату.

— Давайте, піду; а за те послухаю.

Дав йому басиста гроші, а сам побіг: — почекай, — каже, — я зараз вернуся. І в ту ж минуту приносить пляшку: — на, каже, й посудину.

— От якої живиці! — озвавсь бурсак, — а я думав, що й справді живиці, та й думаю: де тут крамничка через хату, то я її не знаю?

— А хіба ж це не живиця? — каже скрипач.

— Ще й правдива живиця: хоч якого оживить! — озвавсь басиста, а бурсак:

— А за всі брати?

— За скільки влізе, — каже басиста.

— То може б більшу посудину хай би взяв? — питає скрипач.

— Буде й цього, — каже басиста, — бо як не подужаємо, то щоб не вивітрилась.

— А закусить? — бурсак питає.

— Закусити єсть, — озвався Антосьо й додав: — ти ж, брате, не гнівайся, що ми тебе, гостя, посилаєм: і сам же вип'єш. А признайся: ти ж і на різдво, й на новий рік, і на ордан не то не пив, а й не бачив, як п'ють?

— Ні, на новий рік випив, — каже бурсак і пішов.

— Хутче ж! — гукнув басиста.

— На одній нозі, — озвався бурсак вже з-за порога. Не питали Антося, де святкував, бо всі знали, що в дядька; а питають: — що бачив на селі?

— Що бачив? — каже він, пораючись коло своєї скрипки, — гусей, курей, індиків бачив; бачив телята, ягнята, — сказано, як на селі.

— А вислюка не бачив? — пита басиста.

— Ні не бачив, — каже Люборацький.

— Ото! хіба ж ти не чесався?

— Як би ні! чесався.

— І до дзеркала?

— Всеконечно, — озвався Антосьо і аж тоді догадався, куди діло йде: — а! — каже, — кабанчику! он ти куди стріляєш! — Та й поклав скрипку й кинувсь на його: — ти, — каже, — пережив свята, то я тебе в будень впораю. Давайте ножа, — гукнув, — будем кабана колоти! — І звернув басисту на кровать та й почав вертіти пальцем під пахву.

— Ай! ай! — кричить той, сміючись, і ногами дрига.

— Кричи: кві, — каже Антосьо, — то пустю.

— Пусти, бо бас ногами розіб'ю!

— Справді, бас в ногах! гамуйся, дурний! — заговорили другі.

— Маєш щастя, що бас в ногах, — заговорив Антосьо, випустивши басисту, — а я б тобі дав! Завтра скликав би добрих людей, на душенину.

— Що ж, братіку, — заговорив той, — хіба я винен, що по тобі Христос їздив? — Антосьо знов кинувсь на його, та той басом відгородився і гука: — бас! чуєш, бас!

Тут відчинились двері і ввійшов один, другий, кому ближче було, і музики почали грати.

Пішов гук по всій Палестині; хлоп'ята зачували і зібрались послухати. Час був хоча й не зовсім вільний, бо Антосьо трохи спізнився, що й "уроки" почались, та кому те зубріння не доїсть до живих печінок? Душа ж жива, тілька наче обмерзла, наче в шкарлупі, як курча в яйці; то вже хіба й не треба їй ульги? І зійшлося камбраття не менш десятка, а своїх було п'ять; та не було в голові, то в хаті тихо було. Десь-то хтось-то бренів в кутку, як джміль восени, а то все сиділи мовчки, й один тарабанив пальцями по столі; другий якусь книжку перевертав: який "урок"? — питався; третій сидів, похнюпившись, та придивлявсь на руки,

що поклав на коліна, та позирав на других; той лежав та мовчки дивився на стелю. Були й такі, що стояли, один на другого спершись. Всі наче на ввесь світ сердились, наче в біду попались, що говори, а все за замком. Антосьо первий почав розмову:

— Чому, панове, хоч не курите?

— Та кат-ма тютюну! хіба свого даси, — озвавсь один.

— Чому й не дати? — каже Антосьо і з цим словом поклав на столі капшук повен тютюну, гарно вишитий заволічкою по оксамиті.

Все так і заворушилось. Той тільки не кидався, хто не вживав. Обступили стіл і задні переднім через голову несли, та кожен придивлявсь на тютюн, кожен ліпив куричку.

— А доброго ти тютюну привіз! — каже один. — Дав би-сь мені зо жменю, коли багато маєш.

— Чому й не дати, — озвавсь Антосьо. — Хоч мало маю, та й цим поділюся. — І дав жменю, аж крізь пальці тяглось.

— О, спасибі, — каже той. — А я тут курив ось яку запридуху — подивись! — І показав чорний та темний тютюн, та ще й потертий, бо насипом його в кишені носив.

— А нічогенький собі, — каже Антосьо, — хоч нюхай! — Другі тільки переглядались.

Позакурювали, хто курив, і присіли до грубки, відіткавши каглу, аби, знаєте, диму на хаті не було; бо, на случай, набіжить який чорт, то біди не скараскаєшся. Курять ці, а хто не курив, капшук розглядали.

— А це вже якась попівна удружила? — кажуть.

— Може й так, — озвався Антосьо, осміхнувшись.

— А чи й сама така, як її робота?

— Хіба ви не знаєте, що я з поганою не зайду?

— Бідний горобець! — каже басиста, а був богослов, — чого б я так високо літав! Тут і сяка-така кривобока коли б хоч подивилась, а він на луччих б'є!

— Що? не вірите? — каже Антосьо. — Ось же й портрет її покажу вам. Поназдивитесь! — І почав ритись у зв'язці та в книжках; і справді вийняв картинку. — Дивіться, — каже.

Кинулись дивитись, а тут двері відчинились і з'явилась випивка. Не до панянок тоді було, — дали місце чому другому. Навіть не додивились, що то картинка не мальована, а печатувана була.

— А що? — каже Антосьо, впаковуючи свою панянку.

— Нічого собі, — кажуть, коли це вона.

— Та! їй-богу, та! — каже Антосьо. А цьому до правди, як людям до сонця.

Антосьо любив почванитись і де треба було на свому поставити, то сочинить і забожиться. Так і тепер: взяв десь печатувану картинку і видає її за поличчя тієї дівчини, шо йому капшук дарувала, а капшук йому подарував якийсь панотець, а не панянка. Де ж цей взяв його, Антосьо не мав цікавості й запитати: подякував та в кишеню. Чого ж божиться? Антосьо знав, що гріх призивати ім'я боже всує, то знав як і

божитись. Не казав сяк або так, а каже: "та". А яка? Та сама, та, на картині, що намальована, — не друга ж!

Не кожному й по чарці стало, як пляшка й спорожніла.

— Е, це вже негарно, — каже Антосьо, — люди добрі зійшлись та насухо повинні виходити, чи що? — й дав ще на око.

— Та мало буде, — кажуть. Антосьо дав і ще на око.

Поки принесли, то тут трощили все, чого понавозив Антосьо: кури, гуси, ковбаси. Навіть хліб їли з таким смаком, наче промолотились. Тимчасом і смерклось.

За другим разом зашуміло в голові, то вже лиш подавай. І тут так сталось. Розворушилось заморене, і один гукнув:

— Ану, панове, по шажку! — і підставив кашкет. І посипались гроші, та не шагами, а гривнями; другий і злотого викинув, і чвертку, а Антосьо півкарбованцем брязнув. Були й такі, що тільки плечима здвигали.

Тільки чи не пізно буде? — завважив один; а другий: — Та втік, не втік, а побігти можна. — А третій: — А поляки приповідають: "Kupic, nie kupic, a targowac wolno". Пішли по "православну" так собі на вдачу, — на щасливого долю, як то кажуть; а ті, що зостались, ждали не так горілки, як бажалось довідатись, чи встане шинкар, бо вже таки добре пізно було. А поки що курять та й курять; дим стовпом стоїть, а вони ще й підчадюють. І язик розв'язався, що гомонять, та й гомонять; вже й не грали, тільки гуртом співали й церковних і всяких. Ніхто про уряд і не згадає, а субінспектор уже в хаті — тільки придивляється. Далі один по одному і запримітили та хіп куричку з рота та в рукав, і стане, витягнеться.

— Ти! ти, здається, курив? — каже "суб" Антосьові.

— Хто? я курив? — озвавсь Антосьо, — та я зроду й в губу її не возьму; і сидіти не буду там де накурено…

— А тут чого сидиш?

— Бо це моя станція.

— Ти ж кажеш, що не можеш сидіти, де накурено?

— Бо й таки правда!

— А хіба ж тут не накурено?

— А вже ж ні.

— А поглянь на хату! що це? не дим? Поглянь!

— Та я вже дивився.

— Що ж то? Дим? га?

— Та дим же!

— Ти ж кажеш, що тут не накурено?

— Бо таки ні.

— А звідкіль же дим узявся?

— Сам накурився. З груби, значить, — додав Антосьо.

— Чого ж тютюном чути? — каже суб.

— О! — підхопив басиста. — Казав би й справді! Хіба ж тут тютюном чути? зовсім соломою, а ви кажете — тютюном.

Субінспектор заживав табаку, так йому попід ніс хоч і квачем вози, то не почує.

На мову басистого суб ні півслова, а причепивсь ізнов до Антося:

— Дай люльку!

— Яку? — питає Антосьо.

— Яку маєш, — каже суб.

— Панове! — заговорив басиста стиха. — Десь тут люлька нашого "крючка", дайте! Господин субінспектор покурять. — Поліз кларнетиста за люлькою в куток, а басиста взяв капшук з стола, затим і люльку в руки, і підносить субові з поклоном: — Ось, — каже, — покуріть, коли хочете.

Суб тоді шарив у Антося по кишенях.

— Та які в мене кишені? в мене — діри. — каже Антосьо.

— Покажи ті діри! — І шурне рукою, та аж до коліна достане.

Як ото піднесло басистого.

— О! — гукнув суб і бере з рук та й подає старшому і каже: — запиши. Чиє то? — запитав у гурту.

— Та тут канцелярський живе, так то його.

— Врёшь! то твоё.

— Ні, не моє. Я думав, що ви покурите, та й дав. Ви ж самі бачили, що ми так довго шукались за цим добром.

— Запиши, старший! — гукнув суб, — що курили та ще й глузували; а розберемо послі.

Тимчасом хто тут був з чужих, пробирались за двері, щоб звідсіль умкнути і таки бути дома, якби мав і до їх станцій забрести.

— Хто там? хто то? — гукав урядник.

— Хто ж його зна! мабуть, чи не вітер грюкає!

— Я бачив, що людина.

— Хто ж його зна! мабуть, чи не хазяїн забратого вами добра.

Як і справді входить якийсь канцелярський. Поздоровкався, роздягнувся і до старшого:

— Позвольте, — каже, — люльку!

Віддав старший, а суб і питає:

— То ваша-с?

— Наша-с, — каже канцеляриста та й до старшого: — може й капшук взяли? Віддає старший і капшук.

— І то ваше-с? — питає суб.

— Наше-с, — каже той, і почав цибух продмухувати.

— Не куріть тут, — шепче йому Антосьо, а на пів-голосу: — ви ж знаєте, що мене душить.

— Ні, не буду. — каже він. — Я вийду на двір. Облизавши отак макогін, суб уже обертавсь іти, як вскакує один з тих, що по горілку пішли, й на радощах: "Є!" — гукнув, потрясаючи пляшкою над головою, та й запримітив гостя і хіп руку вниз і тільки відкашлюється, а камбрата торка: — на, ніби, її до тристенного!

— Що є? що є? — підхопив суб.

Відкашлянувсь той:

— Еге-е! то я, — каже — так-еге-ем!.. Кажу, що є... кого мені треба...

— А кого ж тобі треба?

— Люборацького... Кажуть, він мені письмо привіз.

— То не можна було завтра прийти вільним часом, а конче сьогодні?

— Завтра я подаюсь в больницю.

— Чим ти болєн?

Почухавсь той та й каже:

— Короста.

— Мерзость! — озвавсь суб.

Тимчасом пляшка пішла з рук в руки і опинилась аж під кроваттю. Тоді тільки урядник каже:

— Та ти брешеш! Скажи, що ти приніс?

— Нічого, — каже, — я не приносив.

— А покажи руки!

— Я покажу, — каже той, — але як нема нічого, тільки короста, — то що?

— Гадость! — сказав суб і вийшов.

Богослов випровадив його аж за ворота, щоб гаразд оком провести, а в хаті дякували тому канцелярському, що потурбувався до них і спас від халепи, та раділи, що все так гладенько спливло.

Хто перекривлявся з суба, як він буде кривитись, що дарма тільки теліжився аж з города; другі сміялись; а там згадали й горілку й того, що втік:

— А той де? — питають

— Та тут десь зник, — каже той, що приніс — отут під самим порогом. — То був моторніший за цього і, почувши, що в хаті тихо, притаївся в сінях, а там як почув голос суба, чкурнув поза хату.

— Де ж би він дівся? — додумуються. А він і йде і стогне, ніби йому тяжко горілку нести.

— О! за вовка помовка,-заговорили хатні. А той: — Голубочко моя, — примовляє до горілки, ставлючи її на стіл, — зозулько моя! через тебе я мало в ополонку не влетів. То поцілуємся ж за те! кете лишень чарку!

Справді він мало в ополонку не залетів: як чкурнув з сіней, то погнався, як несамовитий, і дав такого сторчака, що аж посунувся. Щоб не розбити пляшки, бо хазяйська була, підняв він її вгору й посунувся на ліктях аж на лід, бо гримнувсь над самим Смотричем.

Почали помаленьку вертатись ті, що повтікали і наново почалось, що й поперед було.

Через скілька день хто тут був і не втік, стояли коло порога за те, що вештаються "в учебне время".

Під час цієї покути Антосьо отримав листа від матері з поклоном від Галі. То вже був забув її, а це разом воскресло прошле, й дівчина, як намальована, стала перед очима і не вступається; чи чита Антосьо, чи пише — вона тут та й тут.

III

Незабаром після цього, ще Антосьо і не вчився в Кам'янці, а вже сидів у кутку і мимрив з "Православного Исповедания". Сердиться, лається, а вчити треба, то полає та й знов мимрить. Як от входить той самий канцелюра, що визволив оце з біди й просить музиків десь там вечір грати. І досі в Кам'янці той звичай є, що дрібніші пани, як хочеться вечір видати, вдаються до семінаристів — музикантів. І ці йдуть, хоч і в незнайомий дім, і обоє скористують: панок має добрих музиків, а семінаристи погуляють досхочу. От і пішли вони, і Антосьо хоч і не перший раз, проте дичарем таким, шо ну.

Грали, поки грали; та танцювали, поки танцювалось; а там взялись за іграшки. Пішов sasiad, fanty, pastor, — далі взялись за ptaszka. Чи

навмисне, чи так попалось, Антосьо не забарився у kolo. Кому ж співали людяних: chodzi ptaszek... тому: wrobel, панянкам своїх; а Любораченку заспівали: Chodzi niedzwiedz...

Не зразу опам'ятався хлопець, а таки дошолопавсь у розумі, що його ведмедем назвали; то й постановив собі конче вивчитись всяких танців і всього, що треба, щоб не бути ведмедем. Мав же він до себе, що як постановить зробити що, то вже зробить, щоб там і бо-зна що. Ото й почав примічати, як там ногами виробляють танцюючи, а прийде додому, то й собі так потрапляє. Як нема нікого, то й у хаті; а як хто є, то забереться куди так, звідкіль тільки небо на його дивиться, і видригує мазура, витряса польки і всяких других. Таким побитом привчився Антосьо до всяких танців, що став хлопцем хоч куди; і поки перейшов у філософію, то вже мав від других дичарів і тютюн, і ковбасу, і різні ласощі за науку — що вчив танцювати. І всюди показував: і дома, і в класі, і в бурсі — де тільки доводилось. Інспектор знав, що він такий митець, та не мав, як причепитись, то, було, тільки перекривляється і то навмання, іноді навіть і не в тім класі, де Любораченко, бо й у вічі його не знав. А тимчасом реторика минала, і Антосьо все в мову входив і між товариством, і в городі. Чи до бесіди, чи до танців, чи до чого — Антосьо, якби не ретор, то всюди був би ватажком; а там не всі йому піддавались — не того, що він не вміє, абощо, а того, що — де ж таки? ретор! фе!. То виробився так Антосьо, поки вся реторика минула; а ще прошлими вакаціями був зовсім не такий: несміливий, бандуроватий, тільки зазнайко такий, що куди-куди!

А бідна мати ускаржалась йому на Тимоху, що все собачить: і то моє, і це не ваше. А як озвешся, то так і гукне: "молчать, бо з хати викидаю!" Жила вона, як і за о. Якима, в старій хаті й думала, сердешна, що, як вона мати, то всюди має право, і носила ключі при собі. Тимосі це не подобалось; от і пристав він до жінки: "відбери, та й відбери ключі від матері!" Віддала стара ключі, та не сіла, руки склавши, а все-таки мішалась то в одно, то в друге — сказано: молоді хазяї, думає, чому й на пуття не навести?! А Тимосі й це не подобалось — "яке тобі діло"? —

каже. От мати й ускаржалась перед Антосьом, що сякий та такий наш зятенько.

— Добре каже, — озвавсь Антосьо, — бо яке ж вам діло до його хазяйства?.. Чорт його бери!

— Як то — чорт його бери?

— Та так просто, а хіба що?

— От і це! а шкода!

Оввa! хіба ж воно ваше?

— А чиє ж?

— Його.

— А чим же воно його? — аж скрикнула стара.

— Та так, його та й годі! Впустили сокола, то й цяцькайтесь. Тепер все його, коли не зазначили, що даєте, а чого ні.

— Не писала-м, бо не хотіла, а воно все моє, моє, та й годі. Умру, а все казатиму, що моє. — І почала плакати, а плачучи приговарювати: — оці руки, — показує — і льон брали, й коноплі. Ще й за твого батька покійного — хай там царствує, — я й коло женців, я й коло косарів, я й коло пасіки, і всюди я, всюди я і воно та моя кривавиця — не моє, не моє?

— А не ваше! — каже Антосьо, — було ваше, а тепер не ваше.

— А чиє ж?

— Того, хто тут настоятель.

— Добре, синку, тебе навчили! Так, голубе, так! будеш багатий! І ти такий будеш?

— Це друге діло, а Тимоха — бачите який! Не знайшла мати ульги в розмові з сином, не знайшла поради; і нім пройшов той рік, що він приїхав на вакації, ще й нажились в комірнім: викидав Тимоха з подвір'я, і вона найняла собі хатину в посполі, так і жила. Не було де й розкластися з тим, що взяла з своєї праці, — а взяла дуже небагацько, бо Тимоха все собі позоставляв, що було луччого, що було здібного, навіть і побиті вулії. За тіснотою стара й наймички не держала, а коло всього ходила з Теклею, тільки найняла прачку та договорила молодицю воду носити. Мася ж все панувати збиралась, то ні до чого не торкалась, та ще й сварилась: — Хіба я хлопка, — каже, — щоб у такій хаті жити? — І піде собі у двір, та там і застрягне.

В цю саму хатину приїхав і Антосьо на вакації о-пів курсу реторики.

— Фи! — почав він, тільки поріг переступив, — Фи! в каком же вы свининце живёте!

— Через зятенька, синку, — відказала стара.

— Так вам и надо! было не мешаться не в свое дело!

— А куди ж то я так мішалась не в своє діло? — Та уж недаром вас выкидали с хаты!

— Ні, синку, таки даремнісінько!

— Уж не говорите мне! я все знаю! недаром я семинарист! Вот и поделом, на другий раз наука! пусть знают и другие, кого в зятья выбирать, кого в приймы принимать. А вы: — "ступай, Орысю!" Теперь и

плачьте; видели очи, что покупали!" — І заклав руки в кишені, похилив голову та й почав ходити по хаті то взад то вперед, дивлячись на чоботи та похитуючись на стану і стиха посвистуючи.

— Що це ти здумав? — заговорила мати. — Ти в корчмі, чи що?

— Нет! я в свининце! — озвавсь Антосьо.

— Бог з тобою! образи!

Підвів Антосьо голову, глянув стиха на образи і пішов з хати, посвистуючи; руки в кишенях, кашкет — набакир і аж на очі насунув його. Сам в якійсь білій блузі.

— Господи-господи! — подумала мати, — попереучували моїх діток на один бік. Пропащі світи! Господи-господи! От як до матері! А ми, бувало, в свого татуня, як курчата, вкупці — вкупочці. Вони навчають, ми слухаємо; й так поважали-сьмо їх, так любили! А матінку, то... Господи-господи!.. Ні вже! кончина світа зближається... — І почала плакати.

Ні Теклі, ні Масі на цю пору не було дома: Текля була в полі коло баштана, а Мася в економа на посидінках. В економа було дві дочки, то Мася до них і вчащала, і вони до неї навідувались. Наче на прикрість матері, Мася все водилась з шляхтичами та з шляхтянками, як і завсігди. Наведе гостей та й лається, що не по-панськи мати приймає. То й лучче, що її не було, бо не дала б матері й наплакати. А Антосьо, вийшовши з хати, потяг до Тимохи в тій думці, що хоч вилає добре. Злий іде, аж іскри з очей скачуть: він же йому дасть! — подумав би кожен, хто б угадав, що на душі діялось. От і прийшов він на батьківщину; все згадалось, і замість гніву покотились сльози.

— І бога не боїтесь і людей не соромитесь, — сказав Антосьо Тимосі; а Тимоха:

— Ты что мне за указчик? Вон!

— Вон? безсумленний! маму з хати виганяти!

— Вон! — гука Тимоха.

— Я піду, — каже Антосьо, — але й ти чорта з'їси, що будеш в Солодьках!..

— Ваше преосвященство! помилуйте! — почав Тимоха глузувати та все кланяється.

— Не смійтесь! не глузуйте! та й на дядька не дуже духвайте! Вже в синод з прошеніями на його так дорогу втерли, як перед зеленими святами до Балти. Лиш не видно, як кишнуть. Тоді розлічимось.

— Ну! ну! розлічимось, а тепер... — та й замовк.

І Антосьо нічого не казав. Помовчали обидва, і Тимоха почав: — дивное дело! выгнал сволочь, а другой претендует; зачем мать обижаешь?

— Сам же ти сволоч, — озвавсь Антосьо. — Ти волоцюга, приблуда! Чого тебе чортяка приніс сюди! Чого втисся між заволоки, між сволоч? Іди туди, де не сволочі.

— А ты вон куда иди, — гукнув Тимоха, схопивши Антося за плечі, й виштовхав аж на двір, ще й собаками затравив. Щоб не Орися, то були б порвали; та вона обігнала його, і стали собі — брат з улиці, а сестра з подвір'я — та й не наговоряться.

— Горе ж тобі, сеструню! — закінчив Антосьо.

— Мамуня винні, голубе, та архирей, — відказала Орися, — той прислав, а вони втокмачили. Лучче б були під лід пустили.

— Арися! — гукнув Тимоха.

— Гука! — озвалась Орися, — бувай здоров! — і зникла, мов її вітер поніс до хати. А Антосьо сповагом подибав здовж селом до матері, проклинаючи всіх і все, хто й що під язик підскочить. Засумований став він під хатою в себе, підпер стіну плечем та й думає: — от які попи! от який з них ужиток для пастви! Невже ж і я такий буду? О, ні! грім мене вбий, що ні! Та вб'є він мене, як пробачу окоянному?

З цього часу Антосьо й у церкві не дививсь на Тимоху, й де тільки міг, всюди розказував про його правду — і у лице, і поза очі. А час ішов та й ішов. Антосьо тільки прийде до хати: — дайте мені що з'їсти! — та й потягне за ворота, аби дома не сидіти; або ляже на соломі в клуні та й валяється; або сяде на колесах, що також в клуні стояли, та й виграє на скрипочку. Пограє-пограє, награється та й гойдається на колесі, задумавшись, і щоб за холодну воду взявся!

— Ти б хоч хати глядів, — каже йому мати.

— А разве я до вас за сторожа приехал? — І той своє, а вона піде собі, або й постоїть трохи, головою похитаючи, та татуняє.

Вже більш тижня минуло, що Антосьо наче не солоний: і не спиться, й не ложиться; ні йти, ні сидіти — як то приповідають: і в поле мене не бери, і дома мене не лишай. Ніхто не знав, чого це так, і він сам не догадувався, тільки нудився, марудився; чогось хотілось — і сам не знав чого. З нудьги оттак і потяг він за подвір'я, а там хтось їде, він назад. В хаті саме полуднувати сідали.

— Хтось їде! — гукнув він.

— До нас? — пита Текля.

— До нас! — каже Антосьо.

— Ким це розносила лиха година? — озвалась маті, хапаючи з Теклею, що там було на столі. А тимчасом двері стиха скрипнули на бігуні й ввійшла Галя. Аж дух Антосьові захватило, аж з лиця спав, як побачив її. Серце тьохнуло та й заніміло, в очах заблищало, замиготіло, і аж наче млості б'ють.

Вклонивсь хлопець та ще з таким подригусом, аж долівку здер, шарнувши ногою, та й став, як вкопаний, стоїть, руки потирає. Поки мати то за жнива з нею погуторила, то за спасівку, відійшли Антосьові зашпори, то й він вмішався в розмову.

— Як же вас тут бог милує на селі?— каже.

— Слава богу, ні на що скаржитись, — відказала Галя.

— Слава богу! — озвавсь Антосьо.

— Казати б, що й справді пан Антоній такий радий, що аж богові дякує…

— А думаєте?…

— Думаю, що ви там між городянками навчились компліменти садити, то й приїхали на село людей дурити.

— Я? приїхав людей дурити? Ха-ха-ха! Та й те сказати: хіба ви люди?

— А що ж?

— Дівчина, чи панянка!

— А це не людина?

— Хіба ж ви не чували, що як ідуть самі чоловіки, то кажуть на них: "якісь люди йдуть"; а як буде між ними жінка, чи молодиця, то кажуть: "ідуть якісь чоловіки і молодиця з ними, чи дівчина, чи баба".

— Та хіба ж ми не люди? — озвалась Галя.

— Хіба я кажу що? а люди своє знають… Мабуть, що не люди; а люди — тільки чоловіча стать.

— Ха-ха-ха! — засміялась Галя.

— Га-га-га! — засміявсь Антосьо.

— А воно й справді так кажуть, — заговорила стара. — Як жінка, то вже не люди, а жінка та й годі.

— Тим бо то! — каже Антосьо. — То як же я міг би людей дурити" коли між нами ні ока чоловічого, а все жінки.

Галя щось хотіла казати, та ввійшла Текля, що десь з хати виходила, і погедзкалися з нею. Антосьо зоставсь у хаті сам та й задумався і все пригадав, що думав, що робив, ще від позаторік. І наче тому півсуток, так все воскресло й стало перед очима. А серце так дрібненько та любенько тріпочеться, що бодай і до смерті, то не жалкував би.

З цього часу Антосьові й з голови не сходила дівчина: чи спить він, чи лежить — все перед очима. І якась нетерплячка бере, щоб піти хоч подивитись на неї, — хоч здалека оком глянути, мовби легше стане… От

раз вдягнувся він і пішов — і сам не знає, куди — через греблю, за дільниці, на гору, мовби самі ноги несуть.

— Куди я йду? — питає сам себе і не йде, а біжить. — Куди ж це я? — каже.

А перед очима Кукілівка зеленим та квітчастим килимом розіслалась; і церкву видко, і попову хату, що так на узгір'ю стояла. На його подвір'ю кожен куточок видко, де навіть курка пробіжить, і те видко. Антосьо й почав роздивлятись. Аж в очі йому коле, а він дивиться, і зітхнув, і сам не знає чого. Аж от побігла через подвір'я дівчина в зеленім убранню.

— Галя! їй-богу, Галя! — мало не крикнув Антосьо. Зашуміло йому в вухах і в ногах таку силу почув, що покатав, як на поштарських конях...

Згодом вертавсь Антосьо з Кукілівки додому; вийшов за дільниці, оглянувся, а те платтячко ще зеленіло на рундуці: Галя як вийшла за ним з хати, то так і стояла, оком проводила.

— Отже вона мене любить! — каже собі Антосьо. — Їй-богу любить. Вже ж нічого їй стояти на рундуці. Щось то вона дума! може за мене? — І хутко-хутенько став терти рука в руку. — А! — каже з притиском, — а! браво, хлопче! — І мовби сміється, мовби плакати збирається.

Через скільки день Антосьо знов потяг у Кукілівку, там знов, і що кожен раз все більше та й більше кохав, все тяжче та й тяжче доводилась йому розлука. Не раз збиравсь і признатись: от-от! — та й на кінці язика задержиться, мовби йому мову замкне, тільки серце б'ється-б'ється, і так хочеться поцілувати! Не смів неборак признатись, бо ще кінець курсу вилами був писаний.

Так і вакації минули, що все збиравсь сказати, й нічого не вимовив, тільки ходив та й ходив. І вона йому нічого такого не казала, хіба по

очах пізнавали одно одного; й вона радіє, як завважить по чім-небудь, що він кохає, а він радів, що вона.

Перед самим виїздом Антосьо ще раз був у Кукілівці; подивився любенько на свою дівчину та й каже:

— Не забувайте мене, а я вас не забуду. Осміхнулась вона, зажарилась, глянула на його таким оком, що лучче самого неба, й пішла в валькир — не всиділа. Незабаром вернулась і винесла капшук. З одного боку на йому галка вишита, а з другого пара голубів, що цілуються. Та воно й не голуби були, а лучче заморські пугачі, бо пір'я по них червоне та зелене тощо. Тільки, хай буде — голуби, бо Галя так казала і так думав Антосьо.

— Дарую вам на пам'ять, — каже вона. Схопив хлопець і аж йому очі заблискотіли; подякував і встромив за пазуху.

— Тут, — каже, —йому місце: — коло серця самого.

Незабаром знявсь додому.

Вийшов панотець на рундук, вийшла паніматка на рундук, а Галя потягла до воріт.

— Може б сюди через садок східніше, — каже панотець. Антосьо глянув на Галю, а вона каже:

— От я вас проведу. Ходім! — І пішли. Садок був давній та здоровий; німеччина до його не досягала, то й густий був. І пішли собі небожата стежечкою. Як вийшли, що вже Антосьо й сам дорогу знайде, почали прощатись.

— А!.. Анно! Анно! — почав Антосьо, — якби ви знали, щоб я вам сказав на прощання!..

— А що?

— Багацько дечого, — озвався він, потрясши головою й око пришкуливши.

— Та кажіть, бо нема часу чекати, скажуть: чого так довго не вертались?..

А тут і почав батько гукати: — Галю, Галю!

— О! кличуть, — заговорила дівчина. — Бувайте здорові! — Антосьо схопив її за руку і поцілував — щиро поцілував, а вона тільки глянула на його і пустилась садком.

— Почекайте, панно Анно! — заговорив Антосьо.

Стала дівчина, хлопець підійшов і, мовби не хотячи, цмок її в лице.

— Що це ви робите? — каже дівчина.

— Нічого, ангел мій, нічого! — І обняв її і поцілував в самі губи, і вона його, тільки мовби самі губи цілували, а вона мовби й не хотіла. Зажарилась небога після цього і рушила садком, як птах летить. А Антосьо подибав своєю дорогою. Галя ж бігла та долонями лице холодила, що горіло, як жар, і серденько так тріпочеться, й так гарно на душі, м'якесенько; а він дибав, похитуючись, і в саморадощах насвистував "Ты душа ль моя"…

Мовби й садок не так зеленів для Галі, і півні не так почали співати, мовби і собаки не так загавкали в Кукілівці після Антося — без його для Галі наче другий світ почавсь, і все на йому споганіло.

Йдучи додому, Антосьо видумав молитву до пресвятої богородиці. В ній пом'янувши се-те, просив пресвяту діву: "Моли сина твоего й бога нашого, та подасть мі руку Галі!". Цю молитву приточив Антосьо до всіх відомих і там то щиро кожен раз прочитував! Та мало, що рано й ввечері, ще й на день разів по сорок читав, і вночі, аби прокинувсь та спам'ятав, то вже: "Моли сина" та й "моли сина"...

Так от якби сьогодня видумав хлопець молитву, а завтра вже й на Кам'янець виїздити. Напекли, насмажили йому всячини, й покотив сіромаха, моликаючи. Через скілька день опинився в Кам'янці; вже й грав і все, як і перше було. А Галя вийде собі на те місце, де прощались, і думає — не надумається: що там мій філософ поробляє, мій сокіл ясний? чи жив-здоров, чи нездужає? а чи може вже й у гробі краса моя нев'януща, сонце моє незахіднеє?.. І стисне її за серце від таких думок. Защемить, бідненьке, заб'ється, і ні в кого порадоньки попрохати, лиш сльози — та божа роса — сполощуть його трохи, й все пройде, мовби не туга на серці, а полова поналипала. А від милого жодної чутки немає — ні вітер не навіє, ні птах не принесе. А листи? Семінаристи не пишуть листів до панянок, бо раз, що товариство очі викололо б тим письмом, а друге — уряд... Цей очі живцем виклював би. Та й те не абищо, що ще не певна річ, то її батько, якби постеріг, то було б бідній сорок святих і Юра, аж попадалась шкура.

Та не все ж дівчина й сумувала! Іноді придумувала, як то вона, голову схиливши, та спустивши очі, йтиме до шлюбу з Антосьом, уже "кончившим", і як в церкві стоятиме, а піп — ще й не простий, а благочинник — і поспитає на дверях: "любіші, Анно, сего Антонія, єго же зріші перед собою?" — "Люблю", відкажу я, — думає собі Галя, — та відкажу так тонесенько та тихесенько, і головку схилю набік, нібито я не люблю, а справді — то люблю-люблю! І так скоса глипну на його, та й знов очі в землю. А там заспівають нам: "жена твоя"... і вичитають: "да боится своего мужа"... На цім спинить свої думки, і серце, що так тріпоталось, аж розпливалось, наче захолоне, замовкне і тільки — тьох! тьох!.. Нащо б боятись? — подумає дівчина, — та така божа воля! — додасть, зітхнувши, і піде до хати сама, або й покличуть її, а там ще й

голову намилять: — чого сидиш, посидільнице? чому не стаєш до діла, неробітнице? А хліб їси, бодай тебе це та те їло!.. Коли б який хоч кривий та сліпий — аби взяв тебе з-перед очей… — "Возьме мене мій Антосьо, — подумає дівчина й зітхне до бога, — вкороти, господи, цих чотири роки на чотири дні, щоб мені вирватись з цієї фурдиги!" Так молилась Галя, бо Антосьо був тільки філософ.

IV

Збоку дивлячись, подумаєш, що філософ бог зна який пан, — і через губу не плюне; а в класі, то й на колінах стоїть, і не знати, що з ним уряд витворяє. Найгірше гонять за люльку: вже як спіймуть, що курив, то наберешся! А курять мало не всі. І Антосьо не курив, а жер її. Ще ж поки капшука від Галі не мав, то хоч у класі не курив, а тепер і в класі почав: ні на минутку не міг розлучитись з дорогим подарком, а через те й з люлькою. На станції ж мав з довгим цибухом, що як сидить за столом, то вона йому аж серед хати кільця пускає; а в клас носив таку цупечку, що з кулака тільки пипка виходить, аби в губу взяти. І смокче, бувало, сам, присівши до груби, й других частує, поставивши в сінях на варті одного, щоб дав гасло, як ітиме інспектор. Філософія в цім ділі тільки сміливості додала Антосьові. Тепер Антосьо вже жив сам собі, — вчив дітей у одного підпанка. Дзиґарів у його кат-мав, то вгадує було пору по прохожих: як ідуть семінаристи в клас, то й йому пора. Як же йдуть городяни та бурса, то ще рано; як ідуть з Польських Фільварків, то вже пізно; а саме пора, як ідуть з Палестини. Оттак, було, розпізнає собі Антосьо й, аби встав, чи протре очі, чи ні, зараз до вікна. І оце так зробив. Та дивиться, а улицею тільки їмосці та єгомосці, а семінариста й зазором не видати. Вчора в гостині був, грали, сидів допізна там, а то ще й дома довго не міг заснути; то подумав, що заспав, і аж в душі йому похолонуло: — ото, думає собі, наробив! — і хапаючись, невмиваний, одягнувся, забрав записки та й шурнув до класа, навіть не покуривши. Мете хлопець, аж підскакує, щоб хутче було, та оглядається, мов крадеться від собак; прийшов під класи — тихо! — Ото! — думає,-вже й професор у класі… Поправився під дверми. подивився крізь двері в дірочку — нікого не видко; ще раз подивився — не видко. Тоді

оглянувсь, чи нема інспектора, й взявсь за ручку, щоб двері відчинити, й разом серце так занило, наче хто тонкою ниткою перев'язав або волосінню. Та виявилось, що ще рано: в класі ні душі живої.

— Ф-ф-ф! — подув Антосьо, наче страх видував, склав все на парту, а патристику взяв, і крісло з-за стола, поклав його боком перед грубою, перед вогнем — бо ще топилось, — сів та й почав товкти отців четвертого століття. А в грубі жар-жар, аж любо оком зглянути: то сам вугіль щирозлотий міниться, вишкиряється, моргає, як кролик вусами; то синій полумінь червонястий біга, хлипа, никає по грубці; то підскочить, то присяде, то знов вигулькне, й знов нема — точка в точку, як дитина в траві, лиш не чути "куку". А тепло аж проситься в душу — тим щиріше, що вікна геть позамуровувало.

Товче хлопець і люлечку вийма з-за халяви; продув, набив, поклав жарину та й пихкає та все товче, аж лунає. Зачитавшись, закурившись та на вогонь задивившись, і не почув неборак, як двері відчинились. Аж тоді підвів голову, як хтось взяв за плечі ззаду й заговорив разом:

— Цссс! светик ты мой! что ты это делаешь?

І цього задосить, щоб пізнати, що то інспектор. Антосьо хотів піднятись, та той каже: — Сиди, сиди! продолжай!

Опустивсь Любораченко на кріселко і сам не знає, що з ним діється, тільки серце як не вискочить.

— Что ж ты сидишь? кури! — каже інспектор. — Я увижу, как ты навострился. — І очі йому світяться несказанною радістю. Нічого робити! Антосьо й почав, як кашина, що торкнули, й смокче, хоч воно вже й не до смаку йому було.

— Хорошо! Хорошо! — каже інспектор, — а как тебя звать?

— Люборацький, — каже Антосьо.

Не знаю, як де, а в Кам'янці кого спіймають, що курить в класі, то зазначають покуту: десять день стояти на колінах в бурсацькій "столовій". Є такі, що й стають; та чи не більше тих, що не послухають. Цих уже сключають, коли сам не подасться, щоб виключили. Антосьо був з цих других, і інспектор знав це від наушників, то й каже:

— Ну, светик мой! порхнёшь же ты у меня, как воробей из гнёздышка. Уж ты мне вот здесь сидишь, — показав на потилицю.

Змовчав Антосьо, а інспектор хотів вихопити люльку з рук, та хлопець постерігся, і він лапнув за голу руку; бо люлька попереду опинилась на жару і вже сама курилась, — а була пенькова.

— Что ты! что ты! — почав інспектор і сам не знав, що робити за таку штуку, та й крикнув: — стой здесь на коленях! — Як сидів Антосьо перед грубою, так і опустивсь на коліна, а інспектор засичав, як гадина в гною, та й повіявсь з класа, тільки поспитав, чи він Антоній Люборацький. Вже й у клас посходились, та не один і собі до грубки просивсь; а Антосьо все сидів на старім місці, де й на колінах стояв.

— А, сучий би тобі син! — каже далі сам до себе. — отже пропаду! га! — І треба було курити? лучче б до класа не прийшов, або хоч спізнився, аніж мав з люлькою попастись. Та ще й люлька пропала!

Другий на його місці пішов би, попросив, то покуту й зменшили б, бо там люблять тих, що кланяються; а Антосьо сидить, журиться. Може й він пішов би, та сміливості не ставало. До того ще вчора тільки на вечорині у пана балакав з гімназистом про їх життя і бодай носом зачув, що є в світі воля і щось луччого за семінарське життя.

"Добре він казав, — подумав Антосьо, — що ми раби; в ярмі ходимо і не знаєм, що й без ярма можна… Чому я не родивсь чим другим, а

поповичем? чому мене не віддали куди інше, а в цю прокляту свинарію, під цих живоїдів?.. О, боже-боже! Що тут робити, що чинити? чи йти проситись, чи подаватись, щоб виключили?"

І тепер на Поділлю і юнкерів попами ставлять, що семінарія ген-ген скільки літ сягає, відколи стоїть; а тоді — аби вмів читати та співати, та сяк-так підкурмегатись, та щоб церковний устав знав, то й святили на попа. То Антосьо й подумав собі: найлучче — подам прошення, щоб увільнили та й піду в попи. Оввa! мені ще й лучче, бо там моя Галочка виглядає мене, — і почав шептати свою молитву. Як вбігає один в клас: — інспектор! — гукнув і побіг на місце. Затупотіли всі, як овечки, і Антосьо схопивсь, стукнув дверцями, турнув кріселко, аж покабутало, і каже: — мав би поспитати за мене, кажіть, браття, що ще не було. — Сам сховавсь під парту.

Відчинив інспектор двері, постояв, засичав і двері зачинив. Все заворушилось, і Антосьо виліз з-під парти, червоний, аж посинів: — а де він? — питає. — Один нишком відхилив двері, подивився одним оком, потім голову висунув, далі й ввесь хотів висунутись, та й хіп назад: — "цсс! на вловах!"

Там два доми підряд: в однім класи, а в другім інспектор живе тощо. Між цими домами вузенький прохід, що тільки проїхати. На вулицю тут брама, та вона все зачинена стоїть, тільки дверці відчиняються. Другого проходу нема, то всі семінаристи та ще й поодинці, лазили в ці двері. Інспектор, було, тут ходить то взад, то вперед і ловить, хто спізниться до класа, записує й покуту завдає. Ці штуки інспекторські семінарія зве вловами — "на влови ходить". І оце інспектор тут походжав, що той каже: "на вловах".

Згляньте на семінариста! Замліле-заплісніле, на людей позира, як дичак який; і життя йому не життя, а нудьга, скорбота. Підіть же де треба вимотатись, то такого тумана впре, що й наймудрішого німця одурить, — і то не думаючи, не гадаючі! От і Антосьо, поки не сказали,

що інспектор на вловах, сидів як зварений; а як почув, то наче в його другий дух вступив: зараз же шапку в руки й каже:

— Мав би хто поспитати, кажіть, браття, що ще не прийшов.

— Не будеш хіба? — питають.

— Ні, буду! тільки треба на часинку тут до одного знакомого.

— А інспектор?

— Я крізь реторику.

Семінарія тилом виходить в цвинтар до собора. Тут само собою семінарської сторожі й зазору нема; то хто хоче втікати, йдуть в реторику та крізь вікно й махають. Так зробив і Антосьо, та ще попереду позичив бурноса у одного ретора, йому ж оставив шинелю, а мав її синю. Ретор же мав оставатися в класі, то й каже: — беріть мій, бо я однак не піду на обід.

Подякувавши, поліз Антосьо крізь вікно. Побачивши себе за семінарією, вільніше дихнув, зробив ступнів з десять, а там брама з цвинтаря й за брамою купу снігу намело. От і пішов він за браму та так натирає чуба снігом, так натирає. Натер аж капає, причесався і пішов на вулицю. Та не йде куди, а кругом повз семінарію і в клас. Став коло фірточки, подивився і сховавсь назад та й киває на тих, що ще тільки в клас тягли — дає знати, що інспектор на вловах. Через мінутку, виждавши, як інспектор сюди тилом обернувся, Антосьо шурнув у фірточку та навшпиньки, тихенько побрів уперед; як зрівнявсь з сінцями, то так і полопотів…

— Стой! стой! стой! погодиі — закричав інспектор. Антосьо й став, шапку зняв.

— Ступай сюда! — гукнув інспектор. Антосьо й прийшов; чуб йому мокрий, аж по лиці тече, наче тільки що вмивався.

— Цссс, — каже інспектор. — Только что из-за туалета!

— Виноват, — озвавсь Антосьо, — заспав. А в душі йому, як в Камчатці, аж дрижки скачуть.

— А как тебя звать? — питає інспектор, уже наготовивши "книгу живота", себто те шпаргалля, куди помічав, кого де зловить. Так звали й семінаристи. В семінарії класовиків чимало, то інспектор мало кого зна, і кожного питає: "а как звут?" Хіба вже на словах з ким добре познайомиться.

— Люборацький, — каже Антосьо.

— Антоний? — пита інспектор, докопавшись до його.

— Антоний, — каже цей.

— Э-ге-ге! — заговорив далі інспектор, — да ты сегодня трубку курил в классе?

— Я? — каже Антосьо, мовби здивувавшись, — трубку курил? да еще в классе?.. Вы же сами изволили заметить, что я только из-за туалета. Я только в класс иду, — каже далі, стенувши плечима, — а здесь уж курил! Это верно кто-либо другой…

— Постой здесь, — каже інспектор, а сам пішов у філософію і питає: — был Люборацкий в классе?

— Нет! — кажуть йому. З там і вернувся, тільки спльовує з серця, шо такий звірок з-під носа умкнув.

— Ступай! — каже далі Антосьові, — постоишь там у порога.

— Постоять-то я постою, озвався Антосьо, — но вытрите, что будто я трубку курил...

— Ну уж! — заговорив інспектор, витираючи, що знав в "книзі живота", — ну уж! поймаю я в свои руки эту синюю шинель! — Не спіймаєш! — дума собі Антосьо; а інспектор каже йому: — ступай!

Поклонивсь хлопець і пішов, думаючи: — чорта із'їси, що я тобі й коло порога постою! З цим увійшов і в клас.

— Що ти там так довго розмовляв з інспектором? — питають його.

— То він розпитувався, де я був, — каже Антосьо, — а я кажу, що в такого-то пана генерала. Він не вірив, а я доказував.

— Чого ж він приходив питаться, чи ти був у класі?

— Так собі, — каже Антосьо.

— Як то так собі?

— То... — хотів щось збрехати Антосьо, та прийшов професор.

На переміні допитувались браття, чи він же знайомий з тим генералом.

— А як же, — каже Антосьо. — От такий-то граф мене рекомендував.

— Бреши лучче!

— Не вашого роду, — каже, — щоб брехав. А не вірите, то й не силую; мені все одно. — І почав учитись.

— Що за диво оцей Люборацький, — думали собі його соучні. — З ким не зарви, все знайомий, все дружить; а тобі хоч би з собакою якою подружитись, так і то не вдасться. Тьху! чорт його зна! А такий же семінарист, як і кожен… — Другі думали: та й гладко ж бреше! — а проте й цим заздрісне було, що в Антося стільки знайомих.

Як виходили з класа, інспектор на дверях стояв, виглядав синьої шинелі, та всякі були, а синьої нема. Антосьо ж ще на переміні казав тому не виходити, поки він бурноса не віддасть; і як виходили з класа, то пройшов мимо інспектора в бурносі, а опісля подав йому крізь вікно.

Відоме діло, що синій шинелі не їсти було хліба після цієї штуки. І не їла вона його: Антосьо, взявши її крізь вікно, пішов улицями та проулками, та на тандиту; додав скілька карбованців і взяв шинелю на славу.

Отак Антосьо ману пускав і камбраттям, і перед урядом, і по селах. Камбраття дивувались, яким побитом він всюди втреться; начальство хропло, пазурі гострило, та не могло нічого вдіяти, бо не вловить; панотці тільки поцмоктували: — От дав бог дитину! От дав бог зятя!.. — І звернули до його за проповідями: — вже будьте ласкаві! — просять. — не відкажіться. А я вам гостинчика привезу й могоричу поставлю; на таку-то неділю мені "слово" напишіть. Я й сам міг би, — каже, — та часу нема, ні чорнила; до того таки хіба квиток пишучи до шинкаря, щоб дав горілки на борг, держиш перо в руках, то забув до тристенного, як і сідати за проповідь. То будьте ласкаві!..

— С моим большим удовольствием! — відкаже Антосьо. — Навіть без гостинця.

— То де вже без гостинця! — озветься панотець, — коли хочеш алілуї, то руку вгобзи.

Засміється Антосьо: "го-го-го!" Засміється панотець: "га-га-га!". Як де, то й паніматка підсобля: "ги-ги-ги!". Часом то й панянки: "гм-гм!" І панотець, як у гору впреться, а Антосьо й сяде за роботу, а як коли, то й підсяде до якого з умілих; — напишіть, — попросить, — слово, чи бесіду, чи що, будь ласка! Тут один панотець, добряча душа, просив. І сам, — каже, — і міг би, та часу немає. Будь ласка, напишіть! А я вже могоричу за те на славу!

— Добре! — озветься той. — А ви ж мене возьмете туди з собою?

— С моим большим удовольствием! — відкаже Антосьо. — Я сам хотів не раз уже вас просити, щоб — не угодно ли; та якось то часу не було зайти, бо так коні пришлють, що не встигнеш; або духу не ставало — ану ж, думаю, ще й налає!

— Та за що тут лаяти? Хіба я з тих, що й алгебру вчать? Ні, брате, я не з тих, щоб гриз книжку, як заєць щепи.

Засяде сей на скільки ночів; Антосьо купить свічок, поставить для духу з півока; й проповідь як виросла.

— Ану, горобчику, перепишіть мені оцю штучку, — попросить тоді Антосьо якого ретора. —Я вам тютюну за те.

— А дасте ж? — питає ретор.

— Чому ж би я не дав? — озветься Антосьо. І прийде ретор, пише. Антосьо йому поставить тютюн з коробкою, булку, ковбасу, й на кінці дасть цілого півфунта тютюну, та ше й попросить послухати, як гратимуть.

— Спасибі! — відкаже ретор, позираючи на заробіток. — Як буде треба, то й ще кажіть. — І піде, думаючи: — Ото наслухаюсь музиків!

І всі спокійні: Антосьо чи сяк, чи так, а встатчився в слові; панотець має проповідь, ретор —тютюн, а богослов, що писав, учти жде й діждеться. А там ще й на празник абощо загримить з Антосьом в гості на село. І не нарозказується опісля, які дива там бачив; а панянок яких! чудо-пречудо! Як балака, то наче бісером сипле; співа, як соловейко; хороша, як схід сонця, а добра-добра, як янгол!

— А все-таки нема луччої, ні кращої, як моя Галя! — подума собі Антосьо. — О! моя голубочко! — каже сам до себе, мовби це її голубить...

Невиданське діло, щоб семінарист так довго не забував коханої! І Антосьо само-собою забув би її й тепер, як в реториці забув, якби не надало йому оту молитву видумати: молившись, щораз згадував дівчину і дав серцю волю, — то закохання росло та й росло й годі не знало. Далі спіймав він угрина з картинками й знайшов таку панянку, як Галя — точка в точку, тільки не так убрана. От і купив він її і оправив, і повісив над кроваттю та й лежить, було, дивиться, аж забудеться. Ніхто з камбраття й не завважав, бо Антосьо сам жив; а хто був вхожий до його, то не здогадувався, що воно значить, що Антосьо дивиться-дивиться на картину й кинеться цілувати. А він витер німецький підпис і підписав: "Галя", та й милувався. А ще був тільки філософ. Та не вік дівці дівувати, — пора й перестати, і Антосьові не вік вікувати в філософії.

V

Мовби на крилах полетів Антосьо додому, як розпустили уже на вакації; в дорозі і горілкою візника підпоював, і все; коні біжать, духу пускаються, а він все свариться: — чого помалу їдеш? Як же йому й не гонити? Там дівчина-зірка очі видивила, виглядаючи, — жде не діждеться, аж змарніла перепілочка. Бачився він з нею й прошлими

вакаціями, й різдва не минав, ні великодня; та хіба не довго ждати три місяці? І день і година роком стане; а то ж то три місяці! Пожди, будь мудрий, й не май гадки про побачення!

Що то вже було радості, як побачились небожата! І не сказати. На Поділлю й тепер в звичаю цілувати панянок в руку, а тоді можна було й на коліна взяти; то ніхто не дивувався, що Антосьо поцілував Галю в руку. А вона аж скипіла. І він, неборак, як попав руку в руку, то й довіку не випускав би. Якби приросла, то ще подумав би, що бог щастя послав. І так поцілував, як тільки міг щиро — найщиріше; дівчині аж наче якийсь мороз пішов поза плечі, й мовби вітер повіяв в грудях, і серце тьохнуло. І йому тьохнуло воно, тріпнулось; і так любенько стало на душі, так гладенько та солоденько!

Пішли старі про Кам'янець розпитуватись, про урожай, а молоді якби могли крізь землю пройти, щоб там притулитись, поголубкатись, то ні мінути не ждали б. І таки діждались тієї доби, що остались на самоті: о. Олександр, Галин батько, пішов на тік, бо снопи привезли; паніматка до льоху пішла по огірки для робітника на полудень, а о. духовник — вже другий місяць на сході був, як зневаживши сей світ, на той перебрався. Оставсь Антосьо з Галею — самі-самісінькі…

Щаслива в бога та людина, що має сльози тугу виливати, та та щасливіша, що має серце серцю до розмови, що має пару собі до любові; що долю й недолю має з ким ділити, — що болить одного, й другого болить. Щаслива в бога та людина. І на душі легко та тихо та блаженно, як в божому раю. Щасливий був Антосьо, щаслива й Галя, хоч вони й не балакали з собою. Та що там і казати, де одному за другого все відомо, що тільки знати хочеться; а що навкруги діється, до цього діла, як до того листочка, що вітер поніс. Блаженствували, голубкаючись! Та хай же собі блаженствують, а ми подивимось трохи назад, — на Масю оглянемось.

Зближались зелені свята; всюди мились, білились — і в Люборацької так. Та кому було таки чимало роботи, а вдовиця жила в хатині, що

через сіни хатка, то махнула щіткою сюди-туди й у хаті, як в чашечці, чистота біло та чепурно. Та хіба ж на цьому й годі сказати? На зелені свята в кожній хаті повинно бути, як в гаю: в кожнім кутку гілляка зелена, на кожнім гвіздочку кленина або липина; долівку травою вистелять та татарським зіллям — серце розпливається. Та розривається воно в того, хто не має чим прибрати свій куточок, як люди. І Люборацька сумувала; просила старости, та той ні се, ні те; вдавалась до зятя, а цей ще менше. І сіла, зажурилась, каже: — Господи-господи! Колись на ці свята в мене було весело-весело та зелено-зелено! й за образами май, й по гвіздочках май!.. Всі діточки вкупці, й о. Гервасій — хай царствує, хоч і злий був, — походжає по хаті. А хата була просторна, й на землі трави — хоч качайсь. Господи-господи! Як згадаю, то так було й у мого покійного татуня! Сам ходить старий та все научає: а так і так, діточки, буде, як зближиться страшний суд; такі й такі будуть люди! А ми слухаємо, навчаємось... Господи-господи! А тепер ось як буде! В людяного шинкаря й у корчмі краще!

І Текля смутна ходила. А Масі не було дома, пішла до економа.

— Чи не пішла б ти, доню, — каже далі паніматка Теклі — хоч би-сь травиці нажала, бо за татарським зіллям далеко. Возьми дівку та й підіть удвойзі.

— Та я вже й сама так думаю, — озвалась Текля, — та куди ж піти? Чи в нас є свої луги, щоб пішов та й нажав? Либонь таке випадає, що піду за татарським зіллям та й збудусь клопоту.

Вже Текля й простирадло знайшла, дівка серпи забрала, тільки піти нажати, зав'язати й принести; вже й на двір вийшли. А тут їде віз повен маю — так на Поділлю звуть клечання, — а під гіллям трава, та ще й не абияка: материнка проміж траву, чебрик і всякі зілля пахущі. І не куди їде він, а до них у ворота прямцює. От приїхав під ворота. Текля стоїть, землі під собою не чує; а погонич, дворяк, зняв шапку, кланяється.

— Прислав, — каже, — пан лісничий клечання; просив, щоб прийняли.

Не відказала дівчина, крутнулась на місці й побігла до хати:

— Мамуню! — каже, аж в долоні плеснувши, —то пан Кулинський прислав клечання й трави піввоза! От ідіть, погляньте!

І побігла сама на двір. За нею вийшла й паніматка, постогнуючи. Самі з воза здіймали, до хати вносили, жодним листочком до землі не доторкнулись; хіба сам який урвався та пішов млинком за вітром. Через годинку в хаті стало, як у садочку: й зелено, й запашно, й свіжо-свіжо, аж наче вогко. І перед хатою май стояв, — дворяк сам і позабивав; Текля тільки придержувала, а стара командувала: — а сюди надай, а туди похили.

Отак обмаївши, раділа стара, позираючи на прибрану хату; раділа й Текля: й личко їй повеселіло, й брова піднялась, і оченята поясніли, — як веселка стала, гожа та рум'яна.

— Добрий то пан отой Кулинський, — почала Текля.

— А видно нічого собі, — озвалась мати. — От коли б сватав Масю!

— Що бог судить, те й буде. А я воліла б, діточки мої, щоб ви в монахині пішли. Що з того світа величного та пишного? Сльози, дитино моя, дрібні та пекучі. Так я й Орисі казала, ще ти маленькою була; не послухала вона, а тепер бідує та кляне свій вік. Добре мої татуньо покійні — а твій уже дідуньо — розказують було, що буде горе, горе й горе людям, живущим на землі… З якихось книжок покійні вичитували. Тепер уже й не чути за такі книжки, попереводили…

— А так, — каже Текля, — так. Їй аж обридло слухаючи, як мати все татуняє, проте слухала й підтакувала не раз: — на те вона мати, —

думала собі, — щоб її слухати, щоб їй не перечити. А Мася, то вже було й озветься: — та годі вже з вас! розносились: татуньо та й татуньо; наче вони були на ввесь світ голова!.. А хоч би й так, та загули, то нащо згадувати?

— Е! доню! — озветься мати, — якби нашому Антосьові хоч половину того розуму, то чого б я хотіла!

— Та хоч би і вдвоє більше, то, не бійтесь, не знайшлося б другої такої, як ви, щоб носилась з ним, що курка з яйцем.

— Добре, добре! хай буде по-твоєму, — озветься мати. — Хай я дурна й нерозумна; а все-таки буду поносити татуня, бо покійні правду казали. От і це кажуть було, що в останні часи встане дщер на маму свою — або ти не так?..

— Вже млин розмоловся! — скаже Мася й піде з хати.

Певно й на цей раз вона б не знесла, цвікнула б; та, як знаємо, не була дома, — у економа була. І частенько вона туди ходила. І пан Кулинський було прийде; сидять, вигадують. Хто його зна, що там було між ними, тільки в селі як у дзвони вдарив, що Кулинський, пан лісничий, хоче женитись на попівні-сироті, на Масі. І справді він поклонився паніматці хлібом.

Та хто ж він такий був, той пан Кулинський?

Пан Кулинський був собі шляхтич з тієї дрібної нешеретованої шляхти, що крізь щаблі вилітає, не то п'яничка, не то ні, а так собі ні се, ні те; мав дещо худобини і два сини. Собою був русявий, вусатий, дзюбатий, й говорив баса, аж бурчало. Не хазяйнував він, а терся по офіціях: то за писаря був у скарбу, то коло винниці, то за підлісничого був; а там і лісничого доскочив. Як всі такі, й він мав коня, рушницю та пару хортів, — от і вся худоба, як не рахувати зброї; знайшов таку, що й

опеньгався. Не багато вона принесла йому, та не довго й заважала; на четвертім року по весіллі й богу душу віддала, зоставивши тих два сини, що й росли урвителями при батькові. Старший уже був півпарубка, як оце пан Кулинський почав на Масю насватуватись.

Не пообіщала стара, та й хліба не відіслала.

— Через скілька день, — каже, — всю правду скажу; хай-но з дочкою переговорю, та з людьми порадюся.

Первий був о. духовник — ще жив, — до кого Люборацька вдалась за порадою.

— А що ж, — каже старий, — віддавайте, коли беруть.

— За католика?

— За кого бог судив.

— Та чи матиме вона щастя за ним? І віри відцурається, не то що… Ви ж, панотче, її добре знаєте.

— Це вже як бог дасть. Зате вам з плечей злізе.

— Та лучче хай би я терпіла, — озвалась паніматка, — ніж вона має. Бо от і з Орисею; вийшла безщасниця, а він і лається галушницею та обливанцями всіх попрікає… Знайшов приключку за якісь горшки перед парастасом — заплював її нещасну, захаркав, що бідна мало утроби з себе не викидала. Хіба ж мені добре дивитись? За себе я вже й мовчу. А як і ця занапастить себе, тоді я вже що?..

— Та Орися не Мася, — озвавсь духовник, — а Мася не Орися; ця не дасть собі в кашу наплювати…

— Та воно правда, що ця нікому з дороги не вступить; та чи не буде їй тим гірше?

— Це вже воля божа, паніматко, — каже старий. — От дай нам, боже, здоров'я! — заговорив, наливаючи в чарку, бо вже закуску подали, — та хай вашому синові в Кам'янці легенько гикнеться.

— Дай йому, господи, якнайлучче! — заговорила паніматка, зломивши руки до бога, Й додала: — Мала мені надія на його: таке ледаче вдалось, що тільки лежить та свище, або грає, і ніколи людяного слова не скаже…

— На те його вчать, паніматочко, щоб забував хлопство. По чім би й пізнав, що вчений, якби говорив, як і ми грішні? Колись було та минулось…

— Господи-господи! — заговорила паніматка, зітхаючи. — Колись то не знали ні тих наук, нічого; а хліб проте їли. Щоб то й довіку хай би так було! Ні вже, опутав сатана!..

— Та пийте, паніматінко! — став старий припрошати. — А що в світі діється, — додав, — ет! не наша голова в тім!

— Правду кажете, панотче, — не наше діло попа судити.

— То ж бо то! От пийте-но! Хай тому тяжко, кому невесело!

З тим Люборацька й виїхала, щоб віддати Масю. Опріч о. духовника, радилась вона й ще то з тим, то з другим, і ніхто не розраював. Тимчасом пан Кулинський і Мася, думаючи, що мати перечитиме, вдались до Печержинської, і ця приїхала раїть.

— Я, — каже, — добре знаю пана Кулинського, статок і все, й панну Марію знаю, — знаю, що буде добрана пара.

Того ж таки вечора, як Печержинська приїхала, Кулинський і з старостами прийшов. Багато гостей поназ'їздилось на сватання, аж у клуні їх приймали. Клуню гарно килимами вбили й тут п'ють, гуляють. А в хаті заїдня, колотнеча: содома піднялась, що й не сказати:

Мася з матір'ю зуб на зуб стинається. У вдовиці була якась сотня карбованців на проценти, то Мася вимагала собі більше проти Теклі, а стара хотіла Теклі більше, а Масі менше.

— Таки я возьму чотириста! — каже Мася.

— Ти ж береш і коні, й воли, й овечки, та ще й більшу половину грошей хочеш? Ні, цього не буде, поки я твоя мати. Що ж Теклі зостанеться?

— Теклі? — каже Мася. — Текля буде попадею, то буде з неї і двісті, й з тими ськатиме свого бородача! А схоче більше мати, то продаватиме хавтури.

— Ot dziewszyna! Zloto, nie dziewczyna! — дума собі Печержинська, — dalibog, zloto, jak boga kocham, zioto. Co to znaczy nauka! A byla by glupia, jak owieczka…

— Дочко! Схаменись! — каже мати. — Тут же не все пани; тут і панотці є!

— Годі вам мене вчити! — озвалась доня, — я вже свій розум маю.

На тім покінчили, що записали Масі триста, а других триста зосталось для Теклі; записали все на папери, і староста поніс сватачеві.

Чи не поправите чого? — каже.

Прочитав цей і підкрутив: Herazym Kulinski. Прийшла пора й на своє хазяйство Масю виряджати. Надавала їй мати всього, ще й більше, як написала — навіть курей і гусей на розвід дала. Як те відправили, дійшло до подушок. Мася всі забирає.

— Що ти, доню, робиш оце? — каже мати.

— Подушки забираю,-озвалась Мася і своє робить.

— А мене оце без подушки оставляєш?

— А кулак під голову не покладете?

— Яка то ти, доню! А ти ж у матері спала на кулаку, що їй так стелиш?

— Еге! захотіли ви! — каже Мася. — Я що іншого, а ви попадя. І на кулаку виспитесь, аби тільки свині часу дали.

— Ще-сь, доню, не спіймала бога за ноги! Дай тобі, боже, й на цім світі рай; та як така будеш, то недалеко виїдеш.

— Ну-ну! розходились? От іще татуня спом'яніть! — озвалась Мася з фуком.

— Отже й спом'яну; та що? Бо покійні таки й кажуть було, що як зближиться анцихрист, то люди будуть запопадливі такі, як ти, доню! і встане дочка на матір, як ти, доню!..

— Ну-ну! годі вже! Йдіть отам свою Теклюню навчайте, як попа заплітати; а я обійдусь і без вашої науки.

— Доню, доню! Бог з тобою! — заговорила мати й вийшла до Теклі, що плакала в другій хаті. А Мася подивилась по кутках, чи нема ще чого взяти, й казала вже свому козакові зав'язувати що в простирадло, що в килимки, й виносити на віз.

— Не плач, доню, — вговорювала мати Теклю, — все це споконвіку богом назначено. Покійні татуньо все це знали й нас, дітей своїх, научали, а я вже тебе буду. Не плач, доню! Бог не без милосердія, козак не без долі.

— Будьте здорові! — каже Мася, прийшовши до їх.

— Хай тебе бог благословить! — озвалась стара, перехрестила її і свяченою водою покропила. Текля стояла мовчки. От Мася й до неї приходить: "будь здорова!" — каже. — Й поцілувались. Випровадили її хлібом-сіллю аж за ворота й довго дивились на ту куряву, що стовпом ставилась за бричкою. Кулинський жив у лісі, то й Мася туди поїхала.

VI

Вже й того сумно було в хаті, що зостались без Масі тільки вдвійзі — мати з дочкою, та ще й разом після весільного гомону, після її цокотні; а то ще й остались після відданиці, як після татарви; то й плакати б уже. Одначе ж не плакали, а обидві взялись попрятувати тощо, й мовчки збили такий копіт, наче по хаті сто гусей літало.

Довгенько їм наче чогось бракувало: чи обідати сядуть, чи вечеряти — все наче когось нема. Й мати не раз загиналась — замість Теклі Масю звала, й зітхне: — О, — каже, — десь моя доня-голубка мене згадує... Як то їй на своїм пануванні, що все погорджала попівським станом! — І почне молитись: — дай, боже, щоб була багата, як земля; здорова, як вода; велична, як хліб святий! — І Орися її згадувала. Ця думала: — чи так же їй, як мені? — Тільки тій сходило, а цій не миналось: чи зітхне вона, чи сльоза покотиться —Тимоха й вчепиться: — чого зітхаєш? чого

розрюмсалась? Ти молиш бога, щоб мене спрягло, як з лука!.. — Та почне відговорюватись, то слово по слову та й до товчеників доходить. Замовчить небога, то він: — ти мовчиш, погорджаєш, говорити вже не хочеш! — І товче. До того дотовкся, що вже не Орися жила, а тінь її ходила, що на лаву, та руки зложи, то від мерця не розпізнаєш.

— Доки він буде знущатись над тією безщасницею? доки збиткуватись? — гула громада, та тільки в оренді або де на самоті, щоб до попа й чутка не дійшла, бо попотупкаєшся коло його на случай якої оказії та й кишеню потрясеш. До живого нікому не доходило: чужа болячка не болить, чужа потилиця не свербить, — тільки бідній матері допекло.

— Доню моя, безталаннице! — говорила вона, — гірка твоя доля нещасная! Тільки й добра, що-сь попадя; та що з того, що одна в селі, коли добра ні на пагність (ніготь), супокою ні на часиночку! — Й заллється гіркими сльозами. — Втопила я тебе, доню! згубила твій вік молодий!

При Тимосі ж не сміла, а так де без його — чи між солодьчанами, чи в себе прилюдно, чи й на стороні— не таїла свого гріха, а її лиха.

— Чого ви його боїтесь? — каже було Антосьо. — Хіба він що? Що архирей йому дядько? — Овва! проте він задрипанець! проте він головоріз ще й п'яниця.

— Добре тобі спинатись, — озветься мати, — а мене попоб'є і пропало.

— А ну хай попробує! то турнуть з прихода, аж заторохтить!

— Та бо неслава, синку!

— Та що з того, що неслава? Якби й не вертався! Та в мене є знакомі в консисторії, то так очі замию, що й з свічкою його не знайти.

— Та що можуть консисторські блохи без архирея?

— Є чутка, що цього візьмуть від нас.

— Коли б бог милосердний! може б трохи присмирів, хоч би й без біди; бо що ж? — Всі будуть нас винуватити, а ніхто не скаже: було за що, то й ускаржались. А він все-таки поб'є і очернить до того.

— А нехай попробує; то я — не я, коли по волосинці не вискубу йому оту рижу бороду.

— То-то ж оскуб-єсь, як вигнав мене з обійстя!..

— Тоді було що іншого, а тепер я богослов.

— Дурнослов ти, а не богослов! — підхопила Текля. — Хіба він подивиться на твоє богословство! Й він же якийсь... кончивший! От зачепи, то й тобі достанеться, що й додому не донесеш, та й по дорозі не розгубиш.

— Нехай тільки зачепить! —...Коли б хоч приторкнувся! Не дурно в апостольських правилах поставлено: "біяй вєрнаго ілі нєвєрнаго да ізвєржеться".

— І поб'є-таки, не то приторкнеться, і не ізвєржеться! Хіба ти не знаєш попів, що б'є, аж розкривавить, і йому ніхто ні слова, ні півслова. Не такий тепер світ, щоб за правду стояти. Тепер неправда з панами в світлиці й всюди, а правди й зазором не видати, як торішнього снігу.

— Тільки сорома наберешся, — додала мати, — бо ти гірш другої баби.

Колупнуло Антося за серце: як-таки — я, богослов, і гірше баби! Отже докажу, що не гірше… — І з цього часу явно став проти Тимохи, чи вдома, чи в гостях; чи прилюдно, чи на самоті — прости й ріже. Тимоха подався, притих; мати і взяла собі в голову, що Антосьо важнюща персона, коли й Тимоха проти його нічичирк; і думає, що Антосьом можна залякати Тимоху, як плачущу дитину дідом, чи чим другим. От раз в перепалці й різонула Тимосі:

— Ви бушуєте, поки нема мого Антося, а хай-но приїде, то дасть він вам гарту!

— Хто? Хто? — з гнівом закричав Тимоха, — твій Антосьо? Ха-ха-ха!

— Засмієтесь ви на кутні!

— Ха-ха-ха! Такой дурак?!

— Хто дурак? Антосьо? Та ви й устілки його не варт з цілим своїм родом, поганцю їден ходиш!

— Який я поганець? який? який? говори, стара відьмо! — з гуком присікавсь Тимоха.

— Отакий-таки поганець та й годі! Маркитан! вилипон смердячий!

— Бить буду! — почав Тимоха.

— Ось на тобі! — дала попадя дулю.

А Тимоха по руці, та: — матери поднеси! — каже.

— Моя мати у гробі, а я тобі на лобі…

— Батьке своєму.

— Твоєму в бороду, щоб не здох з голоду.

— Зажму тебе эту пасть собачью!

— Ось на тобі й ще! — дала стара дулю другу. Тимоха й знов по руці. Стара ще дулю; Тимоха по руці, — й знов так: стара дулі тиче, та руки хапає, мов "у лапки" граються, а Тимоха руками махає, як би попасти по руці; та не мігши, бо стара справна була, ляснув по щоці, аж луна пішла й мазка бідну обмила. Тут би подивитись та полюбуватись!.. Обіруч уп'ялась теща зятеві в бороду, кров ллється, аж по землі стигне — всі груди обом окровавила; а зять розведе руки, що сила стає, і що сили має — так і гріє стусанами під ребра.

— Ґвалт! — почала стара, аж дренчить голос, — убити хоче!.. ґвалт!..

— Та годі вам! чого ви зчепились?! — вмішалась Орися (Теклі давно в хаті не було: умкнула, як тільки завважила, що до сварки дійде). Це діялось в гостях у старої, то Тимоха й гукнув на жінку:

— Прочь домой!

— Як ти смієш мою дитину з моєї хати виганяти? — плачучи й мішаючи з ґвалтом, закричала Люборацька.

— И тебя выгоню!

— Не смієш!.. ґвалт!

— И смеяться не стану! — И все стусанами: — вот тебе! вот тебе!..

— Ґвалт! — кричить стара. — Ти думаєш, що як архирей тобі дядько, то ти й вбивати можеш? Убий! убий! в Сибіряку запруть!.. Там вже не один з твоїх родичів золото копає, то й тебе туди ж попровадять!

Почувши ще й це, Тимоха рясу з себе, щоб не заважала, та толі вже як махнув під бік, то стара й зуби стяла, лиш кевкнуло. Кинулась Орися матір відірвати, а Тимоха чим запопаде, тим і верне; й горшками й мішками; й ногами товче, й кулаками гатить. Підняла крик Орися: — Рятуйте, хто в бога вірує! убив маму, ще й мене хоче! — Вже давно стояло попід вікнами півсела хлоп'ят, там одна-друга молодиця, — мабуть, подивитись, чи й попи так б'ються, як і всі грішні, — стоять, ахають охають, приказують: — Ох, лишко! так і мій! як ударить, то сама чую, що чуточку гірше, то й душа вискочить.

— Та де там! — друга каже, — цей, бач як, а твій не б'є під серце. І мій — що який уже, та й то не б'є проти серця!

— А мій то не зважа!..

— А я від свого й дитиною не закриюся…

— Тільки без крові обходимось, — каже ще якась. Спокійнесенько роздебендювали молодички, й роздебендювали б, якби хлопці не підняли ґвалту. Тоді молодиці в розтіч і на їх місце прийшли чоловіки паніматок рятувати.

Вже здавна громада гула на Тимоху, а тепер і кури закричали.

— Що за приклад для наших дітей, — кажуть, — коли сам панотець таке витворяє! Що він розходився! Цього й слихом не слихати, а прийшлось видом видати.

І пан був лихої волі на його, й всі попи околичні хропли, сопли. Панотці через те найгірше, що він лаяв обливанцями та погорджав ними… Всім бажалось викишкати його, й тільки приключки чекали. Доки ж був його дядько на архирействі, то брались — і руками не здвигали: — що ж, кажуть, архирей йому дядько, то ше нам біда буде. Проти вітру попілом не кидати. — Та збулось Антосьове слово: архирея взяли. На другого — то притих би, як надворі перед тучею; а Тимосі й байдуже. Кому-кому, а жінці найбільше припадало. І громаді не легко було, бо дер з живого й з умерлого. Всім було не по душі з Тимохою знатись; то й постановили, щоб куди б не йшло, а його збути. Як от і приключка знайшлась. В Солодьках не було великого дзвона на дзвіниці. Був там якийсь, та громада хотіла більшого, голоснішого, і почали складку. Йшла вона ще за о. Гервасія років з кілька; хто що міг, давали, і зібралось більш пятисот карбованців, поки Тимоха здумав розпорядитись по-своєму. Не куди й дів ті гроші, а купив дзвін; та вже й тим скривдив громаду, що зробив своїм богом. А тут ще й дзвін вдався, як череп'яний, бо на якийсь десяток карбованчиків таки захрясло в панотця. От зібралась громада перед школою раду радити, й Тимоху попросили.

— Что?! я? Врете вы… некрещеные! — закричав він.

— Хіба ми що, щоб нам брехню завдавати? Та цього й пан дідич не зробить!

— Брешіть лучче ви! — вихопивсь один розумний чоловік і всій громаді голова, — бо ви один душею на все Поділля, а може й далі; нас же ось перед вами вибраних громадою більш тридцять чоловіка. Нам ніхто не сміє бренькати.

Не думавши, Тимоха підскочив до його, та як затопить у вухо.

— О, сучий же ти син! зарізака! бач його! — каже битий, і хіп! та й закинув йому рясу на голову. Громада добре знала Дениса — так битого

звали — то тільки Тимоха дав йому по щоці, як і розбіглись, щоб свідка не було. А як дійшло до діла, то помічники знайшлись. Тимоха тріпався, та куди йому грішному! Насіли, як годиться, по-чеськи: "голова, кажуть, свячена, то її накрити!.." І накрили та й вчистили з п'ятдесят — не було чим, то мотузом. Поки Тимоха розмотавсь, поки що, то кило його ні духу живого. Глянув, ошельмований, круг себе, й не маючи, на кім злість зігнати — трах! трах! — побив вікна у школі. На це й свідки знайшлись, сам пан дідич над'їхав.

— А что ви, ksieze, — каже, уже за сколыцика обобрались?! — І, не чекаючи одвіту, додав: — та струментув не имеете, что крев так юшить…

Не озвавсь Тимоха, лиш очима лупнув та й скочив через тин у свій город, там через другий у подвір'я, і дома насів жінку, чому не йшла боронити.

На тім не покошилось, що вибили Тимоху; ще попросили дяка, щоб настрочив супліку до архирея, і один з громади диктував, а всі слухали й все: "так-таки, так!" або: "це не так!"… "й цьому правда!"…

Все прописали: що Тимоха б'ється з громадою і дома, й тещу б'є, поганий приклад дає, і жінку товче, аж убити хоче, бо й кричить: "уб'ю, а сам на Сибір піду"; й п'янствує, і в школі вікна побив. Йому добре бити, а громаді сірата: за що нам кошта нести? Й складались на дзвін, а він купив заводило, бо захотів кишеню собі полатати, й те помістили в прошенії, шо він на срам дому божому зветься Петропавловський, як і церква по сусідству. То щоб взяли його нелюдяного й відіслали туди, звідкіль він і прибув, то тут він зовсім таки не годиться; і звичаїв не знає та й не шанує, і мови не розуміє і другеє-прочеє. Жінку ж просили оставити тут де-небудь за проскурницю — хоч таки в Солодьках. Після цього прошенія, щоб на місце Тимохи прислали попа хоч сякого-такого: хоч такого що йому й під носом не світає. Або хай би прислали поповича, коли хочуть, тільки вже людяного, не "тимошливого", щоб женився на попівні, на Теклі-сироті, й сів на попування в Солодьках.

Оттоке-то прощення написали й послали вибірних з громади в Кам'янець до самого архирея: може йому гостинця треба купити — гуску абощо, — от як справникові, або становому, що й картоплю неси, або міток рядовини, тільки з голими руками не підходь, —так щоб було кому купити, бо само ж прошения не піде по місті за гостинцем на підмаслок. Взяли й грошей з громади по три шаги з душі про всякий случай і посланців вирядили у дорогу. А Тимоха гуляє. . На порозі кожен плечі підняв, нахмурився і йде виступці, наче його ступінь по червінцю, тільки чути, як чобітьми цокотять. З самого залу йшла купка музиків і розмовляли.

— А що, — каже один, — чи не гульнути б нам на радощах?

— Чому й ні? — каже другий.

— А ти, Люборацький, як кажеш? — питає третій.

— Я за гуртом, — озвався Антосьо.

— То вернімось же в клас та скиньмось по силах. І вернулись, всіх більш чотирнадцять чоловіка, прийшли в сінці, і той карбованця, той пів, той менше, та й зібралась повна жменя, і припоручили Антосьові купити чого треба. — Ти, — кажуть, — знаєшся на тім.

— Де ж зійтися? — питає Антосьо. Переглянулись, і один каже: — Варто б на Польські Фільварки, там безпечніше.

— Та який чорт тепер захоче по станціях ходити! И самі налигаються, що ну! От ходім до мене в Палестину! В мене хазяїн простий собі єгомосць, що й післатись можна, й хата простора. А правда, Люборацьий?

— Правда, дружако, правда! — озвався Антосьо й додав: — Коли б тільки всі пристали на це!

— Хто не пристане, то так і буде, а правда? — заговорив один з гурту.

На тім стали, щоб у Палестині зійтись увечері. Ждуть хлопці вечора, а тимчасом почало хмаритись; за горою чути, грім гогоче, а тут лиш земля движить, дзижчать вікна; незабаром і дощ ушкварив такий, що ну! Реве вода горами, шумить долинами, піниться по камінню, і сонечко саме до спочину доходить. От і снують один за другим музики, та все в одну хату, що стоїть ген-ген від Польської Брами. Здовж Палестини вулиця йде. Тут і в посуху багнюка, що й вилазу нема; а як дощ спаде, то й не кажи пройти. І тепер вся вулиця одним лицем блищить то семінаристи не вулицею йшли, а сотались поза дімками: хто понад Смотричем; хто попід скали, а хто по скалах лізе — куди кому зручніше. Та вже й посходились, вже й по чарці випили, що було готового, й заграли, а Антося все нема.

— Та вже й не буде, — каже один.

— Люборацький щоб не був там, де грають! Та це буде восьме чудо в світі! Та ще ж і наша складчина в його.

— Ге! тим то він і не буде! Що ж, подумає, й другим часом зійдемось, коли-небудь по-сухому.

— Чи такий же він? Бо-зна що вигадуєш! аж сором слухати. Хіба по собі вгадуєш?

— Цитьте-но! — хтось перебив.

Стих гомін. Прислухаються, чути: катеринка грає, і багацько дитячих голосів кричать: — Пан ЛюборацькийІ Пан Люборацький:

— Що це таке? Ходім подивимось!

І рушили гуртом, аж у двері не потовпляться. Дивляться — іде катеринщик самою серединою вулиці, мало не по пояс в багнюці, й приграє марш Наполеонів. За ним через всю вулицю навпоперек ідуть хлопчики з свічками й по боках вулиці тож діти у дві лави плещуть в долоні і все кричать: — Пан Люборацький! пан Люборацький! — А пан Люборацький їде собі на дрожці, розлігся і думає: що, якби це Галя знала? Чи похвалила б? — Ті сміються, аж за боки беруться, а він доїхав аж під поріг: — Знесіть мене! — гукнув. Кинулись і знесли його на руках аж до хати. І вино знесли, й горіхи, й все, чого накупив він на закуску. Взяли плату й розійшлися. А Антосьо каже тоді: — один тому час, що батько в плахті! Другий раз у богословію не попромують.

Перевелись тепер такі штуки в семінаріях, перевелись Люборацькі, та не перевелись другі. Душа потребує простору, жада волі, рветься, та не знаючи куди, різні штуки витворяє. Згляньте на семінариста! Заплісніле, змарніле, залякане, обличчя йому пісне, мертвенне, й життя не життя, а наче повинність. І сам не знає, чого світом нудить. Душі поспитати б! та не скаже, бо не привична правду виказувати, а все вихилясом, та викрутасом, щоб поминути капкани!

— Остання промоція, браття! — пішов далі Антосьо з чаркою в руках. — Вибачайте, що подурів трохи. По чім же й молодий вік згадаєм? по інспекторських штуках? по професорській лайці? по ректорському гуку чи по архирейській грозьбі? Тільки й нашого, що докупи зійдемось та награємось, ще й підгулявши! На селах, пан-браття, за плугом та за ціпом та за злиднями все відлетить. Дай же нам, боже, благополучно діждати кінця курсу, та ще й тоді зійтись — ой гоя, гоя! в останній раз!

— Дай, боже, щасливо! —гукнули решта. Антось з цим вихилив чарку, а решта на віват йому різонули на всі інструменти.

Пішла чарка з рук в руки, віват за віватом, а ніч не стоїть — іде, не оглядається, бо час не жде на нас. Іде ніч, гуляють хлопці, а по небі місяць пливе, то за хмару заховається, то визирне, то знов заховається, мов сором'язлива дівчина рукавом закривається. По горах ще шуміло від

вчорашнього дощу й скали сріблом сяли проти місяця, що з горами й зо всім небом купався у Смотричі, гойдаючись по хвилях; хвилі хлюпаються у беріг, і плескіт чути, й луна розходиться, і мовби сміх та регіт обзивається. А в скалах куниці кричать, м'явучать...

Минула ніч, що й не оглянулись, і сонечко підхопилось та так привітливо поглядає на сполосканий город; з землі відпар іде; по горах, як брильянти самоцвітні, капками роса бренить та миготить. Сказав би — весна, якби де співочу птицю чути, а то хіба горобці чиргикають, літаючи понад Смотричем, та де-не-де ворона каркне. Минула ніч, і друга не забарилась. Прийшли хлопці в клас, приходить інспектор і давай вилічувати, хто був, хто пив, хто грав, і каже: або самі сключайтесь, або посключаємо. Ще ж списків не відсилали.

На цю мову встає Антосьо та й каже:

— Та що це ви видумали? Доки вам тих навушників слухати, а нам терпіти через них? Годі вже! ходім, браття, до ректора; скажемо, що отець-інспектор лізе в очі, як туман, що через його виплодків-донощиків нам просвіту нема.

Ректор і інспектор у семінаріях звичаєм жиють, як кіт з собакою, то треба тільки вміти, щоб з їх сварки користати. Семінаристів же не вчити на ті штуки. От і знявся весь клас богословія мовчки, й рушили до порога.

— Куди ви? — гукнув інспектор.

— Годі вже нам терпіти! — озвавсь Люборацький, — вже-сьте в'їлись нам до живих печінок.

— Люборацький! — почав той. — Ти за всіх говориш, за все й відповідатимеш! Бунтуєш других, а на тобі все покотиться!

Та ні Антосьо, ні решта, що йшли з класа, то за тупотнею, то за чим другим не чули, що говорив інспектор і висотались з класа. Оставсь тільки інспектор та донощики.

— Правду ти доносив? — питає інспектор Робусинського.

— Правду, отець, інспектор, тільки не видавайте мене, — каже Робусинський.

— Ні, коли на те пішло, то мусиш доказувати.

— Ви ж ніколи цього не потребували, то й тепер хай так обійдеться.

— Не знаю! — каже інспектор і став ходити вздовж класа. А ті сотаються з семінарії.

— Куди ви? — питає філософ, всунувши голову в двері.

— До ректора! — ревне богослов і лиш плечима здвигне.

— Чого до ректора?

— Семінарія, бачте, замотиличилась, треба підчистити.

— Донощики? — з радістю підхопив філософ, а богослов з подібною міною відкаже: "еге!" — Гей, господа, донощиків сключатимуть! — гукнув філософ у своїм класі.

Заревла філософія, забуркотала й подала в реторику. Й ця озвалась. Радіють всі, хіба той мовчав, в кого сумління шамряло, бо трясся, що й йому, каже, доведеться. А інспектор вийшов з богословії, ходить по сінцях та бороду гризе та гонить на коліна винного й невинного, аби злість зігнати. Не довго ректор держав у себе суплікаторів, а все ж

професори позходились; та ніхто не знав, шо сказав ректор. А він, про все довідавшись, відпустив богословів, а сам як не в слід за ними пішов у "правлєніє".

Затопотіли богослови, сіяцями йдучи, а професори питають: "що це?"

— Та ходили скаржитись ректорові на інспектора донощиків.

Були такі, що усміхнулись, та й такі знайшлись, послали довідатись, що казав ректор.

— У "правлєніє" пішов, — кажуть.

— За чим?

— Не знаю.

Це діялось в дев'ятій годині, а як по десятій задзвонили на перемінку, входить письмоводитель у богословію і гука: — Робусинський! в правлєніє! візьмеш свідительство!

— Панове! проводи! — гукнув Люборацький. Загуркотала богословія, стали в дві лави від стола до порога й кричать: — вон, прісна душа! вон! А Робусинський лиш оком виблискує.

— Хто дужчий, під пахви його! — гукнув хтось.

Відділились з гурту два, що й ведмедя побороли б, зближаються до Робусинського, й один за вуха, другий за чуба та й витягли з-за парти й повели нога за ногою між лавами самою серединою. Що зробить Робусинський ступінь, то його трах-трах по шияці; що другий ступінь зробить, то й знов два ошийники візьме. Втік би або вихитрував, та за

вуха держать цупко й чуб аж тріщить. Так випровадили донощика аж до порога, що за кожним ступенем брав по парі ошийників; а там ті два, що вели, дали ще по одному, що аж носом запоров у сінці. Тут стояли вже готові філософи й підхопили його знов у дві лави. Робусинський думав відстрахати, глянув з погордою і гукнув: "Зась, свинота!" Філософи обізвались сміхом та раба божого за руки. Плюнув Робусинський в очі тим, що схопили його, й ще гірше роздратував. От хтось і гукнув:

— Браття! ще й плюйте!

За цим словом рушили, й кожен в шию, та ще й в очі плюне. Обпльованого, обгидженого філософи подали реторові. Між цими велетнів не знайшлось, то філософи прислужились: повели й через нижче пльондро, де була реторика й друге "отдєленіє" філософії. Ретори то ще якби й дітвора. Ці вже не били, а штовхали, щипали, шарпали, як те цуценя: кусь, та й утікло.

Так випровадили донощика аж за класи, засвистали, закишкали й розійшлись по своїх місцях, і кожен поніс у серці несказанну радість, кожен хвалився:

— Як я йому, то ніхто так!

— А я! я ось які дивись, аж кулак червоний! Ніч всю семінарія торжествувала, бо збули "синка", а котрі зостались, то притихли, як жаби перед дощем, — ні крюкне. Оставсь інспектор як на льоду, а Люборацький нажив у йому непримиренного ворога. Не "спрашує" його інспектор, не говорить до його, а в "відомостях" марає та й марає, і архиреєві наговорив на його сім міхів горіхів. До вакації опинивсь Антось аж в кінці "второго розряду"; та був ще той же ректор, то він і каже: — чорт його бери! Хіба я задля розряду вчусь?

За колотнечею тощо Антосьо не гаразд розвідувався, чого то приїздили люди з Солодьків, а опісля, за що то Тимоху затаскали в

монастир, та ще й на дев'ять місяців. А Орися з того очутилась наче вдовицею.

— Слава богу, що так сталось, — сказала мати, випровадивши зятя за ворота, — прейма синяки посходять на твоїм тілі.

Орися зітхнула на цю мову, а слова немає: їй і сумно було і весело, і жаль і радісно. Таке й у голові не зміщається, а не то, щоб його одним словом вимовити.

Все пішло на другий лад після Тимохи, і в тій хаті, де тільки бились та плакали, знов веселенько стало. Вже ніхто не чув грізного покрику Тимохи, а всі — ласкаве слово паніматки Люборацької, як і в щасливу добу. Незабаром Орися похорошіла, як ягідка; ходила, як зірочка; покачувалась, як квіточка.

— Господи-господи! — заговорила мати, дивлячись на її красу. — Господи-господи! Покійні татуньо розказували було (з якихось книжок вичитували), що в пеклі душа висмажиться, вишквариться, що вже й муки до неї не пристають. Тоді й виймуть її з вогню, викинуть на вітер; обвіє нещасливу, й вона знов відійде, тіла набереться та краси. От тоді й знов у жар її... Як дивлюсь на тебе, моя донечко, то так і згадую пекельні душі, бо й з тобою так. Засклілась була, замліла, що вже й болі не чула; думалось, що й так нічого. Тоді дали трохи ульги, визволили з пекла — віджила-сь, краси набралась, щоб шкулкіше було, як пекло вернеться.

— Боже, боже! — почала Орися крізь сльози, — або його прийми з цього світа, або мені віку вкороти.

— Е, доню! — озвалась мати, — не роби цього! Покійні татуньо розказують було (все з якихось книжок вичитували), що женські душі скакатимуть у пекло, як іскри з кременя від доброго кресала. Он що! Остерігайся! Всі напасті з божої волі, недарма й читають, вінчаючи:

"муж глава жены". Може ти за батька покутуєш, або на самій тяжкий гріх лежить, то бог і карає на сім світі, щоб на тім у пекло не засудити...

— Та чи є ж пекло гірше, як з ним жити! — промовила Орися і покотились сльози, як горох. Синок її, Фоня, й собі в сльози; Орися його гамує, а стара каже:

— В письмі святім написано, що там буде "плач и скрежет зубов" і таке, що й в голову не забродило, й на серце не заходило. Претерпівши до кінця, — додала хрестючись, — спасен будет.

Орися засміялась, а далі аж зареготалась. Мати подумала, що з нею, та й каже:

— Смієшся, донечко, а воно стотне так в письмі святім написано! Й покійні татуньо так же було розказують...

— То я, мамуню, не з вас, — озвалась Орися. — То я згадала ту бабу, що плакала серед села, як почула в церкві, що на тім світі буде "плач и скрежет зубов". "Чим же я, каже, скреготатиму, коли в мене не то зуба — жоднісінького пенька нема! Хоч би тобі один на сміх остався!"

Стара й собі засміялась.

А Антосьо саме тоді сидів собі в Кам'янці надувшися та згадував свою Галочку й радів з другими, що збулись Робусинського, а далі почав молитись.

— Господи милосердний! — каже, — вже поміг єси мені збути Робусинського, поможи ж іще збутись і семінарії. Доки житиму — дякуватиму. Ти любов єси й свобода, прости ж і мене: зведи мене, нового Ізраіля, з цього нового Єгипта! Потопи цих нових фараонів в тих сльозах, господи милосердний, що вони вицідили з очей вдовичих та сирітських, батьківських та материнських, і не тайно серед ночі, а явно.

Боже мій милостивий! Нащо ти держиш на світі оцих, по закону беззаконня творящих?

VIII

Другий рік минав після цього, як по косовиці на пів-дорозі від Кам'янця до Гайсина тюпали конята в подертій бричці. Хитавсь собі у старім брилі пуховім, полатанім старий панотець, а вітер розчісував його лискучу сріблом білу бороду. Встряг старий в солому по самі пахви; вона спинається, дубала стає, смітить по дорозі, а йому, трохи молодшому за світ, хоч коза з вовком вінчайся. Дяк ньокає та пугою поводить, — тонка ж бо була: хоч ячмінь молоти! — а панотець куняє. Стукнуло колесо на ямку, а старий носом у коліно, аж бриль на очі насунувся і з очей сльози покотились, та й зашавкав: — Вражого сина ямка! Натовк носа, що ще посиніє чого доброго. — Й помацується за ніздрі та поглядає на пальці, чи не йде кров з носа. За такою роботою продрухався, глянув по боках, а там збіжжя шелестіло, дальше синів ліс по горах та перегірках, а попереду на другій горі щось дибало. Старий і не додивлявся, бо знав, що недобачить.

Було вже близько полудня, як догнали проїжджачі того прохожого. Йшов він, як видно, здалеку, бо вже борода таки добре стернею вросла. На плечах йому якась одежина суконна, чорна з сірою підшивкою і невеличкий вузлик. На собі мав шаровари в клітки й жилетку якусь рябомизу, на голові кашкет добрий. З себе був така машкара, що якби змалювати, то чи й повірив би хто, щоб на світі могла бути така людина; лиця шрамоваті, на однім оці більмо, борода купками росте, попід носом також борозни та межі; ще й жовноватий до всього. Оце був Робусинський. Насилу скінчивши курс, він добрався до якогось дядька, а там — чи ті проводи обізвались, чи що — обсіли його жовни, то й повалявся мало не два роки; а це вже йшов з Кам'янця, взявши білет на женитву, щоб попом стати. Поздоровкавшись, почав старий з брички:

— Чи не семінарист? — питає.

— Ні вже, — відказав той.

— Але був?

— Був!

— Чи далеко ж бог провадить?

— До Браславля.

— Чи в саме Браславля, чи поблизу?

— Поблизу, — відказав той.

Через годинку часу панотцевим коням було скількома пудами тяжче, бо й Робусинський їхав.

— Що ж ти, синашу, сирота, чи так безталанний?

— Сирота.

— А ще довго лямку терти?

— Вже дотер.

— Себто вже кончивший?

Посоромивсь Робусинський признатись, то й каже:

— Ось білет на женитву. Вже на попа.

— Торкай! — гукнув старий на дяка. — Хай і кобилки знають, що кончившего везуть.

Хльоснув дяк, конята шарпнули й бричка хутче покотилась, — і таки добре, бо з гори було.

— Ге, — почав далі старий, — то твоїй матері вже можна заспівати: "богослова родшую!" Ге!.. А думаєш женитись? — додав.

— Не як же й попом станеш.

— А я дівчат таких знаю! таких… А якої ти хочеш: хазяйки багатої, гарної, розумної, чи щоб все разом?

— Найлучче, якби все разом, а пройма, коли б гарна й багата.

— Добре, синашу, загадуєш. А на себе ж ти дивився? Та ти, голубчику, такий мерзкий вдався, що й свята з неба не полюбить, хоч їй вже й не треба хлопця…

Кліпнув оком Робусинський і мовчить, та зажарившись, ще поганший став. А старий поглянув на його й шавкав:

— Ти ж, небоже, не гнівайся, а бігме такий-єсь вдався, що аж фе! Гидко й спогадати!

— На те я, — каже Робусинський, — хлопець, щоб на красу не зважали.

— Твоя правда, — озвавсь старий. — А наші попи так: хоч квач — товкмач!… Та я берусь сватати, а не знаю, як звати молодого?

— Іпатій Робусинський, — каже той.

— Ну, пане Робусинський, — почав панотець, — так поїдем свататись, га? Та ймення ж бо маєш, — додав, — клапатий, клапатий!

Коли б ще сліпий та жовнуватий, то й малювати не треба б... Проте женитись поїдем. А я гарну тобі дівчину за хустку виміняю!

В таких і інаких розмовах проїхали вони й день, і другий. Старий не пустив Робусинського до дядька, а взяв до себе. І вже вибрались за Буг і Теплик минули. Чимало лісів переїздили вони, а оце в'їздили в страшний-страшенний, в Бутову. Дуби аж небо підпирають, липи порозростались, кленина, чорноклен, берест, грабина, низом ліщина, свидина, гордовина й всяке дрібне дерево. Аж любо оком глянути.

По дорозі від Теплика до Кам'янок єсть поперечний яр і повздовжній видолинок. Тим яром річка текла, тим видолинком дорога йшла, — там гуляли гайдамаки й була гайдамацька криниця. Тепер там лани й проміж пашні пні чорніють та де-де дубки літорослі, або старі голінасті. Витяли пани ліс, вода висохла й від річки рівчак зостався, а від криниці й сліду нема; й усе дуби — кривундяча, обчімхані, що гілля на вершку, мов шапка на дрючку. Хто б догадався за літ тридцять назад, що в Бутові не буде де від сонця сховатись, що в Бутові не буде кілка на заколесник?... А так воно сталось! Тоді вже тяли Бутову, як оце старий їхав з своїм молодим. Вбираючись в гущавину, де саме холодом повіяло, панотець каже:

— Тут треба коні попасти, та й самі покачаємось в траві.

Звернув дяк з дороги й стали під липою. Поки дяк коні то розпріг, то попутав, панотець відійшов трохи набік і розпростерся на траві. Робусинський і собі ліг недалечке, виставив грудницю, щоб провіяло.

— А знаєш, синашу, що я тобі скажу? — почав панотець розмову.

— А що? — питає Робусинський.

— Я їсти хочу.

— І я не від того.

— То ходім та води нап'ємось, — каже панотець. — Тут близесенько чудо, не криниця! Гайдамацька зветься.

— Ходім, — озвався Робусинський.

Піднявсь панотець на ноги, встав і Робусинський та й пішли дорогою, а там звернули набік і пішли стежечкою, спустились в ярок, придержуючись за ліщину тощо. З-під коріння з-під верби джерело било, що й кулаком не заткати. Добрі люди викопали ямку й вправили кадіб та й стала копанка. Той тільки пив воду з копанки, хто приходив з банькою тощо — й то не тут, а там, куди воду ніс; тут же всі — і старі, і малі — нагинались до джерела, пили — не відпивались і води не каламутили. Мало цього, ще й умивались. І панотець потурбував свою старість: нагнувся до джерела, аж почервонів і бороду помочити не жалував. Напивсь і Робусинський, та вже листочком, а не нагнувся.

Вернувшись до брички, казав старий дякові вийняти ящик з ковбасами та пляшку горілки й розіслались під деревом закусювати. Закусивши та заснувши, рушили з місця; а на вечір були вже у старого коло столу. Ні роду, ні плоду не мав старий, то й рад був, що жива душа є в хаті, а не знав, що та душа часник їла. Причепурив його на свій кошт, назначив йому коні й хурмана.

— Це тобі, — каже, — їздь, розглядай!… А приход добрий зайняв єси, то й посватаєш хоч яку кралю.

Погана врода допомогла Робусинському.

Поки він виходився з жовнів, ректор семінарії став архиреєм, а інспектора там же ректором зробили. Любивши Робусинського в семінарії, цей не цурався його й після, і як став приставляти архиреєві, що природа його скривдила тощо, то й витупкав йому добру парафію, —

чуть не найлуччу на все Поділля. З таким білетом до кожного батька приступиш, а в тім і вся штука, щоб батькові подобатись, бо на дівчат рідко хто зважа: й дикий кінь приручається, а жінка присмиріє, — думають попи.

З такими фундушами шатнув Робусинський по панотцях, де тільки чув дівчат.

А тимчасом під Солодьки підкочувавсь віз, а на йому сидів Антоній Люборацький — кончивший курс богословських наук. Бакени мав густі та чорні, вуса добрі, очі бистрі та живі, чоло високе, лице не назбит біле, бо не шанувався, і на щоках кров грала.

Тією ж дорогою їхав оце Антосьо, що й тоді, як уперве вертався з шкіл, ще з Крутих, додому. І тепер, як тоді, збожілля шелестіло, й снопи то стояли, то в п'ятках лежали; так же рябіли женці, так же чорногуз дибав по горі, коники ловив; і Солодьки так же звільна виказувались з-за гори, — все так же було, як і в давнину. Та сам Антосьо вже не такий був; вже не рвалось йому серце додому, не кипіла кров до отця-неньки, не тягло на баштан, не манили до себе ті білі хатки в зелених садочках, ні та убога дерев'яна церква, що понуро стояла серед села, од свята до свята на всі замки позамикана. Не ждали хлопці, ні їх бистрі коні… Сидів неборак, наче задумавшись, а справді дививсь на стебелину, що виставилась з вічка, тряслась, дрижала разом з ним, разом з бричкою. Не хутко побачив він, що й його батьківську хату на підмурку з подвір'ям видко було, як на долоні.

— Тпррру! — став візник під коливоротом. Лановий, постогнуючи, виліз з куреня ворота відчинити, а Антосьо виглянув з брички.

— Здорові були, мої Солодьки! — подумав собі й зітхнув. — Солодьки, Солодьки! — каже сам до себе, — а життя гірке — не солодке…

— Це ви, паничу? О! дай же вам, боже, здоров'ячка! — привітав лановий.

Привітав його й Антосьо добрим словом, — пізналися! Це той самий дід, що назад тому п'ятнадцять літ на баштані сидів, як Антосьо ще був дитиною.

— Що ж, паниченьку, — зашавкотів старий, — ви може на батюшку до нас їдете?

— Як то?

— А хіба ж ви не знаєте, що у нас батюшки вже нема?

— Нічого не чув.

— Ого! вже другий місяць, як повезли...

— Куди?

— Но! — гукнув візник.

— Їдьте в двірок! Паніматка вже на старім обійстю.

— Що воно таке? — подумав Антосьо. — Якісь дива виробляються! Не дурно ж мені й так сумно було цілу дорогу.

От вже й греблю проїхали й до хати повернули, а сумно Антосьові: не прояснювалось, не легшало на серці, ні разу не вдарилось як інакше, що от-от материн голос почує... От і з ворота в'їхали.

Давно вже Антосьо був на цім дворищі, і за серце його стиснуло, що від усього пусткою відгонить... Ось перед вікнами здоровий хрест новий,

на тин спертий. Нікого-нікогісінько нема, тільки гусей купка перед порогом, квочка з курчатами ходить та хлопчик серед подвір'я рукав собі гризе, й кінь випав йому з рук.

Не пізнав Антосьо, що це Фоня, бо таки виріс, і вже не в червоній сорочці, а в білій; рукави заялозені, поморщились на ліктях, що аж короткі стали, штанці також збіглись, ноги босі та чорні, а волосся на голові аж побіліло від сонця. Більше навіть собаки не було.

— То ти Фоня? — почав Антосьо. Фоня вирячив очі.

— Фоня! а, Фоня! где папа? — почав Антосьо знов.

— Дя-дя! — закричав хлопчик і драпонув поза хату, тільки закурілось.

— От тобі й радість! — подумав Антосьо й каже до візника: — позносиш, я скажу, куди. — Й пішов до хат.

Всі двері повідмикані були, то не трудно здогадатись, що хазяї недалеко. І справді, поки візник позносив, поки що, прийшла мати вже в сльозах.

— Синку мій, синку! — заголосила зразу. — Нема вже Орисі!

— А де ж? — якось жалібно промовив Антосьо.

— На цвинтарі, синку! От і хрест для неї. Тільки й заробила в свого Тимохи, що чотири дошки, а хрест я вже своїм коштом ставлю.

Щоб затамувати сльози, Антосьо почав ліпити куричку, й питає:

— Де ж Текля?

— Поїхала за малярем, щоб хрест сестрі помалював.

— Буде, мамко, бо й я буду плакати!

— Плач, синку! плач та молися, бо Орися й без сповіді вмерла!

— О господи! Чи ж в таку годину виїхав, чи що! — каже Антосьо, й смокче ту бідну куричку, а сльози йому аж на жилетку течуть.

— Отой собака… — хотіла щось говорити стара, та Фоня виглянув у двері. — Ходи до мене, сирітко! — почала вона.

Ввійшов Фоня

— А хто це? — питає вона його, показуючи на Антося.

— Дядя, — озвався хлопець.

— А мама де?

— Татко вбили пляшкою.

— А татко де?

— Повезли у фурдигу.

— А й ти такий будеш, як твій татко?

— Ні.

— А який же?

Не відказав хлопець, а став пручатись, — пустіти мене, пустіть!..

Пустила баба внука, то він й побіг, тільки дверми стукнув.

Антосьо сидів, як камінний; сльози йому так і позасихали на лиці й куричка в руці погасла.

— Отаке-то з Тимохою! — почала мати.

— Я вже знаю, — озвавсь Антосьо, — за що ж це?

— Наробив такого в церкві, що аж запечатувана стоїть вона, покійниця, і почала на його гримати — а громада перед тим уже подала на його бумагу. От він і почав: "то й ти на мене! то й ти на мене!" А саме сів їсти. То як стояла на столі зелена пляшка — та ще давня, що й в комин не розіб'ється… — що то давнина!.. Так, кажу, він схопив ту пляшку в руки та так і пустив в Орисю та й попав їй позавуш: зігнулась нещаслива на своє лихо. Як упала вона, то вже й не встала…

— Гаразд! — відказав Антосьо. — Тепер і я скажу, як Мася: oto wam popowiczy!..

— Так, сину, так! — підхопила стара, аж піднявшись з стільця.

— Згадав я Масю… Де вона?

— І чутки нема… Розказує молодиця, що в них служила, що вона почала туркати свому чоловікові: кинь та й кинь це місце, а шукай собі другого де, дальше від мого роду. Мені, каже, соромно й признатись до його… От Кулинський і розлічився з паном Росолинським, спродався й поїхав, а куди — то бог його зна.

— І це гаразд! — озвавсь Антосьо. — Отак-то наші пішли!.. А на Теклю ніхто не насватується?

— Був якийсь Робусинський…

— Робусинський! — скрикнув Антосьо…

— Та боже вас сохрани й в хату його пускати! Це таке ледащо, що й не сказати: гірш Тимохи буде!

Стара аж перехрестилась: — хай минає, — каже. Тоді вже стара докінчила, як увійшла Текля і маляр за нею.

— Як же приход? — питає Антосьо.

— Я думала, що ти займеш, або за Теклею почислять.

— Мені ще рано; ще списків не читали. Подавайте прошения, щоб за Теклею почислили, бо виженуть з хати.

— Хто сміє?

— Еге! Наїдуть оцінщики, оцінять і викидають.

— От тобі й радість! То пиши хутче та подавай. Не їй, то тобі достанеться, а не кому чужому. Бо справді, як ще виженуть, то пропащий світ.

— А виженуть, виженуть! Тепер таке "постановлєніє" вийшло, щоб причт у громадських хатах жив.

— Отам до тримонного! Як в шинку, що з села й мастільниці й все… Добре покійні татуньо розказували, ще то й твій тато покійний це знав… Кажуть було обидва, що духовне владєніє прийдет во ізможденіе…

— Що ж, паничу, — треба мені їхати… — почав візник, прийшовши до хати.

Відправивши його, Антосьо ліг спочити по дорозі, а ті пішли по хазяйству, а маляр розклав каміння та й пішов до шинку й вернувсь аж увечері — мокрий, хоч викрути… Ліг спочити Антосьо, та не спалося йому.

— Що за лукавий світ! — думав він, — що за темний люд! Хоч би на те вже зважали, коли ні на що не хочуть, що бог жінку сотворив після чоловіка, то вона, значить, і старша. Почав же господь творіння з багна, від неживого перейшов на живе, від черв'яка до скотини, і там до чоловіка, а закінчив Євою, найкращим створінням. Адам, чоловік, старший був за все, а Єва й за Адама, за свого чоловіка, старша. Чоловік для жінки, як дерево для птиці, земля для трави, вода для риби: тим, щоб було де жити; цій, щоб було за ким жити… Чи й з мене, моя Галочко, вийде такий же азіат?.. О, ні! Я знаю, що то жінка… Ти в мене будеш щаслива. Шануватиму тебе, як око в голові, зірочко моя ясна!.. — і зітхнув, полежав щось без думок, а там і знов почав. —А пастирі які! Боже милосердний! Насмішники, а не пастирі… От як я вийду на попа, то зараз школу заведу, учитиму дітей, стоятиму за громаду перед паном, перед судом, перед царем… Заїдять? То що? Христос дав нам взір собою, я послідую йому. На що вони зважають?.. "Образ будьте стаду" — їм говориться, а вони "безобразіє" стаду. І самі, як стадо яке: тільки їдять, та множаться… Та й стадо не так, бо хоч купи держиться, а вони — розполохане стадо, та не овець безсловесних, а свиней… Господи мій, господи! невже ж і я такий буду?.. Не дай мені загинути; я буду добрим попом!

Само собою, коли починається думати, то сон уже не возьме. І Антосьо покачався-покачався та й устав і почав на скрипці голосити — так голосити, що й камінний заплакав би. А він побілів та пожовк, губи йому посиніли й тільки дрижать, а пальці так і літають. То соловейком защебече, то засвище, то затьохкає, то так зайойкоче, що сльози самі ллються, мовби там під лобом хто мокре клоччя здушить… Скрипка так і

говорить, аж вимовляє. Не час, не годину розмовляв неборак на своїм струменті; не дві, й не три слухали його та слізьми заливалися мати з Теклею, а далі й годі сказав: поклав скрипку на стіл і почав ходити вздовж і поперек та тільки зітхає. Як чує — хлипають у другій хаті. Він і виглянув, а то мати та Текля.

— Чого б я плакав? — почав хлопець, — наче поможеться, чи що! Ет, — бог знає що!..

— І я скажу: бог знає що говориш! — озвалась мати. А Текля втікла.

— Розкажіть-но мені лучче, що в вас нового чутно? Чи нема де весілля, або якого празнику, щоб поїхати?

Стара подумала, що він хоче поїхати, чи не вигляне дівчини собі під пару, й почала розказувати, де весілля, де празник, в кого гарні та хороші дочки.

— Не туди, матінко! — подумав Антосьо, — є в мене зоря ясна, та не з неба світить, а з батькової хати…

На другий день не вспів Антосьо й поснідати, як уже й потяг у Кукілівку. Як же здивувався, заставши тут Робусинського!

— А ти ж, сміття, чого тут? — зараз же шепнув йому на вухо.

— А ти думаєш і тут, як в семінарії, верховодити?.. Годі! Там твоє грало, а тут — поміряємся!

— Що тобі мірятись? Як дам, то на свій зріст все подвір'я зміряєш, тільки не утряси звідсіль!

— Попробуємся!

— Та що тут пробуватись! Без сорома казка —он де двері, або випхаю! Вибирай що хоч: або прощайся і не навідуйся, або все розкажу.

— Розказуй! — озвався Робусинський, а сам шапку в кулак і потис за поріг.

Так випало, що на цю комедію не було свідків, а тут виходить Галя. Не довго б балакали про своє, як увійшов її батько, а там і мати ввійшла. Тоді вже поплелось на гурт, що й сам Соломон ладу б не дійшов…

IX

Не йшов час — летів час, а ще Антосьо коло коханої: тут на вакації розпустили, а от вже й друга пречиста. Поговоривши з Галею не раз та й не два про все, а з старими поглузувавши над прошлим життям та над семінарським урядом, Антосьо признався у своїм замірі й виїхав до Кам'янця почути списки та й білет взяти і Галю опісля. Як молотом межи очі, так йому списки вдались: булий інспектор, ставши ректором, черкнув Антося аж "вне разряда". "Пропащі світи!" — подумав хлопець, плюнув, аж семінарія здригнулась, і пішов. Не проминув ректор і цього: зараз же приставив архиреєві, а цей вже набитий був, як рушниця; треба було тільки Антосьові появитись, щоб і вистрілило в його, як з гармати. І Антосьо не забарився під кулю.

— Ты Люборацкий? Знаю, — відказав архирей, прочитавши його прошения. — Проси дьячковского места.

— Ваше преосвященство!..

— Дьячковского места проси!

— Одно слово, ваше преосвященство…

— Еще и клевещешь на начальство! Прочь с глаз.

— Одно слово, ваше преосвященство...

— Какое?

— У меня мать вдова, у нее внук сирота и дочь сирота...

— Все это так, а ты проси дьячковского места.

Пішов Антосьо, понурився: чи з гори вбитись, чи в воді втопитись?.. От і виграв, що вчився, що за правду стояв.

Багато де в кого треба було постояти йому, не одному поклонитись, поки архирей згодився дати Антосьові попівське місце. Але ж за те він повинен був або посидіти в монастирі "на испытании", або в консисторії також "на испытании", або женитись, де архирей покаже.

Вибрав Антосьо консисторію, щоб з монахами не зустрічатись та мати змогу хоч на скрипці тугу свою виговорити, та й задумався: що й як написати в Кукілівку? Якби на певен час замкнули, то просив би підождати, а так... Що з цього вийде?.. Думав-думав, та й написав все, що сталося і просив відпису. Ждав-ждав, не діждався, наче пішов лист у море на дно. Як приїздить Робусинський — вже під "рукоположеніє". Де женився? де? що?.. — У Кукілівці, каже, а висвятиться в Солодьки...

— Доле ж моя неприкаянна! — залаяв Антосьо й пішов до архирея, впав у ноги й просить: визвольте мене, бо з голоду пропаду, або буду хабарі брати.

— Какой же ты непорочный! — процідив той крізь зуби. — Вставай, — каже, — да подавай прошение.

На архирейському хуторі був диякон, а в його сестра — погана, та стара, та з'їдлива. От архирей і каже:

— Женись на ній, то візьмеш приход, а ні — поки я тут, не надінеш ряси.

— Чорт його побери! — подумав Антосьо, — не я первий пропаду, не я й останній. Коли не Галя, то хай і свята Варвара буде, а я зарівно пропав, бо не буду любити.

Через місяць співали Антосьові: "Ісаіє лікуй"; через другий і сліду його не було вже в Кам'янці: на парафію поїхав з своєю жінкою-красою…

***

Пройшло десять літ після Антосьового невеселого весілля, як по той бік Попогребського лісу, дорогою на Будії йшла мовби шляхтянка, постогнуючи, а коло неї пів-парубка — хлопець з мішечком на плечах.

— Коли б нам до корчми як бог допоміг, — говорила стара.

— Та вже, бабуню, недалечко, — якось доплетемся.

— Ой, щось дуже мені ноги болять! не знаю, чи дійду! Треба було в лісі відпочити, а тут дуже сонце шкварить. Не дав бог моїм діточкам талану, то треба пектись, бо нікому заступитись, нікому вклонитись за тебе смотрителеві, щоб ту бумагу написав…

А ззаду чути хтось ньокає. Оглянувсь хлопець.

— Ученик, — каже, — якийсь до Крутих. — Оглянувсь другий раз і пізнав: — це, — каже, — Ковинський. Я з ним на станції стояв. З татом їде.

— Ковинський… Ковинський!.. — почала стара, — щось я пам'ятаю це прозвище. Де я його чула?.. Ковинський!.. А! он де!.. Ще, мій голубе, я

жила в щастю, як чула цю фамілію: якийсь Ковинський з моїм Антосьом по горохах водився. Знаю тепер, знаю. — І почала молитись.

Тимчасом зближавсь Ковинський: коні добрі, бричка крита, й хлопець коло його. Посторонились прохожі, щоб проїжджачому просторніше було.

— Здрастуйте, пане Петропавловський! — гукнув він з буди. — А то до Крутих?

— До Крутих, — озвавсь цей.

— Сідайте, підвезу.

— Та візьміть хоч бабушку, а я й дійду.

— І бабушка сядуть, і ви сідайте!

Ми вже знаємо, що це була стара Люборацька, а то її внук — Фоня. Ішли вони до Крутих, щоб випросити в смотрителя казенний кошт. Фоня вже просив раз, та смотритель не послухав; то тепер і баба пішла, чи не вимолять удвойзі. Не наймали підвод і через те, щоб тих скілька карбованців, що мали, не стратити, а лучче дати смотрителеві.

Сіли вони на бричку й поїхали.

Так верстов за три від цього місця стояла тоді на Будянських полях Махтулова корчма. Тепер уже не та корчма на тім місці, а все-таки є; а тоді була здорова, з заїздом і жив у ній єврей Махтула. В цю корчму заїхали вони на попас і розговорились.

— Знаю, — каже Ковинський, — знаю я Люборацького. Де ж він тепер?

— Пропав, паноченьку! — озвалась Люборацька.

— Як?

— По неволі та на нелюбій женився, та все сумував та грав на скрипку та сох. Лікарі казали не давати йому скрипки, бо сухот достане. Заховали від його скрипку, а він почав пити. Раз отак приїхала до його в гості його булая невіста, тепер попадя. — "Що ви робите? — каже, — чого ви п'єте?" — Нема вас зо мною, то я й п'ю. — "А ви ж тоді не пили!" — "Бо ви були зо мною..." — "А де ж ваші школи?" — "Нема вас, то й шкіл нема". — "А скрипка де?" — "Скрипка?" — скрикнув покійний, схопившись, та й далі сів. — "Нема", — каже. — "Та нема вас, то й її не треба. Тепер я на біду граю та на злидні". — "А я думала, що на скрипку мені заграєте" — "Для вас я грав би й на скрипку, та нема".

Я таки сама прислужилась: послала до музики, щоб скрипки позичив. Принесли ту пригудницю, мовляли покійні татуньо; він тільки глянув, то й затрясся (то скрипка була його семінарська); а як почав грати, то позеленів, пожовк. А очі, як дві жаринки, так і горять, так і палають! Ми плакали-плакали, а він грає, аж вимовляє. Я думала, що перше його душа покине, ніж він скрипку з рук випустить; та не тоді вмер, а на другий день. Ту попадю Галею звали, він дуже її кохав ще дівчиною і вмер на її руках. А жінка покинула його на першім році — пішла на архирейський хутір і стала за доярку до корів, чи за ключницю, чи що. Вмираючи, покійний глянув на мене, опісля на Галю, та й каже: "Не своєю смертю я вмираю; мене вбила семінарія та"... Не докінчив голуб сизий, хлипнув та й погас, як свічка на водосвятті... При тім я самолично була й все пам'ятаю, бо мені жаль за сином, — жаль на людей, що згубили його та й мене коло його. Умер покійничок!.. — закінчила Люборацька й почала молитись, а сльози так і капають. За нею молився і панотець, та цей скінчив і чарку налив, а вона все молилась. Фоня сидів, понурившись. Далі стара закінчила, зітхнувши: "Боже, боже, боже! Претерпівий до кінця спасен будет!" — Тоді отець Ковинський взяв чарку в руки та й каже:

— Ну, мамуню! Дай же нам, боже, здоров'я, а померш им вічний упокой!

— Со святими упокой душі усопших раб своїх і рабинь і ієреїв! — відказала Люборацька.

Випили по чарці й Фоню попоштували. Це вже була остання чарка після полуденку; то Фоня з молодим Ковинським пішли на двір, а старий Ковинський почав розпитуватись.

— А у вас, мамуню, опріч отця Антонія більше дітей не було?

— Було ще три дочки, та й їм бог талану не дав, хіба меншій...

— Де ж вони? — пита панотець.

— Старша вийшла за шляхтича і слід загубила; менша була за попом — за попом таки — і з його рук пожила смерті. Оцього Фоні мати була, — Орися звалась. Що то за дитина була! Я таки сама її занапастила, бо присилувала вийти заміж! Лучче була б під лід пустила!..

— Чи то ви тільки силою віддали свою дочку! Та-же воно мало що не завсігди так буває! Ге, якби зважати на дівочий розум!..

— Треба, паноче, зважати, бо опісля так будуть плакати на батьків, як моя Орися покійна на свою маму плакала.

— Не всім, мамуню, бог таку долю судив, як вашій Орисі, хай їй царство небесне! Та ось що: як того вашого зятя звали, що ви шляхтичем його звете?

— Кулинський, панотче!

— Геразим?

— Геразим.

— То я ж їх обох знав; та нема вже обох: він умер, а вона зарізалась — більш того, що з голоду, бо жадна була й на шматок хліба. До того ще й діти допікали її, все хапокнишкою лаяли. То вона й не витерпіла — зарізалась. Ще й в перехожого солдата ножа позичила, — вони й постой відбували, — бо свого ножа не було. Так у хлівчику зарізалась, в неділю; пішла ніби сорочку вбирати та й зарізалась.

Стара вже давно не чула, що панотець говорив, пожовкла, як віск, і тільки відхлипує.

— Води! — закричав панотець.

Та й вода не помогла: зглянула стара по корчмі, хотіла на образи подивитись, та не було, то тільки перехрестилась; глянула на Ковинського та на Фоню, що тут же стояв — мовби просила: не кидай його, він сирота й не винен, що осиротів, — і сльози річками потекли. Так і застигла, що сльози текли по лиці. Ковинський і поховав її там-таки коло корчми при дорозі, і довго-довго жиди лили помиї на її гріб, а жиденята — прибіжить, тупне ногою, плюне й назад, аж поки не заорали його.

Не вспіла стара розказати, де Текля ділась, то ми скажем. Тоді саме, як ця тут умирала, у монастирі в лісі під Немировом постригали Теклю на старшу послушницю: залякалась світового добра, що й лиха відцуралась!

Поховавши бабу, Фоня з Ковинським поїхав до Крутих. В Крутих Ковинський і каже йому:

— Я ще хлоп'ям був, а твій дядько Люборацький ще меншим, тоді я в його чоботи вкрав. Позволь же тепер відкупитись. — І дав йому три карбованці; Фоня аж в руку поцілував.

Фоня тоді був уже в четвертім класі й сидів на тім самім місці, що колись було Антосьовим, бо на парті було вирізано: "класс! ты дурак без нас, а мы без тебя вдвое". Коло цих слів скрипка під низом, а зверху смичок.

Через скілька день після Люборацької похорону під Махтуловою корчмою стояла пара коней в бричці; з корчми виходила молода попадя, така розкішна з себе, і з нею панотець; а за ними два хлопчики. Все то до Крутих тягло.

— Так де гріб Люборацької? — почав панотець.

— От, на цю могилу показував Махтула, — відказав ла паніматка й додала: чи ви знаєте, що я мала бути її невісткою?

— Як так?

— Таже мене були посватали за її сина, а після віддали силою за теперішнього мого попа. Я плакала тоді, а тепер дякую, бо бог спас від вдовства.

— Ха-ха-ха! — засміявся панотець. Попадя пішла далі.

— Я, — каже, — аж умлівала — не хотіла; кажу, шо не вийду за цього, поки Антоній не ожениться. Мій теперішній би-то піп і черкнув до ректора семінарії письмо, а той хутчій до архирея, та й Солодьки почислили за моїм, а Люборацькому висватали дияконівну з архирейського хутора. Це вже, правда, тоді було, як я стала Робусинською... Антоній умер, а я собі щаслива...

— І вам не гріх? — каже панотець.

— Не знаю. Знаю тільки, що мені добре: пани мене люблять, і все. А що той був гарний, а цей поганий, то овва! Чи то мало других на світі!..

Зітхнув панотець і подумав собі: — І ти ж добра, нічого казати! — га й каже:

— Де ж сироти ділись, як ваш зайняв Солодьки?

— Сироти? Благочиний був дядько мойому панотцеві, то описав Теклю, а архирей замкнув її в монастир разом з матір'ю. Мати ж відбула своє та й пішла жити до сина, де вже жив Фоня, маленький син того засудженого попа. А Текля, дочка, й осталась в монастирі. Опісля, як умер Антоній, стара просилась у проскурниці, та не знаю, чи дали, чи ні. Я чула тільки, що покійна наймала хату й заробляла поденне, доки якийсь пан не зжалкував і не дав їй хату з городом і садком "до живоця".

— Нещаслива! Нащо б вашому виганяти? — каже панотець.

— А що ж! виділяти їм було четверту часть поля і всього? Ото так! Хіба ж вони що? І хати не хотіли продавати; то ми й збули біду з села.